ДЕЛО

ЛИСТ

ЗА

НАУКУ, КЊИЖЕВНОСТ И ДРУШТВЕНИ ЖИВОТ

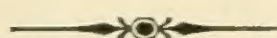

ПЕДЕСЕТ ПРВА КЊИГА

ГОДИНА ЧЕТРНАЕСТА

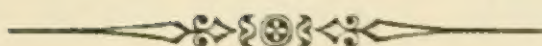

БЕОГРАД

ШТАМПАРИЈА „ДОСИТИЈЕ ОБРАДОВИЋ“ ЧИКА-ЉУБИНА УЛ. БР. 8.

1909.

LIBRARY
APR 30 1969
UNIVERSITY OF TORONTO

САДРЖАЈ Ш КЊИГЕ

I Белетристика

СТРАНА

II Наука

III Хроника

IV. Критика и библиографија

V. Белешке

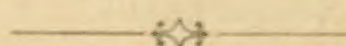

ДЕЛО

КЊИГА 51. АПРИЛ, 1909. ГОДИНЕ СВЕСКА 1.

ЛАЂА ЈЕДРИ.... СПЈЕШИМО!

Ја се још за своје ми прве младости научих муку и самоћи, далеко од свијета и од млохаве ми браће, која се одрекоше себе и слободе, да служе не бољијем, него горијем. Кад ти браћа својијем ропскијем и погрднијем поступањем могу смутити душу и отровати живот, вјеруј да ти је у муку и у самоћи спасење.

Без сумње је паметно и корисно побјећи у пустињу да будеш са собом и посве свој, али ти то не би ништа ваљало кад би ти само с тијелом боравио у пустињи а с памети и душом у свијету. Много их је с тијелом у самоћи и у пустињи, а мало с душом.

Ја бих за прве ми младости лако боравио с тијелом и с душом у самоћи; онда ми је ово било лашње него сад, што сам онда био мање него сад од овога свијета. Колико више човјек живи на свијету толико се више он коријени и задубљује у свијет. Ја сам увјерен да је овако, што осјећам да је овако. Величанствен је младић на смрти, ријетко стар човјек. Храбрено младић остави своје тијело, а стар се њега држи јаче него каменица гребени, него месо кости; колико се више тијело на њему распада толико се више он тијела држи.

А и сад сам — нека стар — задовољан у самоћи и далеко од онијех који су ми земљаци. Што бих ја у њихову друштву научио? Што би ми они могли ријети и указати да ми душа напредује у истини и у љубави; да она смјело слиједи уз стрменито и трудно брдо својега преображења?

Ја их познам, и јежим се кад ми дође на памет њихова испразна и охола кукавштина. Говоре да су изгубили независност и слободу. Али није овако. Они су само промијенули

господара; прије су их, у својој независности, имали много, а сад немају него једнога. Кад му у своjему граду виде намјесника, ките барјацима прозоре да га прославе, и кличу му из мртвијех душа, без значаја: Живио!

Да, кад трухли друштво, у којему имаш живјети, спасење је у муку и у самоћи. „Добро је у муку чекати спасење Господње“. У муку сам и у самоћи потпуно свој. Овди чујем себе и нарав; кроз себе и нарав чујем Бога. У муку ми и у осами душа изнутра јавља мудрост, а споља ме створење учи красоти и доброти. Красота је и доброта у нарави, а у духу мудрост.

Божанствено је боравити у муку и у самоћи. Бог има бити у величанственој самоћи и у муку вјечноме. Све се у муку заче. Жена у муку носи сина, вјера у муку справља чудо. Штогод је велико и величанствено излази из мука; све што се има обући славом чека свој час у муку.

Људи празне главе и студена срца наравно су противни самоћи, и онијем што воле самоћу и мук. Ко не може да са собом живи ваља да бјежи од себе и да утече у велико друштво, гдје ће му, ако ништа, за неколико ура, смијање, граја и вика покрити непријатне гласове душе, која га у самоћи кори и свјетује да буде бољи и више свој него туђ. Ако бјежиш од себе то значи да у себи имаш црва који те гризе; имаш нешто у себи што ти не да мира, него те гони из твоје особе.

У самотињи и у муку, разговарајући се са својом душом, видим, ћутим да ми лађа живота хитро једри пут вјековјечанства, и свијет ми се далечи и размеће пред очима попут облачка на небу. Кадгод ми се чини да онамо, туткле идем, нешто видим, али ми очи ништа не разабиру. Сад ми се утвара да је онамо свјетлост, а сад ми прође преко памети да би онамо могла бити и вјечна ноћ, тама, зима.

Ма било онамо што било, мене ипак није страх, јер ме љубав крми и влада на мору живота. Знам кому сам вјеровао, за то нема у мени духа ропства да се бојим. С духом истине и слободе на крми поуздано моја лађа једри пут отајнога краја. Онамо ме не може зло дочекати, јер ме љубав не створи да ме упропасти, него да ме до себе узвиси. Ако све произлази вјечном љубављу, свему вјечна љубав има бити сврха. Љубав одбија вјечну патњу.

Патње су потребите човјечијему одгоју и напретку, што се њима душа чисти и посвећује, али да би биле вјечне не би

имале ни смисли ни сврхе, што ниједноме закону не може патња бити сврха.

Будућ да ће до мало моја лађа доједрити до обале вјековјечанства, зашто нећу ја самахан бродар, на овој пустој пучини, још мало и боље погледати у се, у своје унутрашње? Мило ми је зањорити у дубине своје душе, да се у њој видим, да се у себи, у својој вјери схватим, и себи представим. Човјек је у вјери.

Ја сам много људи сусрио на путу својега живота, и може бити да ћу их још много сусрести. Да сам ја свакога од њих упитао: Познаш ли ти себе? Знаш ли ти свој прави живот? Не само они ми не би били знали на ово одговорити, него, може бити, да не би били ни разумјели мојега упита.

Што ово значи? Ово значи да је мало, да је прем мало људи што себе познају, и што су збиља хтјели себе докучити и схватити у правоме својему животу.

Ја сам управ оно што у мени мисли и хоће. Ово је прави живот; ово не живи крухом, него од вјере. За ово имамо најприје и највише радити, и све ће нам се друго додати. Једино радити за тијело, значи једино радити за црве; радити за оно што у мени мисли и хоће, значи радити доиста за себе.

Људевит Вуличевић.

КАЖИТЕ МИ!

Прве праме хладна снега
С мртве гране вихор стреса,
Бесна бура носи с брега
Свело лишће врх небеса.
Небом, земљом, свуд страхота,
Ветар звижди, бура руши
Задње искре од живота!
— — — — — — — — — — — — —

О, каж'те ми, горе моје,
Зашто грми у сред зиме:
Да л' јуначка крвца шара
Поља снегом покривена,
Или земља из недара,
Пуна бола с туђег беса,
Мртве кости покољења
Оживљује и истреса.

Кажите ми, поља моја,
Да ли мисле кости мртве
Да су залуд за нас биле
Њихне борбе, њихне жртве?
Кажите им: „Деца њихна
Истом вером данас дишу,
Њеном снагом старе ране
Новом крвљу данас бришу".

И још нешто, земљо моја,
Земљо крви, земљо зноја,
Да ли свиће зора нова,
Грме л' звуци од слободе
У тој хуци од громова?

Београд — Јела.

ПРВИ СНЕГ

Тихо... лагано пахуље лете, лелајајућ' се кроз васпону;
Вихор их лаки на земљу носи где, када падну, лагано тону...
Небо туморно; а кроз облаке сунчана светлост суморно сјаји;
На земљи, доле, мир мртви влада; никога нигде! — Све се то таји...
Земља се тужно с црнином прашта, и жалосна је са себе свлачи,
Па у дубину своју је спушта, и бело-сјајну тогу облачи...
Све мирно... тихо. Природа спава. Тишина нéма; мир свуда
влада...
Чује се само како лагано, жубором неким, ледни снег пада —
Сутон чаробни земљу покрива, а кроза њ вихор лагано пири...,
Сва васпона суморна снева, и тајним неким мирисом мири...
Тихо... лагано пахуље лете лелујајућ' се кроз васпону;
Вихор их лаки на земљу носи где, када падну, лагано тону...

Пирот 1908. **Ранко А. Младеновић.**

——◇◇——

ЕКОНОМСКО СТАЊЕ СРБИЈЕ

ОД ОКУПАЦИЈЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ ДО АНЕКСИЈЕ

од 1878 до 1908.

— СВРШЕТАК —

ТРГОВИНСКИ ОДНОСИ СРБИЈЕ СА БАЛКАНСКИМ ЗЕМЉАМА И АУСТРО-УГАРСКОМ

I

Балканско Полуострво је играло важну улогу у размени добара између Истока и Запада од давнашњих времена. Не мислимо овде улазити подробно у историју овог питања, али не можемо пропустити да не поменемо важне моменте у којима је независна држава српска средњега века, и српске области под Турцима, као и полузависна Кнежевина Србија до окупације, у поменутој размени играла једну од најважнијих улога.

[1]Трговина се између Европе и Азије, нарочито Индије, дуго вршила преко два сувоземна пута: један је, звани Газарија, у Европу улазио преко Крима, а други је еуфратском долином излазио из Азије преко Трапезунта, Леванта и других пристаништа Мале Азије и преко Цариграда даље ишао у Европу преко провинција Балканског Полуострва, нарочито државе српске.

У средњем су веку главни путови трговачки, полазећи из Цариграда преко Једрена, ишли у два правца преко Софије и Ниша и даље за Београд и Европу, и преко Пазарџика и Ћустен-

[1] Чеда Мијатовић, Студија за историју српске трговине XIII и XIV-ог века. Гласник Ученог Друштва, свеска 33, 37 и 38. — Ердељановић и Р. Николић — Трговачки центри и путови и т. д.

дила на Приштину, Вучитрн, Нови Пазар, Плевље, Јајац за Доњу Аустрију преко Стајна и даље за Немачку и Европу.

Пут је из Цариграда преко Једрена, Филипопоља, Дубнице и Куманова ишао на Приштину, Вучитрн, Митровицу, Нови Пазар, Препоље, Плевље, Фочу за Нови и Дубровник. У Фочу је долазио пут из Спљета, који је Босну везивао са Млеткама и даље ишао на југ ка Цариграду. Из Спљета је ишао пут преко Фоче и за Ниш, Софију, Цариград, и преко Приштине и Куманова такође за Цариград.

Положај Млетака, Ђенове и Дубровника у трговини средњега века у 11-ом, 12, 13 и 14 веку, одређивао је раскрснице друмова на Балкану. Те су раскрснице биле у Фочи, Нишу, Софији и Једрену. Солунски пут из Ниша и Софије доцнијег је датума и није имао значај већ поменутих друмова

Док је превласт Млетака у Цариграду, чија је влада значајна у XI-ом, XII и XIII-ом веку, замењена превлашћу Ђеновљана од XIII до XV века, вредност Дубровника и многих других далматинских градова, за све области у којима Срби живе, није опадала кроз цео Средњи Век, за време велике српске државе, па готово до првих дана нашег ослобођења прошлог века. Дубровачка трговина допирала је, преко Бугарске, до обала Црног Мора. Србија је преко поменутих друмова Средњега Века, који су је доводили у везу са Јадранским, Егејским и Црним Морем, одржавала интимне везе са свима суседним покрајинама ондашње турске империје, а поглавито са Босном и Херцеговином и Црном Гором, које су, природно, чиниле једну етнографску област и непрекидно биле у додиру од давнашњих времена.

Кроз цео Средњи Век, поред еспапа из далеких крајева Азије, за које је Балкан био транзитна област у међусобној размени, и Србија је излазила на светска тржишта са сировинама и полупрерађевинама. Главни су извозни артикли били: дрво, стока, восак, мед, сирова свила, жито, вино, руде и метали: сребро, злато, олово и бакар. Увозило се: со, хаљине, колонијална роба, фино вино, коњи боље расе и др. Овде узгред напомињем да је забележено, да је у Средњем Веку Немачка била на тако ниском нивоу према Србији и ондашњој Византији, да су хроничари забележили да је она у размену за робу са

Балкана, немајући никаквих артикала, давала робове и то потлачене Словене из оних области, које је мачем покорила.[1]

Доласком Турака на Балкан, а нарочито после коначног завојевања последње независне српске државе Босне год. 1463, трговински се односи пореметише. Потчињене српске области продужиле су трговином одржавати међусобни живот, али је он ослабљен непрестаним ратовима и отпорима, који је српско племе овој новој најезди давало. Из доба турске владавине путови су били у приморју: Ливно—Шунци, Прозор—Скопље; Шибенички друм; Скадар—Призрен; Осек—Београд и пут Београд—Багрдан—Јагодина—Алексинац—Ниш—Паланка—Пирот—Софија—Једрене—Цариград. Из Србије је ишао пут за Сарајево преко Ваљева и Сребрнице; из Шапца преко Ваљева ка Западној Морави; из Ужица је ишао пут за Босну и са Косова преко Ћустендила за Софију и Цариград. Долина моравска је везана била за вардарску и тим долинама је ишао пут ка Солуну.

Промене у комуникационим средствима, чему су предходила велика открића нових путова за Индију и почеци распадања турске империје, давале су све подређенији значај Балканском полуострву у светском промету. Српска држава, која је постала из ратова за ослобођење у почетку прошлог века, имала је међу балканским државама најбољи положај као транзитна област између Полуострва и Европе, и ако је роба азијска и другим путовима стизала на тржишта европска. Тај је велики значај почела губити на неколико година пред окупацијом Босне и Херцеговине услед нових друмова који су преко Босне и Бугарске извоз из турске империје упућивали на више извозничких тачака, али јој то ништа није умањило међусобни промет са суседним провинцијама. Кад је Србија Берлинским Уговором примила обавезу да сагради железницу, која је везивала Европу са Цариградом, и када је очекивала да ће јој се и услови економског развића ојачати, дошла је окупација Босне и Херцеговине уз независну Бугарску, што је по све изменило, у њеном природном географском положају, будуће међусобне односе са њеним суседима. Политика Аусто-Угарске је оценила

[1] Чед. Мијатовић, Студија за историју српске трговине XIII-ог и XIV-ог века. Гласник Ученог Друштва св. 33, стр. 220. Hüllmann, Der Byzantinische Handel, стр. 102, 104, 347.

Босну и Херцеговину од Србије и Србију за свих 30 година привезала уза се као област из своје сфере економских интереса, старајући се да свакоме у Србији јасно буде, да Србија неможе живети без нарочитих повластица од Аустро-Угарске. Кнежевина је Бугарска, не пристајући одржавати везе са Србијом, железницу своју упућивала ка Дунаву и Црном Мору, како су интереси њене економске независности захтевали, чиме је положај Србије бивао све тежи.

II

Трговање Србије са осталим земљама балканским, услед промењених прилика, које су условљене новим погодбама Берлинског Уговора, несразмерно је према учешћу Аустро-Угарске у спољној српској трговини. Значајно је да је рад Србије са Бугарском, Румунијом и Турском па и Грчком много јачи и несразмерно већи од рада са Босном и Херцеговином. Рад Србије и Црне Горе се у периоду од 1884 до 1889 никако не јавља; у 1889-ој је години врло мали и ишчезава све до 1894 од када поново оживљује али је и тада ништаван, да се може рећи да га и нема. Овоме и оваком послу са Црном Гором узрок је прекид који је настао услед окупације Босне и Херцеговине и који је сваку транзитну трговину са њом уништио.

Овде ћу изнети табеле спољашње трговине Србије са балканским државама редом од 1888—1905. О раду Србије и Босне говорићемо одвојено.

Спољна трговина Србије са Бугарском:

у хиљадама динара

год.	увоз	извоз	провоз
1888	127	659	78
1889	320	548	615
1890	1.192	807	2.541
1891	284	575	983
1892	91	487	1.286
1893	91	667	990
1894	104	648	1.996
1895	111	532	1.954
1896	107	608	1.954
1897	645	975	1.693
1898	1 525	956	502
1899	245	1.045	1.794
1900	278	629	3.264

у хиљадама динара

год.	увоз	извоз	провоз
1901	268	604	7 256
1902	337	725	11.123
1903	386	779	12.110
1904	2.103	1.012	25.156
1905	2.325	1.220	—

Спољна трговина Србије са Румунијом:

у хиљадама динара

год.	увоз у Србију	извоз	провоз
1888	976	156	2.369
1889	1.531	277	20.327
1890	977	276	—
1891	1.110	833	—
1892	891	544	—
1893	619	825	—
1894	1.182	252	–
1895	1.213	284	—
1896	900	675	—
1897	618	115	—
1898	2.357	200	—
1899	1.057	1.311	—
1900	944	3.063	—
1901	1.198	539	—
1902	940	1.499	—
1903	1.122	1.333	—
1904	1.254	843	—
1905	620	1.097	—

Спољна трговина Србије са Турском:

у хиљадама динара

год.	увоз	извоз	провоз
1888	1.684	1.332	476
1889	853	11.546	531
1890	1.056	3.338	415
1891	1.199	3.521	836
1892	1.774	2.962	520
1893	2.485	2.098	1.380
1894	2.517	1.542	1.161
1895	2.086	1.421	1.605
1896	1.603	1.989	2.334
1897	2.947	1.487	903
1898	1.804	1 969	502

у хиљадама динара

год.	увоз	извоз	провоз
1899	1.881	2.156	790
1900	1.239	1.456	1.394
1901	2.407	1.736	1.470
1902	11.135	1.481	2.299
1903	1.860	2.118	4.053
1904	1.965	1.707	12.502
1905	2.602	2.245	—

Спољна трговина Србије са Грчком:

у хиљадама динара

год.	увоз у Србију	извоз	провоз
1888	52	—	—
1889	58	—	—
1890	50	—	—
1891	77	—	—
1892	44	—	—
1893	65	—	—
1894	11	—	—
1895	19	—	—
1896	101	—	—
1897	198	—	—
1898	353	45	—
1899	667	—	—
1900	430	—	—
1901	621	77	—
1902	604	—	—
1903	494	200	—
1904	386	—	—
1905	207	—	—

Спољна трговина Србије са Црном Гором:

у динарима

год.	увоз	извоз	провоз
1888	—	—	—
1889	61.087	64.370	—
1890	—	—	—
1891	—	—	—
1892	—	—	—
1893	—	—	—
1894	4,635	—	—
1895	13.900	—	—
1896	45.786	3.246	—

у динарима

год.	увоз	извоз	провоз
1897	57.678	9.971	—
1898	84.971	32.572	—
1899	61.087	64.370	—
1900	27.488	—	—
1901	37.991	19.110	—
1902	69.673	8.246	—
1903	72.702	1.800	—
1904	60.278	—	—
1905	34.995	3.300	—

Ради поређења изнећемо овде како Аустро-Угарска стоји према осталим државама у спољној трговини српској.

Аустро-Угарска:

у хиљадама динара

год.	увоз у Србију	извоз	провоз
1881	30.018	29.080	—
1882	28.240	38.842	—
1883	22.595	40.140	—
1884	28.220	40.059	—
1885	29.721	30.755	—
1886	—	27.976	—
1887	29,495	26.329	—
1888	23.772	33.475	3.311
1889	22.655	34.377	6.271
1890	22.819	39.397	8.258
1891	26.140	45.698	14.733
1892	21.955	40.749	15.727
1893	23.755	43.196	12.761
1894	20.529	41.116	14.537
1895	16.624	38.745	20.391
1896	19.234	47.035	12.000
1897	25.500	49.146	9.600
1898	22.964	50.981	8.600
1899	27.436	54.748	12.467
1900	25.528	56.584	12.626
1901	23.166	55.612	12.019
1902	25.018	57.541	11.834
1903	35.362	51.314	15.970
1904	36.583	55.351	5.026
1905	33.373	64,712	4.695

Посматрање ових табела показује, да је како увоз тако и извоз од 1888 да 1905 највећи према Аустро-Угарској. После Аустро-Угарске долази Турска, Бугарска, Румунија, Грчка, Босна и Херцеговина и Црна Гора. Транзит је најјачи преко Аустро-Угарске, Бугарске и Турске, никако га нема или је врло мали преко других земаља балканских, а нарочито је важно да не постоји преко Босне. Ови бројеви показују најјасније кобне последице по економску независност Србије, које су настале после Берлинског Уговора и наговештава тешку будућност по самосталан живот Србије, ако се анексија просто призна, без осигурања услова за по све самостално напредовање Србије.

III

Из прошлог одељка јасно је да је Србија у искључивој зависности, што се се своје спољне трговине тиче, од Аустро-Угарске.

У стању смо овде изнети податке о трговини српској од 1864-те године до данас. Све се ово време може поделити у главноме у три периода. Први обухвата време од 1864 до првог нашег уговора са Аустро-Угарском, до 1882 године. Други период траје за време важења два трговинска уговора са суседном монархијом, кад је постојала и ветеринарна конвенција. Трећи период, који још траје, по престанку важења провизорног уговора, почиње од 1906 г., кад је Србија започела економски рат и принуђена тражити нова тржишта и служити се новим путовима за свој извоз. Битне су карактеристике економске ова три периода. Први је период, кад је за Србију вредео режим, који је вредео и за све турске трговинске уговоре са иностранством. Други је период окарактерисан искључивим положајем Аустро-Угарске на српским пијацама и увозом живе стоке у Аустро-Угарску. Трећи период је престанак рада са живом стоком и покушај економске еманципације Србије од Аустро-Угарске и могућности развијања индустрије, због довољне заштите у уговорима. У овом трећем периоду настаје спор између Србије и Аустро-Угарске због анексије и Аустрија се упиње свом снагом да економским авантажама врати владавину своју из другог периода у Србији и завлада поново нашим пијацама. Последице ранијих концесија, које је Аустро-Угарска дала Србији, најбоље говоре да ваља одбити све преговоре о каквим било користима

од стране Аустро-Угарске, јер их не може никад дати она, чији су интереси супротни са нашим, поред тога што се иза ових понуда крију жеље да се изиграју захтеви Европе за конференцију.

Овде излажем

Упоредни преглед спољашње трговине Србије

у хиљадама динара

год.	увоз	извоз	свега	транзит	
1864	17.729	15.428	33.157[1]		Први период
1865	19.185	17.901	37.087		
1866	21.676	18.798	40.474		
1867	26.451	24.812	51.263		
1868	29.962	37.824	67.786		
1869	26.659	33.863	60.522		
1870	27 937	30.595	58.532		
1871	27.715	27.627	55.342		
1872	29.493	32.858	62.351		
1873	26.675	31.711	58.386		
1874	31.788	35.381	67.169		
1875	31.219	35.041	66.234		
1876	р а т о в и		—		
1877	—	—	—		
1878	—	—	—		
1879	41.567	38.880	80.448		
1880	46.095	35.212	81.307		
1881	43.173	40.127	83.309		
1882	48.451	40.334	88.785		
1883	49.716	40.232	89.948	транзит	
1884	50.947	39.968	90.915	598	Други период
1885	40.472	37.625	78.098	551	
1886	51.694	40.718	92.413	**414**	
1887	36.478	36.130	72.608	**969**	
1888	**35.183**	**38.909**	**74.092**	5.780	
1889	34.843	39.065	73.909	7.989	
1890	38.044	45.840	83.881	13.905	
1891	42.805	52.279	95.085	18.367	
1892	37.069	46.451	83.521	20.790	
1893	**40.922**	**38.910**	**89.832**	**20.790**	
1894	34.881	46.023	80.904	16.349	
1895	28.239	43.390	71.630	18.037	
1896	33.447	53.385	81.832	24.868	
1897	45.313	55.939	101.253	16.844	
1898	**41.101**	**56.991**	**98.092**	**13.801**	
1899	46.428	65.744	42.172	14.845	
1900	54.027	66.521	120.548	16.917	
1901	43.835	65.685	109.521	17.723	
1902	44.820	72.123	116.944	22.997	
1903	58 235	59.967	118.202	25.734	
1904	60.926	62.156	123.082	42.685	
1905	55.600	71.996	127.596	39.872	
1906	44.328	71.604	115.932	48.645	Трећи период
1907	70.583	81.997	152.580	55.963	
1908	?	77.754	?	?	

[1] Зибирови су узети са корекцијом од изостављених цифара.

Последњи ћемо трећи период за себе анализовати нарочито због репартиције извоза и увоза за друге земље ван Аустро-Угарске. Он је по многом значајан и казује да увек настају бољи дани чим се Србија почне отимати благовољењу и повластицама аустро-угарским.

Упоређење прва два периода износи једну велику жалосну истину. За двадесет година, у првом периоду од 1864 до 1884 спољна трговина, увозна и извозна, стално је расла и од 33 милиона порасла на 90, постала скоро три пута већа. У другом је периоду, за исто време, од 20 година, од 1884 до 1904 по све неправилно напредовао извоз, час растао, час опадао, и да је од 90 милиона, колико је износио крајем 1884 порастао за 20 година на 127 милиона — једва се за $1^1/_3$ појачао.

Поређењем спољне српске трговине са суседним балканским државама па и са Босном добива се још гора слика економске изнемоглости Србије. Трговински су биланси свих држава два и више пута већи од нашег, што значи да су географске прилике и погодбе Берлинског Уговора Србију највише оштетиле, и да нове прилике у којима ће се Србија наћи после анексије, доста прете нашој егзистенцији.

Ради упоређења материјалне јачине балканских држава према Србији овде додајем табелу, из које се у години 1907 јасно оцртава наше садашње економско бедно стање. (Види таблицу на 18 страни).

Немогућност даљег опстанка наше отаџбине у оваким приликама и сва тежина положаја изаћи ће јасно на видик, ако изнесемо наш државни буџет, из кога ће се јасно видети, да приходи и расходи стално сваке године знатно премашају цифру нашег извоза, што није нигде случај, ни са једном државом европском (види таблицу на 19 страни).

Ако се узме, оно што у ствари постоји, да су предвиђени приходи и расходи све до 1902 год. били од ока и да се финансирало великим бројем накнадних кредита, што је узрок сталним дефицитима, који су се зајмовима редовно покривали, онда се може добити јасна слика о тешким и критичним моментима, које је Србија имала у прошлости. Таквим стањем, и поред све добре и здраве финансијске политике створене од 1904 год., која је дала готовину државну преко 30,000.000, немогућно је Србији да задовољи све потребе једне државе, док јој приходи за покриће најнужнијих расхода премашају далеко

Спољна трговина, буџети и популација балканских земаља у 1907 години

Редни бр.	ЗЕМЉЕ	Увоз	Извоз	Провоз	БУЏЕТ		Популација	Површина у км²
					Приходи	Расходи		
1	Србија	70,583.327	81,491.262	55,963.728	90,452.752	90,387.226	2,688.741	48.303
2	Босна и Херцеговина[1]	109,184.522	117,714.041	?	60,040.391	60,811.717	1,737.000	51.027
3	Бугарска	124,639.089	125,594.697	?	121,983.000	121,969.441	4,035 614	96.345
4	Грчка	148,393.194	116,049.381	?	130,002.941	127,464.523	2,433 806	64.679
5	Румунија[2]	422,114.125	491,360.178	?	236.989 238	236,989 238	6,585.534	141.253
6	Турска[3]	721,418.460	452,464 480	?	425,759.406	423,876.454	24,028.900	2,987.100
7	Црна Гора[4]	4,648.711	1,705.039	292.035	2,980.000	2,888.893	150 000	9.080

[1] Подаци о трговини Босне и Херцеговине узети су за 1906 г.

[2] Подаци о трговини Румуније узети су за 1907 г.

[3] Подаци о трговини Турске узети су за 1906 а, подаци о буџету за 1897/8 г.

[4] Подаци о трговини Црне Горе узети су за 1904 г.

Буџети Краљевине Србије

Године	Приходи	Расходи
	динара	
1882/3	34,480.000	34,369.919
1883/4	37,365.000	37,291.159
1884/5	46,000.000	45,968.639
1885/6	46,000.000	45,968.639
1886/7	44,460.000	44,460.000
1887/8	44,460.000	44,460.000
1888/9	44,460.000	44,460.000
1890	47,296.864	46,196.864
1891	57,527.084	57,527.084
1892	60,135.839	60,110.595
1893	60,135.839	60,110.595
1894	63,755.600	33,623.868
1895	63,755.600	63,623.868
1896	63,659.720	63,355.606
1897	63,659.720	63,355.606
1898	63,659.720	63,355.606
1899	68,824.500	68,822 568
1900	77,789.648	76,269.245
1901	74,018.070	73,998.542
1902	70,565.981	72,983.134
1903	70,565.981	72,983.134
1904	82,812.721	88,143.835
1905	88,046.000	87,632 278
1906	89,207.072	89,165.095
1907	90,452.752	90,387.226
1908	95,239.037	95,091.251

цифру извоза земаљског. Ако се излазом на море не обезбеди Србијина економска независност, онда цифре изнете најбоље утврђују да нисмо далеко од потпуне пропасти.

IV

Трећи период, који смо нагласили и за који смо изнели само глобалне цифре спољне трговине, заслужује да се на њему дуже задржимо. Он је поучан за нас са више страна. Резултат, који је Србија постигла, очито показује да успеха у економском напредовању за нас има само кад нисмо у режиму аустро-угарског благовољења. Наш је највећи биланс био кад смо у посве неуговорном стању према суседној монархији. Цифре ће, којима се трговина са западним тржиштима изражава, показати која средства, које путове ваља Србији за извоз гарантовати, да јој се у новом положају, после анексије обезбеди правилан ток економског живота.

Западна тржишта на која Србија мора излазити са својим пољопривредним продуктима најближа су преко Аустро-Угарске. Та је близина за неке продукте: свеже и прерађено воће и свеже месо готово искључива потреба, без чега би се наша земља морала одрећи трговине с артиклима поменутим у горњим облицима. За све друго чиме смо до сада трговали јесу путови, који нас доводе до страних тржишта: у погледу транспортних скупоћа, непотребностима краткоће времена у надмашности над ранијим рутама преко Аустро-Угарске. За извоз живе стоке нађене су на југу повољније и боље пијаце од ранијих у Пешти, но како је у изгледу да будућа трансформација наше производње избаци из нашег трговања многе артикле, а друге замени савршенијим, Србија мора све радити да том преображају дā такве облике како би путови и транзит преко Аустро-Угарске били по све подређеног и споредног значаја.

Прелазим сад на године 1906, 1907 и 1908, које се погодбама, под којима је било наше трговање, истичу над ранијим годинама.

Извоз за 1906 год.

у хиљадама динара

Наименовање	вредност
све врсте жита	17.913
кукуруз	4.254
суве шљиве	12.067
пекмез	3.175
волови	10.382
живе свиње	7.890
живина	1.218
месо свеже и усољено	1.827
клана живина	60
јаја	942
маст	829
коже	4.597
брашно	1.407
руде	2.534
остало	2.704
Свега	71.599

По државама извоз је овако распоређен: (Овде износим поређење само са 1905 годином, кад је вредео стари уговор са Аустро-Угарском).

Државе:	1906	1905	разлика + или — у 1906 г.
1. Алжир . . .	12	—	+ 12
2. Америка . .	0.650	—	+ 0.650
3. Аустро-Угарска	31.272	64 712	— 33.139
4. Белгија . . .	6.259	323	+ 5.936
5. Босна	61	157	— 96
6. Бугарска . . .	3.694	1.220	+ 2.474
7. Грчка	420	—	+ 420
8. Енглеска . .	65	—	+ 65
9. Италија . . .	572	—	+ 506
10. Немачка . . .	19.053	2.116	+ 16.937
11. Норвешка . .	46	—	+ 46
12. Румунија . .	2.354	1.097	+ 1.256
13. Русија . . .	151	15	+ 136
14. Турска . . .	5.410	2.245	+ 3.165
15. Француска . .	1.802	36	+ 1.765
16. Холандија . .	87	36	+ 87
17. Швајцарска .	24	3	+ 20
18. Црна Гора . .	8	2	+ 6
	71.599	71.996	— 396.435

Извоз за 1907 год.

у хиљадама динара

Наименовање	вредност
жито са кукурузом	27.774
свеже воће	2.492
суве шљиве	15.743
пекмез	4.257
свиње	1.603
волови	2.005
месо усољено и свеже	1.975
маст	2.729
јаја	3.063
коже	1.966

у хиљадама динара

Наименовање	вредност
брашно и мекиње	1.691
руде	2.605
бакар	20.791
остало	81.992

Распоред је извоза по државама, и то по величини извоза срећен, следећи:

Немачка	32.842
Белгија	13.010
Аустро-Угарска	12.939
Италија	5.443
Турска	4.418
Русија	3.113
Француска	2.698
Енглеска	2.337
Бугарска	1.994
Румунија	1.187
Египат	1.037
Швајцарска	310
Норвешка	255
Шведска	204
Босна	103
Грчка	59
Данска	5
Америка	1
Црна Гора	1
Остале државе	10
	81.997

Извоз у 1908 год.

у хиљадама динара

Наименовање	вредност
жито са кукурузом	27.774
воће свеже и сирово	11.853
пекмез	3.251
жива стока	6.609
животињски производи	15.609

у хиљадама динара

Наименовања	вредност
производи шумарски	2.949
руде	1.346
коже	1.873
метали	3.644
остало	5.838
Свега	77.754

Ова се година разликује од 1907 за 3,736.893. Да је цена сувим .шљивама била боља или бар као у 1907-ој години, да није било подбацивања на тој рубрици за 6,382.817, извоз би у 1908 год. био већи за 2,5 милиона од 1907 год.

Подела извоза по земљама:

1.	Аустро-Угарска	21.503
2.	Белгија	16.075
3.	Босна и Херцеговина	65
4.	Бугарска	1.921
5.	Грчка	224
6.	Данска	—
7.	Енглеска	498
8.	Египат	760
9.	Италија	3.490
10.	Немачка	14.018
11.	Румунија	3.005
12.	Русија	23
13.	Турска	10.907
14.	Француска	3.042
15.	Црна Гора	9
16.	Швајцарска	90
17.	Шпанија	71
18.	Америка	1.985
19.	Остале државе	—
	Свега	77.754

Из овога свега јасно је, да је услед неуговорног стања извршен преображај: у раду са новим државама, у јачем раду са балканским земљама и западним државама, са којима је рад на увозу и извозу обилатији и значајнији био него раније, да је

рад са најгрубљим сировинама почео да се замењује полупрерађевинама и да је рад са живом стоком, који посао није сасвим прекинут, почео да се замењује, и то у знатним количинама, прерађевинама, свежим и сољеним месом. Последња трансформација и замена живе стоке извозом сточних продуката не само што неће умањити приходе од сточарства, него је у изгледу да их повећа, поред тога што за Србију избацује ранији велики извоз у 30 милиона на живим свињама и воловима, што је чинило највећу тешкоћу око вођења преговора између нас и Аустро-Угарске. Овај напредак у спољној трговини Србије чини и транзит преко области суседне монархије мање значајним него раније.

Ова последња три уговорна периода падају у посве ненормалне трговинске прилике. Година 1906 имала је почетком кратак редован период, затим режим тако званог modus-a vivendi-a, који је трајао до краја месеца јуна 1906. Од тога датума па све до 18 августа 1908 године стајала је забрана увоза стоке и сточних продуката у Аустро-Угарску поред забране провоза преко ње. Од 18 августа 1908 године до 18 марта 1909, свега 6 месеци, живели смо у провизорном стању новог трговинског уговора, из кога је рад са живом стоком био избачен, али дозвољен контигенат клане стоке са пограничних кланица у Аустро-Угарску и ограничен провоз сточних продуката преко територије Аустро-Угарске. Експериментисања од стране Аустро-Угарске, разним фазама кроз које је трговина српска последње три године нагната да пролази, показала су двоје: да се може живети без старих пијаца нашег суседа и да се од ње немамо надати никаквим могућим концесијама економске природе. Све што се има очекивати то је да ти путеви, којима смо се у неуговорном стању служили, нарочито пут преко Солуна, не буду затворени.

Србија је из ове последње борбе изашла као победилац. Данашњи поступак Аустро-Угарске да није у стању пронети уговор српски кроз своје парламенте има два значаја: уверење да је он сношљив за нас и побуде да се из нових преговарања изведу закључци о много жељеним преговорима поводом анексије међу нама и Аустро-Угарском. Први и други део овог последњег њиховог корака одбијен је достојанствено од наше стране, и упућене ствари оним путем којим морају ићи. Питању је анексије Србија од почетка дала значај европског питања и на томе данас стоји, а радом својим на пољу трговине

све до данас, јасно ће свакоме бити, да Аустрија није у стању дати Србији никакве економске компензације. Земља која тежи да Србију јевтино има у сфери својих интереса, да јој буде потрошачка област продуката, да је завојује без рата, не само што није у стању, већ то никада није до сада ни радила, да се стара о нашој економској независности. Све што је успела до сада то је, да Србију држи у једној великој заблуди, бар један део наших државника, да је за Србију спас био што су јој се тржишта за живу стоку до пре три године држала отворена. Но кад се је увидело да је жива стока готово претила стати Србију живота, и да смо имала куражи примити уговор без живе стоке, нашла се побуђена да учини корак за већу концесију у уговору и стави у изглед ону концесију, од које смо се сами одрекли, јер је за нас била највећа тегоба.

Последњим својим кораком повлачењем нашег уговора и жељом да се почну преговори за нов, Аустро-Угарска ствара преседан каквог сумњам да је до сада било. Свршен уговор, који је наша Скупштина примила и за који су се обе владе са Еренталом обавезале да га изнесу својим парламентима, повлачи се из сасвим провидних побуда. Ма каквете побуде биле, акт је аустро-угарских владâ недостојанствен, неозбиљан и такав да на њега има само један одговор: да Србија не може поред готовог уговора други да гради. Да је уговор наследила нова каква влада, да је пропао у парламенту под владом новом, која је индиректно за њ заинтересована, и било би зар каквог оправдања помишљати на какве преговоре. Данас пак нема ниједног разлога, који говори у оправдање корака аустро-угарског. Нормални односи наши са њом нису прекинути, они су данас какви су били 1 јануара 1909, кад је иста влада, која данас повлачи уговор, издејствовала продужење од истог парламента за три месеца. Наводи, да су прилике услед анексије повод повлачењу, не стоје, већ се иза поменутих побуда види, да се Србија преговарањем жели да наведе на пут, који би унео забуну у Европи поводом нашег протеста због анексије и бојазан да јака аграрна струја овај уговор не одбаци. Ако ово последње стоји као разлог, што би неминовно изазвало пад кабинетâ аустро-угарских, онда ми ту незгоду разумемо и за њихову унутрашњу равнотежу и за незгоду по консеквенце због анексије, али то тако исто ставља владу у један лажан положај, да би она била у стању озбиљније спровести кроз

парламенат други уговор, који би веће какве концесије у себи садржавао.

Одговор српски, да не жели преговарати, довешће нас до економског рата. Ова је појава потребна да створи ново стање Србије у односима према Аустро-Угарској. Досадашњи положаји су били формално суседско-пријатељски и утицај се аустро-угарски није могао сузбијати мерама, које су оправдане биле услед њиховог рада. Ова чиста ситуација, која ће обуставити све трговинске везе између нас и Аустро-Угарске, показаће целоме свету све тешкоће нашег живота и указати које компензације економске ваља Србији обезбедити. Напрегнутост нашега народа да се са што мање штете извуче из новог положаја довешће Србију после кратког времена до великог препорођаја и упутиће је зближењу са балканским државама и наслону на оне велике силе међу којима нема Аустро-Угарске. Надамо се да ће велике силе, које данас симпатишу нама и у економском рату чинити Србији услуге, које су нам последње три године чиниле док смо били у неуговорном стању са нашим суседом. Србија ће довршити започети посао на увођењу своје унутрашње комуникационе мреже а постараће се да се новим везама са суседним балканским државама извуче из сфере Аустро-Угарске, чије нам је суседство снизило по свему ниво међу државама на Балкану.

СПОЉАШЊА ТРГОВИНА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ ПРЕ И ПОСЛЕ ОКУПАЦИЈЕ

I

Стара српска држава у Средњем Веку имала је поглавите везе са Западом преко Босне и Далмације. Дубровачка и Млетачка република, чије су везе документоване са српском државом многобројним уговорима и повељама, биле су посредници међусобног промета између држава у којима је живео српски народ и тих покрајина и Запада, према којима су српске земље у оно доба културом биле јако одмакле. Овај се трговински живот продужио и после, кад су Турци заузели српске покрајине, и без мало се може рећи да је трајао све до почетка XIX века, све док се новим покретом, на челу кога је био Наполеон, није угасила независност двеју трговачких република на Јадранском Мору — млетачке и дубровачке.

Деветнаести век је дао нов вид вези Истока и Запада на пољу трговине. Балканско Полуострво, које је кроз толико векова било земљиште на коме се највећи део размене продуката између Европе и Азије вршио, почело је губити тај значај, нарочито од оних момената, кад је светски саобраћај нашао ослонца у новим комуникационим средствима. За нас је од значаја истаћи овде однос, који је настао од дана, када су после Берлинског Уговора, постале нове области: Босна и Херцеговина с једне стране, Србија и Бугарска с друге.

Пре овога последњег момента, на десет година пре окупације, саобраћај је у Турској био такав, да је сав транзит за Европу ишао преко Србије. Бугарска, Босна и Херцеговина, Стара Србија и Македонија упућивале су робу преко Србије, јер су се комуникације из поменутих крајева сасређавале на границама ондашње полузависне Србије у којој је најважнија улазна тачка за робу из турске државе била на јужној граници ондашње наше државе.

У очи седамдесете године прошлога столећа извршена је реформа на путовима данашње Бугарске, Босне и Херцеговине и створено више важнијих извозних тачака из турске империје, чему је припомогло и то што су Црно Море и Дунав, услед употребе парних лађа, добили нарочити и важан значај у савлађивању промета између Турске и Европе. Како је Средоземно Море, пошто је прокопан Суец, изменило свој ранији значај у светском саобраћају, јужни су делови Балканског Полуострва са Европом вршили међусобни промет преко тог мора и слабили значај Србије у међународној транзитној трговини:

Обавеза, која је Србији наметнута Берлинским Уговором да сагради железницу, која је везала Цариград са Европом, дала је такође нашој земљи нов положај међу суседним земљама на Балкану и одредила јој по све други значај и улогу, која се од раније битно разликује.

Док је Србија, услед поменутих промена, из једне фазе улазила у другу, Босна и Херцеговина су ускоро после Берлинског Уговора и окупације биле одсечене готово од свих покрајина балканских а нарочито од Србије.

Железничка мрежа босанска, створена за експлоатацију шума и руда у Босни и Херцеговини, и из стратегијских побуда, није везивала Босну ни са Црном Гором, ни са Србијом нити са Турском. Стари путови, којима су Босна и Херцеговина биле

у додиру са суседним земљама, напуштени су и постали неупотребљиви за саобраћај. Дрина није била никаква олакшица саобраћају нити се што урадило да се мостовима вежу места, која су вековима била у везама трговинским.

Стари пут, који је Босну и Херцеговину преко Дубровника везивао са Јадранским Морем, остао је, за све време окупације, једино било саобраћајно, али по све споредније значаја него што је било у времену пре окупације. Вредност је овога пута умањена железничком везом, која је Босну и Херцеговину везала са Аустро-Угарском и извоз Босне ван Аустро-Угарске упућивала на ново пристаниште у Фијуму. Стари путови из Босне за Спљет и остала места Далмације са свим су напуштени.

II

До окупације било је јаких веза трговинских између Босне и Херцеговине и Србије и све ове три провинције, као једне области према Аустрији. Колико се то може бројевима утврдити, изнећу овде таблице из података који нам на расположењу стоје.

Верднoст увоза и извоза из Аустро-Угарске у Србију и Босну и Херцеговину

у милионима динара

год.	увоз	извоз
1865	36.4	22,—
1866	31,6	23,2
1867	29,—	25,—
1868	33,6	31,2
1869	33,—	31,—
1870	32,4	33,2
1871	35,2	26,6
1872	47.8	28,6
1873	30,4	22,2
1874	37,4	26,2
1875	29,8	24,—
1876	29,8	24,—
1877	26,6	32,4
1878	14,6	35,4
1879	26,4	38,—

Ако од бројева ових одбијемо извоз и увоз Србије, изложен на страни (16) остаће нам трговина Босне према Аустро-

Угарској. Ове цифре сведоче о интензивном раду пре окупације Босне и Херцеговине и Србије према Аустро-Угарској.

Ради контроле ових података износимо таблицу из које се види износ царинских дажбина од увоза и извоза из Аустро-Угарске у годинама од 1865 до 1879.

Царина робе из Босне, Херцеговине и Србије при извозу у Аустро-Угарску

год.	форината	год.	форината
1865	549.000	1873	817.000
1866	441.000	1874	626.000
1867	544.000	1875	815.000
1868	807.000	1876	815.000
1869	695.000	1877	661.000
1870	697.000	1878	404.000
1871	716.000	1879	586.000
1872	1,355.000		

Сравњење је нужно са подацима на прошлој страни 28.

Турска држава није водила готово никаква рачуна о количини и вредности увоза и извоза, нити је она у опште кадгод публиковала податке какве о томе. Тешко је наћи се у времену пре окупације и ми ћемо изнети онолико података, колико смо могли поцрпсти из објављених извештаја аустро - угарске званичне статистике.

Подаци од 1865 до 1880 год., које овде прилажем обухватају Србију и Босну и Херцеговину као једну област према Аустро-Угарској. Из ових се података не може тачно видети колики је рад Србије, и Босне и Херцеговине већ показује колики је рад све три области према хабсбуршкој држави. Резултат је посматрања ових података: да је узајамни промет био значајан.

Ако се ови подаци сравне са напред изнесеним подацима јасно је, да две трећине поменутог извоза долази на Србију а ⅓ само на Босну и Херцеговину. Ово је вредно имати у виду за године после окупације, кад је Босна и Херцеговина за увоз и извоз свој готово само Аустро-Угарску имала и кад су цифре њене спољне трговине у велико почеле премашати наш извоз и увоз и ако је наша земља насељенија и богатија али јој је незгода географског положаја огромно сметање стављала економском јачању.

III

Спољашња трговина Србије са Босном и Херцеговином од 1884 до 1905 може се лако видети из ове таблице:

Извоз и увоз Србије у Босну и Херцеговину:

У хиљадама динара

год.	увоз у Србију	извоз	провоз
1884	388.046	492.531	—
1885	107.262	554.803	—
1886	52 929	542.291	—
1887	81.541	427.504	—
1888	48.516	222.162	—
1889	59.649	116.293	—
1890	69.659	454.746	—
1891	75.194	160.772	—
1892	102.877	173.568	—
1893	64.849	153.007	—
1894	44 079	240.947	—
1895	44.843	451.801	—
1896	38.088	107.150	—
1897	33.772	136 522	—
1898	39.054	166.663	—
1899	59 545	116.293	—
1900	40.888	223.499	—
1901	39.290	209.978	—
1902	48.757	202.436	—
1903	76.966	159.231	—
1904	56.264	190.803	—
1905	38.229	157.581	—

Ови су подаци по нашем бележењу, што се налазе у публикованим статистичким годишњацима.

Из таблице у којој је рад Србије и Босне и Херцеговине у периоду после окупације до у очи анексије, од 1884 до 1905 године, види се јасно велико стагнирање у пословима, тенденција опадања и знак, да је свима средствима рађено да се трговина као и цео живот Босне и Херцеговине одвоји од Србије. Важно је да транзита никаквог нема.

Овде износим на основу података аустро-угарских спољну трговину босанску од 1881—1888.

Вредности увоза и извоза Аустро-Угарске у Босну и Херцеговину у хиљадама динара.

год.	увоз	извоз
1881	2.822	192
1882	2.038	3.109
1883	1.843	229

год.	увоз	извоз
1884	2.916	229
1885	2.194	218
1886		347
1887	2.461	474
1888	3.774	491

Овде су цифре по све несигурне али ипак илуструју јачину увоза аустро-угарског у тек окупиране провинције и почетак изолованости тих покрајина од околних држава у погледу увоза. О овом последњем говоре резултати упоређења ових татаблица са подацима изнетим на страни 28. За јасну слику рада Србије са Босном прилажем таблицу извоза и увоза Србије од 1879—1903.

Године	ЦЕЛОКУПНИ УВОЗ СРБИЈЕ			Проценат	ЦЕЛОКУПНИ ИЗВОЗ СРБИЈЕ			Проценат
	динара	Проценат	динара		динара	Проценат	динара	
	Увоз из Босне		I		Извоз у Босну			
1879	742.017	1.79	41.567.604	100.00	7.536.028	19.38	38.880.762	100.00
1880	457.404	0.99	46.095.614	100.00	2 536.173	7.20	25.212.269	100.00
1881	360.142	0 83	43.173.824	100.00	1.792.976	4.53	40.127.146	100.00
1882	357.997	0.74	48.451.340	100.00	2.257.076	5.59	40 334.090	100.00
			II					
1883	190.046	0.39	49.716.565	100.00	665.190	1.66	40.232.484	100.00
1884	388.046	0.76	50.947.185	100.00	492.531	1.23	39.968.706	100.00
1885	107.262	0.27	40.472.989	100.00	554.803	1.48	37.625.299	100.00
1886	52.929	0.10	51.694.436	100.00	542.291	1.33	40.718.677	100.00
1887	81.541	0.22	36.478.955	100.00	427.504	1.18	36.130.038	100.00
1888	48.516	0.14	35.183.879	100.00	220.162	0.57	38.909.099	100.00
1889	111.649	0.32	34.843.436	100.00	270.246	0.69	39.065.883	100.00
1890	69.659	0.18	38.044.748	100.00	454.746	0.99	45.840.561	100 00
1891	75.194	0.18	42.805.697	100.00	160.772	0.31	52.279.825	100.00
1892	102.877	0.28	37.069.634	100.00	173.558	0.37	46.451.656	100.00
1893	64.849	0.16	40.922.584	100.00	153.007	0.31	48.910·435	100.00
1894	44.079	0.13	34.881.173	100.00	240.947	0.52	46.023.249	100.00
1895	44.843	0.16	28.239.715	100.00	451.801	0.04	43.390.451	100.00
1896	38.088	0 11	33.447.859	100.00	107.150	0.20	53.385.969	100.00
1897	33.772	0.07	45.313.824	100.00	136.522	0.24	55.939.981	100.00
1898	39.054	0.10	41.101.923	100.00	166.663	0.29	56.991.479	100.00
1899	59.545	0.13	46.428.600	100.00	116.293	0.18	65.744.388	100.00
1900	40.888	0.08	54.027.228	100.00	223.499	0.34	66.521.959	100.00
1901	39.290	0.09	43.835.428	100.00	209.978	0.32	65.685.653	100.00
1902	48.757	0.11	44.820.754	100.00	202.436	0.28	72.123.654	100.00
1903	76.966	0.13	58.235.262	100.00	159.231	0.27	59.967.404	100.00

Из ове је таблице јасно, да године 1879, 1880, 1881 и 1882, које су године пре или одмах после окупације, показују јасно да је рад Србије и Босне и Херцеговине врло интезиван и да

га више нема никако у тој сразмери све до анексије. Проценат је увоза из Србије у Босну и Херцеговину опао од 19.38 на 0.27, а извоза Босне и Херцеговине за Србију од 1.79 на 0.13.

Овде прилажем таблицу из које се види рад Србије и Аустро-Угарске од 64 до 1879 године. Ова је табела потребна за сравнивање са првом табелом у овој глави.

	Целокупни увоз Србије у Аустр.	Проценат	Увоз само из Аустрије	Проценат
	у динарима		у динарима	
1864/5	19.185.819	100.00	14.897.818	77.65
1865/6	21.676.655	100.00	17 100.156	78.89
1866/7	26.451.345	100.00	20.584.289	77.82
1867/8	29.962.695	100.00	23.076.044	77.02
1868/9	26.659.546	100.00	20.669.514	77.53
1869/70	27.637.238	100.00	22.226.564	79.56
1870/1	27.715.249	100.00	23.150.356	83.53
1871/2	29.493.562	100.00	22.978.324	77.91
1872/3	26.675.638	100.00	18.862.620	70 71
1873/4	31.788.195	100.00	24.795.725	78.01
1874/5	21.219.242	100.00	25.076.050	80.32
1875/6	—	—	—	—
1876/7	—	—	—	—
1877/8	—	—	—	—
1878/9	41.567.604	100.00	—	—

На завршетку ове главе износим рад Босне и Херцеговине за пет година од 1903—1907 да се види стање њене спољашње трговине у очи анексије. (Види табеле на страни 33 и 34).

Највеће су количине извоза сировине из Босне и Херцеговине и оне чине 60 и 70 део целога извоза а међу сировинама прво место заузима дрво, које у 1907 години премаша суму од 26,0000.000 динара што је близу 1/4 целокупнога извоза. Ово само доказује да експлоатација шума босанских не може бити рационална и да се она граничи се девастацијом.

Остатак извоза носи обележје извоза полупрерађевина.

Увоз сировина управо прерађевина процентуално је много мањи од извоза, и у сразмери је 1:5 па иде до 1:6.

За доказ лабавих веза Босне и Херцеговине са Србијом и осталим балканским суседним земљама, поред изнетих података прилажем преглед количине увезене и извезене робе из Босне и Херцеговине од 1903 до 1907 године. (Види табеле на стр. 35 и 36).

Овој таблици не треба коментара. Турска, Црна Гора и Србија имају учешћа за цео обрт Босне у годинама од 1903—1907 0,35, 0,19, 0,48, 0,26 и 0,35, а све остало иде у Аустро-Угарску

Спољна трговина Босне и Херцеговине у годинама од 1903—7.

НАИМЕНОВАЊЕ РОБЕ ПО ГРУПАМА	ВРЕДНОСТ У КРУНАМА — увоза 1903	1904	1905	1906	1907
А. Сировине и полуизрађевине за занатску и индустријску прераду	1.191.040	1.024.537	1.222.606	1.289.143	1.441.993
Животне намирнице (инклузиве жива стока)	24.976.178	17.798.367	21.614.560	17.302.704	21.402.232
Сировине у уопште	26.167 218	18.822 904	22.837.166	18.591.847	22.844.225
Б. Израђевине					
Предмети за исхрану и консумцију	19.209.036	19.285 884	19.772.237	22.771.289	23.804.309
Текстилна индустрија и предмети за одело	16.809.735	19.854 504	20.272.110	24.814.629	24.4[illegible]8.115
Чињене коже и израђевине од кожа	2.748.180	4.235.441	3.650.905	4.701.185	4.773.618
Хартија и израђевине од хартије*	823.112	848.886	903.096	1.062.721	1.390.499
Стругарске израђевине од дрвета и др. материје	434.467	775.086	836.803	862.670	727.113
Израђевине хемијске индустрије	4 560.583	5.310.830	4.741.231	6.053.109	7.183.504
Разни индустр. производи од органских материја	298.660	251.690	327.726	288.992	301 281
Стакло, камен, произв. стакла и керамич. индустрије	1.055.885	2.058.925	2.074.112	3.036.328	3.156 249
Гвожђе и израде од гвожђа	4.687.306	6.179.459	5.508.665	9.799.221	9 741.955
Остали метали и израде	597.323	855.366	1.903.496	2.192.748	2.254 524
Машине, инструменти и превозна срества	2 966.656	4.502.408	3.232.775	5.793.549	4.947.693
Литерарни и уметнички предмети	303.893	377.801	355.654	413.312	388.435
Остали предмети ближе не означени	9.926.099	8.462.323	6.571.287	8.802.974	8.580.675
Израђевине у опште	64.440.935	72.998.603	70.150.149	90.592.675	91.647.970
У опште сировине и прерађив	90.608.153	91.821.507	92.987.315	109.184.522	114.492.195

Примедба: Подаци о вредности увезене и извезене робе, која се експедује поштом, нису унети у овај преглед, јер их босанска статистичка Управа не објављује.

*) Целулозе извезено је из фабрике у Дрвару 35.500. метар. цената у вредности 1,317.400 круна.

Спољна трговина Босне и Херцеговине у годинама од 1903 —7.

НАИМЕНОВАЊЕ РОБЕ ПО ГРУПАМА	ВРЕДНОСТ У КРУНАМА извоза				
	1903	1904	1905	1906	1907
А. Сировине и полуизрађевине за занатску и индустријску прераду	22.978.607	28.225.433	33.107.949	35.685.809	39.004.178*
Животне намирнице (инклузиве жива стока)	28.753.487	29.354.342	20.916.158	38.146.316	30.406.174
Сировине у опште	51.732.094	57.579.775	64.024.107	73.832.125	69.410.352
Б. Израђевине					
Предмети за исхрану и консумцију	8.270.614	12.511.225	6.026.389	13.087.146	11.654.105
Текстилна индустрија и предмети за одело	3.911.482	4.106.990	4.808.284	5.450.510	3.375.131
Чињене коже и израђевине од кожа	317.614	457.440	450.144	459.763	462.624
Хартија и израђевине од хартије**	33.530	55.098	50.569	72.586	1.311.427
Стругарске израђевине од дрвета и др. материје	370.172	717.055	546.848	790.848	1.043.073
Израђевине хемијске индустрије	8.748.497	10.844.699	11.319.657	10.798.144	12.020.861
Разни индустр. производи од органских материја	395.667	339.135	37.864	57.138	77.994
Стакло, камен, произв. стакла	53.327	85.856	78.342	103.089	125.463
Гвожђе и израде од гвожђа	5.021.307	5.229.443	7 640.821	10.804.416	9.809.804
Остали метали и израде	395.594	336.704	938.742	1.305.551	1.275.766
Машине, инструменти и превозна средства	278.806	528.398	429.723	385.030	657.787
Литерарни и уметнички предмети	64.698	76.591	73.928	80.948	111.868
Остали предмети ближе не означени	792.089	626.048	261.222	486.782	764.448
Израђевине у опште	28.653.397	35.914.682	32.662.533	43.881.916	42.690.351
У опште сировине и прерађ.	80.385.491	93.494.457	96.686.640	117.714.041	112.100.703

Примедба: Подаци о вредности увезене и извезене робе, која се експедује поштом, нису унети у овај преглед, јер их босанска статистичка. Управа не објављује.

* У 1907. г., извоз дрвене грађе износио је: дасака, летава итд 25.953.861., грађевинског дрвета, 2,665.475; железничких прагова 1,119.130; дрва за гориво 645.872 круне.

** Целулозе извезено је из фабрике у Дрвару 35.000 метар. цената у вредности 1,317,400 круна.

Количине увезене и извезене робе из Босне и Херцеговине.

ПРАВЦИ ТРАНСПОРТА*)	1903		1904		1905		1906		1907	
	Мет. центе	Проц.	Мет. центе	Проц.	Мет. центе	Проц.	Мет. центе	Проц.	Мет. центе	Проц.
	укупни обрт трговински									
Преко границе А.-Угарске железницама	7,380.723.72	76.64	8,346.148,54	72.72	8,734.990.82	72.88	9,315.975.09	69.68	9,155.248.64	72.65
Водом (парним лађама, сплавовима итд. . .	1,196.937.74	12.43	1,891.839.01	16.48	2.215.008.33	18.48	2,907.113.63	21.74	2,109.153.77	16.74
У иностр. преко царин. линије										
Сувим преко аустро-угарске границе	1,019.217.64	10.58	1,205.977.24	10.51	978.276.10	8.16	1,112.323.17	8.32	1,293.080.77	10.26
(у Турску, Црну Гору и Србију)**)	33.161.93	0.35	33.328.62	0.29	56.910.21	0.48	34 298.30	0.26	43.979.89	0.35
Преко границе А.-Угарске	од овога долази А. на увоз									
Преко А.-Угар. гран. Железницама . . .	2,174.016.23	74.91	1,924.022.37	77.71	2,122.410.28	75.66	2,219.420.68	77.74	2,221.623.09	78.10
Водом (парним лађама, сплав. итд.	356.112 25	12.27	159.297.72	6.44	327.602.38	11.68	345.943.77	12.12	346.330.38	12.64
Сувим	348.505.10	12.01	366.551.75	14.80	304.299.71	10.85	270 039.68	9 46	274 772.17	9.53
У иностр. преко царин. линије										
(У Турску, Црну Гору и Србију)	23.500.75	0.81	25.956.78	1.05	51.037.40	1.81	19.596.30	0.68	21.003.02	0.73

*) Подаци о поштанским пошиљкама увезене и извезене робе нису вођени.

**) Роба осталих провениенција намењена за Босну и Херцеговину царини се на прелазним тачкама Аустро-Угарске монархије и не улази у овај рачун

Количине увезене и извезене робе из Босне и Херцеговине.

ПРАВЦИ ТРАНСПОРТА*	1903		1904		1905		1906		1907	
	Мет. центе	Проц.	Мет. центе	Проц.	Мет. центе	Проц.	Мет. центе	Проц.	Мет. центе	Проц.
Преко границе А.-Угарске	од овога долази Б. на извоз									
Преко А.-Угар. гран.: Железницама . . .	5,206 607.49	77.39	6,422.126.17	71.34	6,612.580.54	72.03	7,096.554.41	67.49	6,933.625.55	71.33
Водом (паробр. лађама, сплав. итд.	840.825.49	12.50	1,732.541.29	19.25	1,887.405.95	20 57	2.561.169.86	24.36	1,744.823.39	17.95
Сувим	670.712.54	9.97	839.425.49	9.33	673 976.30	7.34	842 283 49	8.01	1,018 408.00	10.48
У иностр. преко царин. линије										
У Турску, Црну Гору и Србију	9.611.19	0.14	7.371.84	0.08	5.872.81	0.06	14.702.00	0.14	21.976.87	0.24

* Подаци о поштанским пошиљкама увезене и извезене робе нису вођени.

железницом и водом и нешто мало босанске провенијенције из ње. Проценти су увоза у Босну и Херцеговину за Србију, Црну Гору и Турску у поменутим годинама 0,81, 1.05, 1.81, 0,68 и 0,73 а извоза 0,14, 0,88, 0,06, 0,14, и 0,24.

Кад су овако бедне биле трговинске везе Србије и Црне Горе са окупираном Босном и Херцеговином, какви ли нас међусобни радови очекују после анексије, у будућности?

Из ових се података јасно може да види, да је босанска трговина сразмерно расла благодарећи интезивној експлоатацији богаства природних у Босни, али у исто време однос целе босанске трговине према трговини са Србијом, показује, да се готово без претераности може узети, да се је живот Србије и Босне и Херцеговине после окупације са свим угасио.

Окупација је Босну одсекла не само од Србије већ и од осталих провинција балканских. Саобраћај Босне се и раније вршио са Турском и њеним провинцијама преко Србије, а кад су везе Босне и Херцеговине и Србије прекинуте онда је неминовно настало изоловање Босне и Херцеговине од свих покрајина са којима је раније била у вези. Непроходни прелази преко планина у Санџаку нису ни раније били много угодни за трговање и ако су ти прелази стајали промету слободно, од њих велике користи није могло бити. Богаство Босне и Херцеговине вршило се у светској размени, у колико га унутрашња потреба Аустро-Угарске није тражила, преко Фијуме са Европом а делом се продукти домаће индустрије босанске размењивали преко Пеште и Беча.

Тешке трговинске прилике, које су створене окупацијом, нагнале су становништво на расељавање и довеле из монархије аустро-угарске нов елеменат, који се живо латио интезивне нерационалне експлоатације шума, руда и осталог богатства земаљског. Босна и Херцеговина су упућене или да се аклиматишу приликама других провинција монархије, која ју је окупирала, или да одвојене од држава, са којима су кроз толике векове у заједници биле, постепено ишчезну као српска област. Да би се ефикасније мере могле предузети за денационализирање Босне и Херцеговине и учињен је корак анексије, после чега се мисли до краја да изведе већ раније започето изоловање Босне и Херцеговине од Србије.

ЕКОНОМСКИ УСЛОВИ СРБИЈЕ ПОСЛЕ АНЕКСИЈЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

I

Из одељака где смо говорили о тешкоћама, на које је Србија наилазила при преговарањима за своје трговинске уговоре, из онога што смо изнели о путовима, којима српски извоз има да се креће из Србије, нарочито на тржишта западне Европе, одмах се могло уочити, које и какве услове тражи Србија, да јој се обезбеде, да би, остајући у данашњим границама, могла живети.

Тешкоће долазе прво од артикала, са којима се Србија јавља у међународном промету. Како је кроз дуги низ година, сву трговинску размену вршила са Аустро-Угарском, она је своје извозне артикле свела на три категорије: живу стоку, жито и воће. Жива се стока на западна тржишта транзитом кроз Аустро-Угарску извозити не може и ту Србија неће ни тражити каквог нарочитог осигурања, пошто мисли да ову грану, у колико она остане за даље трговање, сачува за тржишта јужна, и тражиће за тај извоз гаранције у путу преко Солуна и излазу на Јадранско Море. Извозу жита не треба транзит аустро-угарски, пошто се успешно упућује Дунавом, преко Црнога и Средоземнога Мора, за тржишта северне и северо-западне Европе. Воће конзервисано и свеже, по месту где се троши највише, полаже на транзит аустро-угарски, али како оно чини мање од трећине српског извоза то је и вредност самога транзита и његов значај у нашем захтеву за овај артикал мањи.

Како је Србија почела радити и на квалитативној трансформацији свог извоза и на увећању броја извозних артикала, на замени живе стоке клапим и конзервисаним месом, имаћемо још два нова артикла, који ће све већи значај у нашем извозу добијати. Транзит за прерађено месо преко територије аустро-угарске није велики, али је за трговину са свежим месом за пијаце: Швајцарске, Белгије и Италије транзит од значаја. Како никаквих разлога нема да се том транзиту чине сметње, које су се чиниле извозу живе стоке, налазимо да за концесије, које Србија нуди аустро-угарском увозу, транзит за месо и воће сирово и свеже може бити дат, да се то ни у ком случају не може сматрати као нарочита повластица од суседне монархије.

Унутарњом мрежом железничком, осигураним путовима ка

Јадранском и Егејском Мору, Србија ће и без икаквог уговора са Аустро-Угарском имати битне услове за своју економску независност. Прво је, као и транформација производње, ствар наше иницијативе и наших напора. Тражимо путове да осигурани буду оном истом Европом, која је Берлинским Уговором створила и засновала односе међу државама на Балкану и која је признањем анексије ранији привремени незгодни положај Србије направила сталним. Од Аустро-Угарске Србија нити је тражила нити у опште може очекивати да ће се она постарати да Србија има излаза на тражено море, што ће Србију спасти оне зависности у којој је била, кад су јој само аустро-угарска тржишта отворена стојала.

Остаје нам да кажемо и о понудама Аустро-Угарским да нам да̂ везу са Јадранским Морем преко Босне. Србија не може ништа имати противу ове понуде, али ће на њу пристати само онда, ако јој буде огарантован транзит преко Солуна и осигуран излаз на Јадранско Море или преко турске територије или једним појасом земљишта, које ће бити ван територије Аустро-Угарске и по све неутрално. Без других веза, значај ће везе наших железница са босанским, за излаз на море, имати значај наше данашње железнице, која је везана са Фијумом, али је отворена за српски извоз само онда била, кад је то Аустро-Угарска желела.

Понуда да Србија уђе у дунавску комисију за нас нема никаква значаја. За српски извоз који пролази кроз Ђердап и плаћа 20 пара од тоне и километра, чланство у дунавској комисији не може ништа учинити, а српски је извоз нарочитим уговорима о пловидби испод Ђердапа са земљама дунавским имао и до сада, а имаће и у будуће, све потребне гаранције и олакшице обезбеђене нарочитим уговорима о пловидби. Ако има ту још штоваља обезбедити то је питање, које ће Србија регулисати са Румунијом и Бугарском, независно од Аустро-Угарске. Није место ни Аустрији у дунавској комисији, јер од Оршаве нигде Дунав не додирује њену обалу.

У озбиљност каквих економских компензација није веровала Аустро-Угарска нудећи их, као што су то јасно показали сви кораци њени, после наше циркуларне ноте, којим се одриче Србија територијалних тражења. Та нота за Аустро-Угарску није била довољна да се окане своје агресивне политике, шта више јасно се видело, да су економске понуде имале оп-

шту тенденцију: понижење Србије и захтев да Србија призна брутални чин анексије. Давање економских компезација од опасна суседа за Србију, према свему што је у овој расправи изнето, јасно је да нема за нас никаква значаја.

II

Остаје да кажемо још неколико речи о принципу грађења будућих трговинских уговора између Србије и Аустро-Угарске. Све, што је речено о незгодама при прошлом грађењу уговора, упућује Србију да мора свим својим радом на унутрашњем економском препорођају тежити да уговорима трговинским осигура транзит преко Аустро-Угарске а тек у другом реду услове за увоз у Аустро-Угарску. Србија, дајући повољне услове за увоз фабриката из Аустро-Угарске, има и сувише јаке понуде за тражен транзит и мислимо да ова основица за будуће грађење неће створити раније тешкоће. Будући преговори ваља да са свим избаце концесију пограничног саобраћаја, увоз живе стоке и да поглавито сузбију тенденцију каквог било облика неког царинског јединства између нас. Био тарифски уговор или уговор са највећим повлашћењем, ако његово тежиште буде само у транзиту, Србија ће бити сачувана од свих могућих шикана, које је раније трпела и ако су јој уговором гарантована нека права за њен извоз. Санкције нема за обезбеду никаквог нашег права у уговору, кад се он гради између мале Србије и велике Аустро-Угарске, и зато треба тежити да уговор не носи обележје многих права ни по броју ни по каквоћи својој.

Једина обезбеда за поштовање уговорних одредаба за Србију би била, кад би она са Румунијом, Бугарском, Црном Гором и Турском била у царинском савезу и чинила велику област потрошачку, и то једину за индустријски увоз аустро-угарски. Овоме се мора тежити, јер делимично је аустро-угарска и до сада, а то ће извесно и у будућности радити, градила уговоре са сваком одвојено по све успешно а на штету сваке мале државе. Савез међу балканским државама друкче би решио и питање комуникационих мрежа на Балкану и тим створио нове конкурентне руте аустро-угарским а и саме централне Европе, што је такође елеменат при грађењу уговора и услов да се добивена права међусобним уговором између Аустро-Угарске и царинског савеза балканских држава, морају поштовати. О томе да ће тај савез бити preхотдник савезу политичком и војном против нива-

зије централне Европе и једини бедем који се лако саломити не да, не треба овде ни говорити. Прошлост коју су дунавске државе имале са Аустро-Угарском на пољу економском упутиће ове државе интимнијим везама и стварном савезу, бар царинском, у скорој будућности.

Непоштовање награђеног уговора, који је прошао кроз наш Парламенат и привремено уведен у живот шест месеци од стране Аустро-Угарске, показује очито и најгрубље повреде међународних односа, које може и сме једна велика сила себи да дозволи. Не знам шта ће за Србију бити гаранција, кад нов уговор сагради да и њега Аустро-Угарска не одбаци у целости, као што је урадила већ са овим закљученим у прошлој години. Ако Аустро-Угарска мисли да и такве сметње прави нашој трговини, што ће је од сада у будућности држати у неизвесности којекаквим провизоријумима, најбоље је за Србију да уђе са њом што скорије у отворен рат економски и да трговини бар осигура једно стално стање, без које се трговински кредитни односи никако не могу развијати. Тешкоће ће бити, то је неоспорно и то баш због нашег незгодног географског положаја, али и то је мање од оне вечите наде, да ће се створити редовно трговинско стање између Србије и Аустрије, а оно се на све могуће начине изиграва. Србија има да бира два пута: или уговор без икаквих концесија за наш извоз или посве неуговорно стање, треће све што буде урадила само ће је довести до потпуног економског слома и немогућности да спремна буде за велике задатке, који је очекују. Ако се овоме дода јасна тенденција Аустро-Угарске, као пионера германске нације у продирању на Балкан и завојевању Солунске Луке за излаз на Море и Малу Азију, онда мора и Турској бити јасно, да су сви њени савези са овом монархијом илузорни, и да би осигурала интегритет свој, мора тражити наслон у савезу са независним балканским земљама. Саломљена Србија биће прва етапа у завојевању Балкана немачким народом.

К. Стојановић

РАМОВ СИНОВАЦ

— ДЕНИС ДИДРО —

— НАСТАВАК —

Ја. Пазите, рекох му, ви ћете се осакатити.

Он. Не бојте се ничега; они су ту намештени, пре десет година ја сам им дао други облик! Поред тога, требало је да се на њ навикну и да се умеју наместити на диркама и да лете по жицама. Тако исто је и сад, да, тако је. У исто време стави се у положај свирача на вијолини; певушио је алегро од Локатели, десна му је рука подражавала кретању гудала, а лева и прсти као да се шетаху дуж рукава; ако му је тон рђав, он стане, подигне или спусти жицу, удари је прстом да се увери да ли је добро затегнута; опет наставља где је стао; ногом даје такт, копрца се главом, ногама, рукама, мишицама, целим телом, као што сте по некад на духовном концерту гледали Ферари или Киабро или неког другог виртоуза у истом трзању, што ми даје слику правог мучења, те готово и мени проузрокује муку, па зар није тешко гледати једног човека како се мучи да мени причини уживање. Између овога човека и мене пустите завесу да ми га сакрије, ако треба да ми покаже осуђеника метнутог на муке. У сред ових покрета и ове вике, ако би било каквог задржавања гласа, једно од ових хармоњиских места кад се гудало од једанпут полако превуче преко више жица, лице му доби изглед екстазе, глас му се утишавао, он је се са заносом слушао; био је сигуран да акорди одјекују по његовим и мојим ушима; потом метнув ћемане под леву мишицу исте руке којом ме је држао, опустив десну руку са гудалом: па лепо, говорио ми је, шта мислите о овоме?

Ја. Дивно.

Он. Може да поднесе, бар тако ми се чини; одјекује готово као и сви други...

(И одмах чучну као лиричар кад седа за гласовир).

Ја. Имајте милости и према себи и према мени.

Он. Не, не; пошто сам са вама у друштву, ви ће те ме слушати. Ја никако не желим да ме неко похвали и не знајући зашто. Ви ће те ме хвалити смелијим тоном, а то ће ми набавити неког ученика.

Ја. Ја имам тако мало познанства, и ви ћете се забадава умарати.

Он. Ја се никад не умарам.

(Како увидех да узалудно желим да се мој човек сажали на ме, јер се беше сав ознојио свирајући сонату на виолини, то се реших да га пустим нека и даље свира. Его га дакле где седи за гласовиром, савио ноге, главу дигао ка плафону, где кажу, гледа нотирану партитуру, певајући, пробајући, свирајући какав комад од Алберти-а или Ганути-а; не знам баш кога од ове двојице. Глас је имао као ветар, а прсти су му летели по диркама на гласовиру, час остављајући највише тонове, да би узео најниже, час напуштајући пратњу да би се вратио највишим. Страсти су му се наизменце ређале на лицу; ту се могла видети нежност, гнев, љутња, бол, осећало се piano, forte, а сигуран сам да би музичар вештији од мене познао комад по узбуђењу, по карактеру, по његовом изразу лица и по неким карактерним знацима песме који му се овда онда измицаху. Али чудновато је било баш то што је с времена на време с несигурношћу свирао, поправљао се као да није успео и љутио се што му прсти нису тако лако покретљиви као пре). Најзад видите рече он, исправив се и обрисав грашке зноја, које су му цуриле низ образе, како ми умемо да удесимо тритон, сувишан квинт и да нам је сасвим позната веза великих петина. Ови нехармонични прелази на које је драги стриц толико викао, није то тако тешко; извућићемо се.

Ја. Ви сте се прилично потрудили да би ми показали да сте уметник; као човек могао сам вам поверовати и на реч.

Он. Уметник, о не, што се мога заната тиче ја га готово знам, и то више него што треба, па зар у овој земљи човек мора знати оно што показује другом?

Ја. Не више него оно што предаје.

Он. То је тачно, до ђавола, и сасвим тачно! Кад смо већ почели о томе, господине филозофе, руку на срце, па реците искрено: било је времена кад нисте били пуни пара као данас.

Ја. Нисам још сувише.

Он. Али сад не бисте ишли у Луксенбург,... сећате га се?

Ја. Оставимо то; да сећам га се.

Он. У реденготу од сиве кадифе.

Ја. Да, да.

Он. Исцепаном с једне стране, са исцепаним наруквицама, и у црним ланеним чарапама на задњој страни зашивеним белим концем.

Ја. Е, да, да, све као што се вама свидело.

Он. Шта сте радили онда у алеји де Супир?

Ја. Доста жалосна појава.

Он. Кад сте изашли отуда ви сте трчали улицом.

Ја. Тако је.

Он. Ви сте давали часове из математике.

Ја. И ако у њој незнам ни беле, зар нисте желели њу да продужите?

Он. Сасвим је тако.

Ја. Ја сам учио показивајући другима, и спремио сам неколико добрих ученика.

Он. То може да буде; али са лириком није као са алгебром или са геометријом. Данас кад сте велики господин.

Ја. Не тако велики.

Он. Кад сте накупили доста новаца.

Ја. Врло мало.

Он. Ви доводите учитеље својој кћери.

Ја. Још не: мати се брине о њеном васпитању: јер у својој кући треба имати мира.

Он. Мира у својој кући! До ђавола, човек га може имати само кад је слуга или господар, а господар треба бити. Имао сам једну жену... Бог да јој душу прости! Али кад јој је пало на памет да се противи, ја сам се срдио, громовито сам говорио, говорио сам као Бог: „нека буде светлост!“ и светлост би. Тако, за четири године ми нисмо имали ни једне преке речи. Колико година има ваше дете?

Ја. То нема везе са овим што говорите.

Он. Колико година има ваше дете?

Ја. Ех, шта врага! Оставимо моје дете и његове године, па да говоримо о његовим будућим учитељима. —

Он. Да богме. Као филозоф ништа незнам о таквој јогуници. Тако вам бога, зар се неби могло од господина филозофа дознати колико година од прилике има госпођица његова кћи?

Ја. Рецимо да има 8 година.

Он. Осам година! већ четири године та би морала свирати на гласовиру.

Ја. Али можда се ја не старам много да у план о њеном васпитању уведем и учење, које тако много времена заузима а користи тако мало.

Он. Па шта ћете јој онда предавати, ако је по вољи рећи.

Ја. Ако могу, да правилно мисли; појава тако ретка међу људима, а још ређа међу женама.

Он. Ех, оставите је да булазни колико хоће, само да је весела, лепа, и каћиперка.

Ја. Пошто је природа према њој била доста немилостива давши јој слаб организам са осетљивом душом, изложив је истим тегобама у животу као и да има организам јак а срце бронзано, то ћу је, ако могу научити да то храбро сноси.

Он. Ех, пустите је да плаче, да трпи, да се мази, да јој се нерви драже, кад и у других, само ако је лепа, љубазна и каћиперка. Шта, да не игра?

Ја. Колико само да се дубоко клања, да се добро преставља и да уме да иде.

Он. А да не пева?

Ја. Колико само да се добро изражава?

Он. Да не свира?

Ја. Кад би био какав учитељ свирања, ја бих му је драговољно поверио два часа дневно за једну или две године, више не.

Он. А место апсолутно нужних ствари које ви забрањујете?

Ја. Хоћу мало граматике, приче, историје, географије, мало цртања, а много морала.

Он. Како бих вам лако доказао бескорисност свега овог знања, у оваком друштву као што је наше. Шта кажем, бескорисност? можда и опасност! Али за сад ћу се држати једног питања: Зар јој неће требати један или два учитеља?

Ја. Без сумње.

Он. Ах, ту смо, а ови учитељи, надате се да ће знати граматику, басну, историју, географију, морал, из чега ће јој давати часове? Будалаштина, драги господине, будалаштина. Кад би они ове ствари добро знали, тако да могу и другима предавати, они их не би ни предавали.

Ја. А зашто?

Он. Што би век провели учећи их. Треба бити дубок познавалац вештине или науке, да бисмо знали елементе. Класична дела могу створити само они који су оседели у проучавању, јер средина и крај расветљују таму у почетку. Питајте вашег пријатеља г. од Аламбера, директора математичког одсека, да ли би било добро испитати математичке елементе. Тек после 30 или 40 година вежбања мој стриц је назрео дубине и прво знање музикалне теорије.

Ја. О лудо над лудама, узвикнух, како то да у твојој рђавој глави има такво тачних идеја, помешаних са толиким будалаштинама.

Он. Ко ће до ђавола знати то. Случај вам их нанесе и оне остану. Толико је извесно, да кад се не зна све, не зна се ништа добро; јер се не зна куда иде једна ствар, од куда долази друга, где и једна и друга хоће да се наместе, која мора бити прва, где ће бити боље за другу. Зар се може то лепо показати без методе? а метода, како она постаје? Видите, мили мој филозофе, ја мислим да ће физика увек бити бедна наука, кап воде врхом игленим узета из Великог Океана, једно зрно земље одвојено од Алписког Ланца. А после тражити узроке феномена! истина не знати исто је толико као и знати врло мало и рђаво, а исто је то са мном било кад сам био учитељ свирања. О чему мислите?

Ја. Мислим како све што ми рекосте, више је привидно, него поуздано. Али оставимо то, ви сте, кажете, предавали пратњу и композицију?

Он. Да.

Ја. А од свега тога нисте ништа знали?

Он. Не, вере ми; А што се тога тиче, било их је горих од мене. Таквих који су мислили да нешто знају. Бар ја нисам кварио ни мишљење ни руке дечије. Отишав од мене неком добром учитељу, како нису ништа научила, бар нису имала шта да забораве, и увек је било и новца и времена уштеђеног.

Ја. Како сте радили?

Он. Као што сви раде. Дођем, завалим се у столицу „како је време рђаво, како ходање по тротоару замара“; Изброљам неке новости: „г-ђица Лемјер мора да игра Весталку у новој опери, али ето она је опет трудна, не зна се ко ће је заменити. Г-ђа Аржул остави свог малог грофа; кажу да има односа са Бертеном. Мали гроф ипак је нашао г. Монтама. На последњем концерту аматера била је једна Талијанка, која је певала као славуј. Необична је особа овај Превил! треба га гледати у „Mercure galant“. Сама гатка је смешна. Ова сирота Димепил не зна сад шта ради... Хајдмо, госпођице, узмите своју књигу... „Докле госпођица, која се жури, тражи своју књигу коју је изгубила, док зовну собарицу, док је грде, ја продужим. „Клеран је заиста чудновата. Говори се о једном врло смешном браку: то је брак госпођице — како је зовете? једно мало створење које... је издржавало, коме... које су други издржавали. — Хајдмо, Рамо, ви трабуњате; то не може бити. — Ја никако не трабуњам; чак кажу да је ствар свршена. Пронео са глас да је Волтер умро, у толико боље. — А зашто у толико боље? — Што ће нам оставити неколико добрих глупости. Навикао је да на петнаест дана пред смрт...“ Шта да вам још ту причам? Говорио сам неке срамне речи, које сам донео из кућа у којима сам био, јер сви смо ми велики торбари. Правио сам се луд, слушали су ме, смејали ли се, викали: „он је увек пријатан“. Међутим ова госпођичина књига нађена је под фотељом, где је куче или мачe одвукло, изгужвало, исцепало. Она је седала за гласовир, најпре сасвим сама тамо правила ларму, потом сам јој се приближио, пошто сам матери дао знак похвале. Мати: „па не иде рђаво, само кад човек хоће, али неће; радије се проводи време у ћеретању, препирању, трчању, и не знам у чему. Још ви нисте ни отишли, а књига се затвара, и отвори се тек као се ви вратите; па онда, ви је никад не грдите“. Међутим како је требало нешто радити, узмем јој руке, и наместим их друкчије; љутио сам се, викао, сам „сол, сол, госпођице, то је један сол“. Мати: „госпођице, зар немате ушију? Ја, што нисам за гласовиром и не гледам у ваше ноте, осећам да треба један сол. Ви много мучите господина; не могу да појмим његово стрпљење, не памтите ништа што вам господин каже, ви не напредујете ни мало...“ Тада мало престанем лупати и климајући главом кажем: „опростите ми, госпођо, опростите ми, ишло би боље, кад би госпођица хтела, кад би мало

учила; али није ни ово рђаво. „Мати: „да сам на вашем месту, ја бих је годину дана обучавала истом комаду, — Ох, зато она неће свршити док не буде ван сваке тешкоће, а то неће бити тако дуго као што госпођа мисли. — Господине Рамо, ви јој ласкате; ви сте и сувише добри. Ето једино то ће са часа запамтити и што ће моћи у извесној прилици да ми понови... Час је пролазио, моја ученица је дражесном руком давала мени моју карту[1] и дубоко се клањала, што је научила од свога учитеља играња, ја сам је метао у свој џеп, док ми је мати говорила: „врло добро, госпођице, да је ту Фавиље он ти вам аплодирао... Брбљао сам још један тренутак из пристојности, затим ишчезнем, и ето то се звало час музике.

Ја. А данас, то је онда нешто друго?

Он. Часни крсте, ја тако мислим. Дођем, озбиљан сам; пожурим да оставим свој шешир, отворим гласовир, опробам дирке. Увек се журим; ако ме задрже један тренутак, вичем као да су ми талир украли. Кроз један сат треба да будем тамо, кроз два код неке војвоткиње; чекају ме на ручак код једне лепе маркизе, а после тога има концерат код г. барона од Б...

Ја. А међутим вас нигде не чекају?

Он. То је истина.

Ја. А зашто бити тако лукав и подао?

Он. Подао, а зашто, молим? ја сам обично такав, ја се не понижавам кад радим као цео свет. Нисам ја пронашао сва та лукавства и подлости, а кад се не бих њима прилагодио био бик чудноват и неспретан. Заиста, ја добро знам да ће, ако томе додате извесне принципе о незнам каквом моралу, о коме сви причају, а нико се по њему не управља, изаћи да је бело-црно, а црно-бело. Али, господине филозофе, постоји општа свест као што постоји општа граматика, а после — од сваког правила има изузетака, што ви, мислим, ви вајни научници, зовете ид... помозите ми рећи...

Ја. Идиотизам.

Он. Сасвим тако, па лепо. Свако стање има својих изузетака од опште свести, којима бих ја драговољно дао име идиотизам по занату.

Ја. Фонтенел говори добро, пише добро, ма да му стил кипти француским идиотизмом.

[1] Напомена. За време Дидроа после часа учитељ музике... добивао је од свога ђака тзв. карту отпусницу...

Он. И суверен, министар, финансијер, званичник, војник, књижевник, адвокат, заступник, трговац, банкар, занатлија, учитељ певања, учитељ играња, врло су часни људи, ма да се њихово понашање у више тачака одваја од опште свести, а испуњено је моралним идиотизмом. Што је старија настава, у толико више има идиотизма, што су несретнија времена, у толико се више идиотизам умножава. Колико вреди човек, толико вреди занат и обратно. Најзад, колико вреди занат толико човек. Занату се дакле даје вредност колико се може.

Ја. Из свега овог увијеног говора оно што јасно увиђам јесте да мало има заната који се поштено раде или мало поштених занатлија.

Он. Добро; нема их никако; али у накнаду зато мало има лупежа ван овога дућана; а све би добро било да није неколико људи за које се каже да су трудољубиви, тачни, да строго врше своју дужност, да су строги, или, што је једно исто, увек у своме дућану и да од јутра до мрака раде свој занат и ништа друго. Тако исто они су једини који се обогате, а који су уважени.

Ја. Помоћу идиотизма.

Он. То је; видим да сте ме разумели. Али помоћу идиотизма готово свих држава, јер их има, који су заједнички за све земље, за сва времена, као што има општих глупости; општи идиотизам јесте набавити за себе што се може више посла; општа глупост јесте веровати да је највештији онај који га има највише. То су два изузетка од опште свести, којима се треба приволети. То је као неко поверење, а само по себи није ништа; али логички више вреди. Речено је да „више вреди добар глас него златан пас; међутим ко има добар глас нема златан пас, а ја данас видим да ко има златан пас не губи много од гласа. У колико је могуће треба имати и добар глас и златан пас, а то је моја намера кад се истичем оним што ви квалификујете као препреденост, мала мрека лукавства. Ја дајем лекцију и то добро; ето општег правила, причам како имам више да их држим него што дан има сати; ето то је идиотизам.

Ја. А што се тиче лекције, ви је добро дајете.

Он. Да, не рђаво, прилично. Темељни бас драгог учитеља све то је доста упростио. Некад сам крао новац од свога ученика, да, крао сам га, то је сигурно; данас га зарађујем, бар као и остали.

Ја. А јесте ли га крали без гриже савести?

Он. О, без гриже савести. Кажу да кад један лопов подкрада другог ђаво се смеје. Родитељи су имали и сувише имања, које су стекли сам бог зна како: били су и дворски људи, финансијери, велики трговци, банкари, људи од посла, помагао сам им ја и многи други које су волели као мене, да се поврате у првашње стање. У природи сви се родови уништавају. Ми делимо правду једни другима без закона. Негда је Дешамп светио, а данас Гичар свети главног финансијера; и трговкиња моде, продавац драгог камења, тапетар, платнарка, лопов, собарица, кувар, сарач, сви они свете финансијера Дешампова. Па поред свега тога само је глупак или беспосличар увређен и ако никог није наљутио, а то је врло добро урађено. Из чега видите да ови изузетци од опште свести или ови морални идиотизми, на које се толико виче називајући их недопуштеном добити, нису ништа, а кад се све узме у рачун треба само правилно ценити.

Ја. Ја се дивим вашем оцењивању.

Он. Па онда беда, глас савести и части доста је слаб кад крче црева. Доста је што ће ако се икада обогатим, требати, да се повратим у пређашње стање, и што сам се тврдо решио ма на који начин, храном, игром, вином, женама.

Ја. Али ја се бојим да се ви нећете никада обогатити.

Он. Што се мене тиче, у то сумњам.

Ја. Али кад би се десило друкчије, шта бисте радили?

Он. Као сви одеснути просјаци; био би најбезбрижнији зликов, који је до сада живео. Тада бих се сећао свега како су ме мучили и платио би им поштено за све што су ми учинили. Ја волим да заповедам, и заповедаћу. Волим да ме хвале и хвалиће ме. Плаћаћу целу дружину ласкача, будала и паразита, и рећи ћу им, као што су и мени казали: хајд, нитковi, занимајте ме," и занимаће ме. „Вређајте ми часне људе!" и вређаће их, ако их још буде. Па онда имаћемо девојака; ми ћемо се тикати кад будемо пијани; опићемо се, причаћемо, имаћемо свакојаких мана и порока. То ће бити прекрасно. Доказаћемо да Волтер није генијалан, да Бифон увек на својим гигаљама само је надувени декламатор; да је Монтескије само учен човек; Аламбера ћемо оставити на страну са његовом математиком. На мртво име испребијаћемо све ове мале Катоне, као што сте ви, који нас из зависти презиру, чија смерност је одржа-

вање охолости, а скромност закон потребе. А музика! тада ћемо је неговати.

Ја. По томе што бисте ви на добро употребили богатство, видим колика је штета што сте просјак. Онда бисте живели животом часним за човечански род, доста корисним за своје суграђане, доста славним за себе.

Он. Али ја мислим да ви мене исмевате, господине филозофе, ви не знате с киме се титрате, ви и не сумњате да у овом тренутку ја престављам најзнатнију странку у вароши и двору. Наши богаташи у свима сталежима говорили су или нису говорили о истим стварима које сам вам поверио; али истина је да кад бих био на њиховом месту ја бих живео истим животом. Ето како ви опет живите; ви мислите да су сви људи подједнако срећни. Какво чудновато уображење? Ваша срећа претпоставља известан ступањ романтичног духа кога ми немамо, необичну душу, нарочити укус. Ви украшашавате ову чудноватост именом врлине, зовете је филозофијом; али врлина, филозофија, јесу ли оне створене за свакога? Има их ко може, чува их ко може. Замислите да је цео свет мудар и философ; признајте да би било ђаволски жалосно. Видите, да живи философија, да живи мудрост Соломонова, пити добра вина, јести извесних јела, живети са лепим женама, одмарати се у доста меким постељама; изузев то, све остало је сама таштина.

Ја. Шта, бранити своју отаџбину?

Он. Таштина. Нема више отаџбине, јер од једног пола до другог ја видим само тиране и робове.

Ја. Чинити услуге својим пријатељима.

Он. Таштина. Зар има пријатеља? Кад би их било, зар би требало од њих стварати неблагодарнике? Размислите о том добро, па ћете увидети да се готово увек примају учињене услуге. Признање је терет, а сав је терет за то да се човек раздрма.

Ја. Имати положај у друштву и вршити дужност?

Он. Таштина, шта вреди имати положај или не, само ако је човек богат, пошто се положај заузиме само да би се човек обогатио. Вршити своју дужност, чему то води? зависти, нереду, гоњењу. Зар се тако напредује? Удварати се, до ђавола, гледати великаше, испитивати њихов укус, радити по њиховој

ћуди, служити њиховим породицама, одобравати њихова неправедна дела: ето то је тајна.

Ја. Васпитавати своју децу?

Он. Таштина? То је посао једног учитеља?

Ја. Али ако овај учитељ, задахнут вашим начелима, занемари своју дужност, ко ће за то бити кажњен?

Он. Тако ми вере, ја то нећу бити, већ једног дана муж моје кћери или жена мога сина.

Ја. Али ако се и једно и друго одаду разврату и пороцима?

Он. То им је занат.

Ја. Ако изгубе част?

Он. Ма шта да уради богат човек не може да изгуби част.

Ја. Ако пропадну?

Он. У толико горе по њих!

Ја. Мислим да сте се ослободили мотрења на понашање своје жене, своје деце, својих слугу, ви бисте лако могли занемарити свој посао.

Он. Опростите ми, по некад је тешко наћи новац и паметно је за њ се побринути из раније.

Ја. Мало бисте се бринули за своју жену?

Он. Ни мало; молим. Најбоље се, мислим, поступа са својом драгом половином ако јој се чини како она хоће. По вашем мишљењу зар друштво не би било занимљиво кад би у њему свако био при своме?

Ја. Зашто не? За мене је вече увек лепо само кад сам задовољан јутром.

Он. Исто тако и за мене.

Ја. Оно што људе из вишег света чини тако деликатним у њиховом занимању, то је њихово велико беспосличење.

Он. Немојте тако мислити, они много раде.

Ја. Пошто се никад не замарају, никад се и не одмарају.

Он. Не мислите тако они су увек изнурени.

Ја. Задовољство је за њих посао, а не потреба.

Он. У толико боље, потреба је увек мука.

Ја. Они све упропасте. Оглупе, досада их савладада. Онај ко би им усред несносног изобиља одузео живот, учинио би им услугу, јер они од среће познају само онај део који најбрже исчезне. Ја не презирем чулна уживања, јер и ја имам уста и једем изврсна јела или пијем изврсно вино; имам срце и очи и волим да под својом руком осетим... да црпем сласт

у њеном погледу... По некад кад сам са пријатељима, разуздано мало проживети, па чак мало и бурније, није ми на одмет. Али нећу вам крити, мени је много милије што сам помогао несрећнику, што сам свршио један тежак посао, дао користан савет,, читао једну пријатну лектиру, што сам шетао са човеком или женом драгом моме срцу, што сам провео неколико поучних часова са својом децом, написао једну добру страну, испунио дужности свога положаја, оној коју волим рекао неколико нежних и слатких речи, па шта ме је она загрлила. Знам ја шта бих урадио за све што имам. Узвишено је дело „Мухамед“ — више бих волео да сам се сетио Гала. — Једна мени позната личност побегла је у Картагину, го је био млађи син породице у земљи где се по обичају све имање оставља првенчадма. Ту он дозна да његов старији брат, покварено дериште, пошто је доброга оца и мајку лишио свега што су имали, истерао их је из њиховог замка, те да добри старци као пуки сиротани чаме у једној малој вароши у провинцији. Шта ради онда овај млађи син, који је злостављан од родитеља, отишао на далеко да окуша срећу? Он им шаље помоћ; жури се да уреди њихове послове, врати се њима богат, враћа оца и матер у њихово пребивалиште, удаје своје сестре Ах, драги мој Рамо, овај човек сад ово време сматра као најсрећније у своме животу и са сузама у очима причао ми је о њему; а што се мене тиче, осећам сад кад вам ово причам да ми срце игра од радости и од задовољства не могу да говорим.

Он. Ви сте доста необично створење!

Ја. Вас треба сажаљевати кад не можете да појмите да се човек уздигао изнад судбине и да је немогуће бити несрећан под заштитом два лепа дела као што су ова.

Он. Ето једне врсте среће на коју бих се тешко навикао, јер се она ретко срета. Али по вашем рачуну требало би дакле бити частан човек?

Ја. Да би био срећан, сигурно.

Он. Међутим ја видим бескрајно много часних људи који нису срећни, а бескрајно много људи који јесу срећни а нису часни.

Ја. То вам се чини.

Он. А зар нема тренутака, да се опширније и слободније изразим, кад не знам куда ћу на вечеру?

Ја. О, не. Зато што нисп имао, што нисп из раније осећао да треба наћи себи помоћи независне од ропства.

Он. Независне или зависне, она коју сам себи набавио бар је најлакша.

Ја, А најмање сигурна и часна.

Он. Али најпогоднија за мој карактер беспосличарски, будаласти и лупешки.

Ја. Тако је.

Он. А пошто се могу усрећити својим урођеним пороцима, које сам без муке стекао, које чувам без напора, који се слажу са обичајима мога народа, који су по вољи мојим заштитницима, а подобнији за њихове мале нарочите потребе, него врлине које им сметају оптужујући их од јутра до вечера, пошто би било доста необично кад бих се као осуђеник мученички кривио и правио друкчији него што сам, кад бих себи дао сасвим други карактер, особине врло достојне поште, то да не би дискутовали пристајем, али тај новац који бих врло тешко зарадио, служио се њиме, не би ме довео ни до чега, можда и горе него него ни до чега, јер би ме непрестано заједали богаташи, поред којих сиромаси као ја морају да живе. Људи хвале врлину, али је мрзе, избегавају, она проузрокује хладноћу, у овоме свету треба имати топле ноге; а после то би ме без сумње направило ћудљивим; јер зашто тако често видимо побожне људе тако сурове, тако зловољне, тако недружевне. То је с тога што су они себи наметнули један посао који им није природом дат, зато што се муче, а кад се човек мучи, онда и друге мучи, немам рачуна да се мучим ни ја ни моји заштитници, треба да сам весео, услужан, пријатан, шаљивчина, угурсуз. Врлина изазива поштовање, а поштовање је неугодно; врлина изазива дивљење, а дивљење није занимљиво. Имам посла са људима који чаме и треба да их насмејем. Али смешно и лудост изазивају смех, треба дакле да будем смешан и луд; а кад ме природа није таквог створила, најкраће је да такав будем. На срећу, више ми не треба да будем лицемер; има их тако много разних боја и не рачунајући оне који су то већ сами по себи. Овај витез у „la Morliere“ — који натиче шешир на очи, главу држи гордо, а кад поред вас прође гледа вас преко рамена, коме дуги мач удара о бедро, који је готов да изгрди онога који не носи мач, а изгледа да чика сваког ко дође, шта он ради? Све што може, да се покаже као храбар

човек, али он је плашљивица, зврцните га по врху носа, а он ће то примити као милост. Хоћете ли да га натерате да говори тише, подигните га, покажите му свој штап, или му подметните ногу. Бојећи се да га не сматрају као плашљивицу, он ће вас питати ко вам је то казао, од куда ви то знате; јер ни он сам мало час није знао; дуго и уобичајено мајмунисање храбрости њему је то показало, он се толико претварао да је и сам мислио да је истина. И ова жена, која мучи своје тело, која обилази тамнице, која присуствује свима седницама у сиротињском дому, која кад иде гледа у земљу, која не сме човека да погледа у лице, увек на опрези против обмане својих чула; зар све то не да да њено срце пламти, да јој се не омакне по који уздах, да се њен темперамент не распали, да је не обузму жудње и да јој машта не износи пред очи, ноћу...? Тада, шта бива са њом? шта о њој мисли њена собарица, кад се у кошуљи дигне и трчи у помоћ својој госпоспоодарици, која умире? Јустина, вратите се, лезите; ваша газдарица у своме бунилу не зове вас. А пријатељ Рамо, ако једног дана почне показивати како презире имање, жене, добру гозбу, беспосличење, да се прави мудар, шта би био? лицемер. Рамо треба да буде оно што јесте, разбојник срећан са богатим разбојницима, а не да се хвали да је честит човек или чак и да јест честит човек, који једе своју кору хлеба, сам или поред просјака. А, искрено да кажем, ја се не задовољавам вашим блаженством нити срећом неких занесењака као ви што сте.

Ја. Видим, драги мој, да ви не знате шта је то, и да чак нисте ни створени да разумете.

Он. У толико боље, до ђавола; у толико боље; то би ме дотерало да цркавам од глади, очајања, а можда и од гриже савести.

Ја. После тога (што ми сад рекосте) једино што бих вам могао саветовати, то је да се брзо вратите у кућу, одакле сте истерани због своје несмотрености.

Он. И да радим оно што ви не замерате у првом смислу речи, а што ми је мало одвратно у преносном смислу.

Ја. Врло чудновато!

Он. Нема ту ничега чудноватог; ја хоћу да будем неваљао, али хоћу да то буде без усиљавања. Хоћу да сиђем са свога достојанства... Ви се смејете?

Ја. Да ваше достојанство изазива у мени смех.

Он. Свако има своје. Хоћу баш да заборавим своје, али зато што ја хоћу, а не зато што други заповеда. Зар треба само да ми кажу: пузи, па да морам да пузим? Тако иде црв, па тако и ја; ми обоје тако идемо кад нам допусте, али се исправимо кад иду за нама; ишли су за мном па ћу се исправити. А још ви немате ни појма о „петодјеру“ о коме се говори. Замислите једну меланхоличну и досадну личност, болесну, увијену у две или три собне хаљине, која ни самој себи није по вољи, којој ништа није по вољи, коју је врло тешко насмејати мучећи се као црв под кором на сто разних начина и која хладно посматра смешне гримасе мога лица, још смешније гримасе мога расуђивања; јер међу нама нека је речено, овај отац божић, овај грозни калуђер тако чувен због гримаса, поред својих успеха на двору само је дрвена лутка кад се упореди са мном, да не хвалим ни себе, а још мање њега. Узалуд се трудим да уђем у лудницу, ништа то не вреди. Да ли ће се смејати, зар се неће смејати? Ето шта морам да говорим у сред својих бекељења; а можете појмити колико ова неизвесност шкоди таленту. Моја сета, до очију натучена ноћна капа, изгледа као непокретна пагода, којој је на бради привезан конац, одакле иде под столицу, Чека се да неко повуче за конац, а не повлачи нико; или ако се случајно вилица отвори, то је с тога да би вам казали једну реч, реч која вам каже да вас никако нису опазили, да је све ваше мајмунисање пропало. Ова реч одговор је на питање постављено пре четири дана; после ње нестаје јачине деловања и вилица се понова затвара.

(Затим поче да подражава своме човеку. Седео је на столици, главу је држао право, шешир натукао до очију, очи у пола затворио, руке опустио, покрећући своју вилицу као какав аутомат и рекав): Да, имате право, госпођице, ту треба употребити лукавство. „То одлучује увек и без апела, у вече, у јутру, при облачењу, при ручку, у кафани, при игри, у позоришту, при вечери, спавању, и Боже ми опрости, у наручју своје метресе. Ја нисам у стању да разумем овакве одлуке, али сам ђаволски сит других... Тужан, без живости и неумитан као судбина, такав је наш патрон.

На другој страни надувено женскиње игра главну улогу, коме би се човек усудио да каже да је лепо, јер је лепо, и ако на лицу овде онде има као шугу, а трчи за г-ђом Бувилон. Ја волим тело кад је лепо; али што је много — много је, и

осећање је апсолутно нужно човеку. Исто тако, оно је горе, поноситије, и глупље него гуска. Па онда хоће да буде духовито. Па онда, то не значи ништа, па и то одлучује. Па онда треба и рукама и ногама аплодирати на његове одлуке, лако подскочити и задивити се: „како је то лепо, изврсно, добро речено, фино опажено, са особитим осећајем? Па откуд то жене узимају? Без учења, само силом инстинкта, само природним знањем. Изгледа чудновато! Па кад ми неко стане причати да ту нешто помаже искуство, учење, размишљање, васпитање...“ И друге сличне глупости, и плакати од радости: десет пута дневно сагнути се, превити једно колено напред, а другу ногу повући назад, пружити руке ка својој богињи, тражити страст у њеним очима, обесити се о њене уснице, очекивати њену заповест и одлетети као муња. Ко је тај, који ће се покорити таквој улози, ако не бедник, који ту два или три пута недељно налази средство да ублажи болове у својој утроби. Шта да се мисли о другима, као што је Палисо, фрерон, Мале, Бакилар, који имају нешто, а чија се ниськост не може извинити крчањем црева у празном стомаку?

С француског,
Милица Марковић.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

ЕВРОПА И АНЕКСИЈА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

I

Површина Босне и Херцеговине износи 52.000 квадратних километара; према попису од 1900 г. број становника износи 1,737.000, који су по религији подељени овако: 43% православни, 35% musломани, 21,3% католици и 0,7% јевреји и остали.

С обзиром на множење расе и подстицај који се даје немачком и угарском усељавању, сада се број становништва може рачунати на два милиона, и поред непрекидног исељавања у Америку које је отпочело од времена окупације, и поред исељавања мусломана. Изузевши нове досељенике, све становништво је од једне исте српске расе; и подела по вери је просто резултат његове историје, која је била опредељена географским положајем обеју провинција. Тај је факт утврдио са̂м Калај (први администратор Босне и Херцеговине), који је у својој Историји Срба написао „да су у Босни и Херцеговини три вере али само један српски народ“. Истина, Калај, управник Босне и Херцеговине, угушио је дело Калаја историка, и забранио је читање своје рођене књиге у окупираним провинцијама које су за дуго време биле поверене његовој управи. Овај случај карактерише систем и дух окупације и довољан је да објасни пристрасност званичних писаца, као и аустријских и немачких, који су ове провинције студирали на захтев и о трошку бечке владе, и који су били наведени да ово становништво представе као изданак Хрвата. Али како та теорија из очевидних разлога није била по вољи Угарској, г. Калај је смислио да потпомаже политику Drang nach Osten крстивши становништво Landesbevölkerung, а његов језик Landessprache.

У ствари, ове провинције представљају најчистији део српске расе, што најбоље показује факт да су све народне песме и приповетке Срба састављене на језику тих провинција. Пошто су у петнаестом веку коначно потпале под турску владавину, Босна и Херцеговина никад нису изгубиле своје националне карактеристике и никад нису напустиле борбу да збаце отомански јарам и поред преласка већег дела народа у мухамеданску веру. Може се рећи да су ове провинције од почетка до краја уживале један привилегисан и изузетан положај у отоманскоме царству. Кад су се 1875 године побуниле против тираније турских паша, оне никад ни за један тренутак нису желеле да турску управу замене аустријском, у толико мање што ова последња нигде није оставила пријатне успомене: ни у Холандској, нити у Италији, а најмање у Србији, где је Аустрија владала од Пожаревачког Уговора 1718 до Београдског Уговора 1742, и где се била вратила за једно време при крају 18-ог века. Тежње Босанаца и Херцеговаца увек су биле да се уједине са слободним српским државама, Србијом и Црном Гором, или, ако би то Европа спречила, онда да постану аутономне кнежевине под сузеренством Турске.[1]

Због тога су разне босанске устанке симпатично поздрављали Мацини и Гарибалди у Италији, Кастелар у Шпанији, К. Робер и Виктор Иго у Француској и многи немачки и аустријски писци. Г. Веснић, српски министар у Паризу показао је пре кратког времена да је аустро-угарска влада, уочивши ту тенденцију, око 1870 године, показала београдској влади готовост за споразум. Аустријски је предлог био да се већи део Босне уједини са Србијом, а северозападни део — тако звана турска хрватска — да се врати Аустро-Угарској. Постоје дипломатски документи из којих се види да је Србија чинила пријатељске понуде у Цариграду да у тим провинцијама поврати мир, и да поред тога и даље буду под турским сузеренством. Шта више, вођи устанка у овим двема провинцијама

[1] Упореди Гледстонов говор у Блакхиту, септембра 1876, у коме је, говорећи оштро против Турске, рекао: „Ја сам склон да се Султаново сувеfренство задржи ако се може; јер се бојим да се хармонија Сила не поквари ако дође до пљачке, и до питања о њеној подели. Кад би ме ко питао како бих ја поделио пљачку мој је одговор: ја је никако не бих ни делио. Ја велим да те провинције нису одређене да буду својина Русије, или својина Аустрије, или својина Енглеске; оне су за становнике тих провинција".

послали су били један Меморандум Берлинском Конгресу тражећи аутономију под заштитом Европе; они су знали врло добро да је у то доба њихово уједињење са Србијом и Црном Гором било немогућно, јер су се томе биле отворено противиле Аустрија и Немачка.

Непотребно је додати да је босанско-херцеговачки устанак привукао у те провинције цвет српског народа, не само из Србије и Црне Горе, него и из Далмације, Угарске и т. д. Исто тако позната је ствар да је Кнез Петар Карађорђевић, садашњи Краљ Србије, био вођ једне добровољачке чете: али Аустрија, јасно видевши национални карактер устанка, према коме се она у почетку држала благонаклоно, похватала је и похапсила све вође који су јој пали шака. Српски се народ никад није био измирио са идејом да народ Босне и Херцеговине буде стално одвојен од своје остале браће, и то је разлог зашто је политика барона Ерентала тако електризирала све његове чланове, чак и оне који су се иселили у Америку и који чак оданде једнако протестују против пљачкања њихове земље. Ову раздраженост коју је изазвала политика барона Ерентала није тако лако утишати.

II

Пошто није успела да заустави образовање зачетка Српске Државе на својим јужним границама, Аустрија је увек чинила све могуће да ову нову кнежевину спречи да постане језгро једног моћног и концентрисаног организма, други Пијемонат на Балканском Полуострву. Кад је Берлински Конгрес створио независну Бугарску, Аустрија се била дала на посао да сеје раздор између обе словенске државе, онако исто као што се увек трудила да завади Србију и Црну Гору. Рат од 1885 између Србије и Бугарске и позната афера с бомбама на Цетињу од прошле године били су производи те политике Балплаца. Од побуне италијанских провинција и рата од 1866 с Пруском, и коначног искључења Аустрије из немачког царства, она је стално свој поглед упирала на те области. За време тога периода сам кнез Бизмарк постао је био ватрен поборник те политике, коју је увек снажно подржавала увек моћна војничка партија у Бечу. Још 30 августа 1856, сам маршал Радецки скицирао је план, који никад није био публикован[1], о оп-

[1] Beer, Orientalische Politik Oesterreichs, Leipzig, 1883, стр. 747.

штој политици монархије, у коме је тражио да се освоје Босна и Херцеговина и остале балканске провинције. Дванаест година касније Тегетоф је оживео ту идеју, и трудио се да докаже да је узимање прве две области једна војничка потреба монархије. Да би подстакла пријатељско осећање у Босни и Херцеговини, Аустрија је постала заштитник католичке цркве. Имајући на својој територији католичке Хрвате, који су били настањени у областима на граници Босне и Херцеговине, она је, католичком помоћу, подстицала идеју о хрватској народности, и њене власти и консули давали су нарочиту заштиту онима који су себе називали Хрватима међу становницима окупираних провинција. Скоро читав један век Аустрија је помагала манастире и католичке школе у Босни и Херцеговини. За све време окупације католичка црква је уживала нарочиту пажњу. Кад су на владику Штросмајера отпочели да сумњају због његових „југословенских“ погледа, Аустрија је навела Ватикан да га смени и да постави њеног штићеника, бискуп Штадлера, као „Апостолског делегата за словенске земље Балканског Полуострва“. Овим је наименовањем она хтела да истакне свој положај као заштитница католицизма у свима тим земљама. У тренутку окупације католици су, сем неколико манастира, имали само једну цркву, једну школу и једну парохијску установу за обе провинције; данас католичких цркава има по целој земљи, чак и у градовима где нема католичког становништва. У 1903 било их је 179 и сваког дана зидају се нове. Религиозна братства, под заштитом цркава, поплавила су земљу. Двадесет и три манастира, једанаест колежа, и седам такозваних филантропских установа, издржавају и спремају одане браниоце вере. Клерикална администрација је у рукама четири епископа, 194 свештеника и 800 калуђера. Да би однародила Србе из Босне и Херцеговине, царска и краљевска апостолска влада прво се труди да их преобрати, и последњи степен политике Drang nach Osten довршују Језуити и Фрањевци. Ова политика преобраћања живо се тера дуж целе линије. Сасвим несразмерно подели становништва, у 1902 години било је у владиним вишим школама 339 православних ученика, 159 мухамеданаца, 772 католика. У школској 1897/98 години било је 66 питомаца босанске владе на аустријским универзитетима, поглавито у Бечу. Међу њима је било 16 православних, 9 мухамеданаца, 38 католика и тројица других. Од овога броја њих 23 били су деца

родитеља досељених са стране. Не треба заборавити да се скоро сви главни агенти аустријске политике у Санџаку, Старој Србији и Албанији узимају из редова католичког свештенства.

Други метод однарођивања састоји се у систему обавезне војне службе, која је тамо уведена 1881 године, и против које се цело становништво било побунило, бурно протестујући против овог новог беочуга искованог у ланцу који је имао нераздвојно да их веже за двојну монархију. Треба приметити да су, противно не само слову него и духу међународних уговора којима се регулише уставан положај тих провинција, регрути из Босне и Херцеговине приморани да одслуже свој рок на аустријском земљишту и изван граница своје отаџбине. Босну и Херцеговину чувају трупе доведене са стране, што је сасвим у складу са хапсбуршким системом.

III

Босна и Херцеговина биле су предмет трију јавних међународних уговора. Ми можемо за један тренутак да оставимо на страну тајна предузећа која су се тицала њихове судбине и о којима се у последње време много дискутовало. То се мора засебно да разматра. Међутим, различите се погодбе довољно јасно виде из докумената које ћемо овде укратко да анализиемо.

Прво, Члан XIV Сан-Стефанског Уговора (17 март 1878) који гласи: —

„Европски предлози саопштени отоманским пуномоћницима на првој седници Цариградске Конференције морају се одмах увести у Босну и Херцеговину, са ма каквим изменама о којима би се међусобно споразумеле Висока Порта и Владе руска и аустро-угарска.

„Да се плаћање заосталога пореза не тражи, и да се текући приходи тих провинција до 1 марта 1880, употребе искључиво на накнаду штете фамилијама бегунаца и становника, који су жртва скорашњих догађаја, без обзира на народност или веру, или на месне потребе земље. Сума коју ће централна влада годишње да прима после тога периода утврдиће се накнадно нарочитим споразумом између Турске, Русије и Аустроугарске“.

Овај је члан замењен чланом XXV Берлинског Уговора од исте године:

„Области Босне и Херцеговине окупираће и управљаће Аустро-Угарска. Аустро-Угарска влада, не желећи да предузме администрацију Ново-Пазарског Санџака, који се простире између Србије и Црне Горе у југоисточном правцу до с оне стране Митровице, тамо ће се наставити отоманска управа. Ипак, да би обезбедила одржавање новог политичког стања ствари као и слободу и безбедност саобраћаја, Аустро-Угарска задржава право да држи гарнизоне и направи војничке и трговачке путеве у целом овом делу старог босанског вилајета.

„У томе циљу владе Аустро-Угарска и Турска задржавају себи право да се споразумеју о појединостима“.

Ова наговештена конвенција потписана је тек 21 априла 1879. Ево њених главних одредаба:

„Администрацију Босне и Херцеговине вршиће Аустрија сходно члану XXV Берлинског Уговора. Аустро-угарска влада нема ништа противу тога да задржи у служби оне чиновнике који имају потребне квалификације за добро вршење дужности. У случају промена, аустро-угарска влада даваће преимућство приликом избора лицима која припадају овим областима.

„Верска слобода и јавно вршење постојећих верских обреда гарантоваће се свима становницима Босне и Херцеговине. нарочито ће се Musломанима обезбедити пуна слобода у њиховим односима са њиховим духовним вођама. Заповедник царских и краљевских трупа и грађанске власти обратиће и даље највећу пажњу да се Мусломани обезбеде од ма каквог напада на њихову част, обичаје, слободу вероисповеди, личну безбедност и својину. Сви напади на добра или веру Мухамеданаца биће строго кажњени. Име Његовог Величанства Султана и даље ће се спомињати у јавним молитвама као и пре, и гдегод је био обичај да се отоманска застава истиче на мунаретима. тај ће се обичај поштовати.

„Приходи Босне и Херцеговине употребиће се искључиво на потребе становништва, на владу и реформе које се буду сматрале за потребне.

„Отомански новац биће и даље у слободном оптицају у Босни и Херцеговини.

„Висока Порта располагаће по својој вољи са оружјем. ратним материјалом и са осталом својином која припада отоманској влади и која би се нашла у утврђењима или гарнизо-

нима. Тога ради саставиће се инвентари под надзором комисара које обе владе буду наименовале.

„Питање о поступању са становницима Босне и Херцеговине који ступају на страни или путују у иностранство расправиће се нарочитом погодбом“.

Остали чланови ове конвенције и додатак који је потписан истога дана односили су се на Новопазарски Санџак. Непотребно је за овај тренутак даље се задржавати на одредбама Сан-Стефанскога Уговора, а прећи ћемо на ове тачке:

(А) Предмет о Босни и Херцеговини увео је граф Андраши лично на седници Конгреса у Берлину од 28 јуна 1878. Пошто је у почетку рекао да је као погранична сила аустро-угарска била више заинтересована него други у умирењу тих двеју провинција, наставио је даље да „ма да се питање о Босни и Херцеговини тиче Аустрије најнепосредније, ипак оно тиме не престаје бити у првоме реду једно европско питање“. Стога би он једино примио „једно решење које би обезбедило трајан мир у овим двема провинцијама и спречило понављање догађаја који су довели у опасност европски мир и створили за Аустрију један несносан положај на чије даље трајање она не би могла да пристане“. Европски карактер окупације су још јасније одредили представници других Сила. „Ако Силе не успеју“, рекао је Лорд Солзбери, „од овог тренутка да тим провинцијама даду једну јаку и трајну администрацију, онда ће оне (Силе) бити одговорне да се неизбежно понове све оне патње које су изазвале живу симпатију Европе и дале су повода врло озбиљним догађајима“. Придружујући Немачку овоме предлогу, кнез Бизмарк је изјавио да „као представници Сила сакупљених у Конгрес, ми имамо нарочити интерес у окупацији Босне и Херцеговине... То није само аустро-угарски интерес, него општа дужност да се траже ефикасна средства да се спречи понављање сличних догађаја“.

Г. Вадингтон је у овоме предлогу гледао једини начин „да се становницима Босне и Херцеговине обезбеди мирна егзистенција...“ и, једном речи, он је интервенцију аустро-угарске владе сматрао „као једну меру увођења реда од стране Европе“. Лорд Биконсфилд сматрао је да тај план „поставља Аустро-Угарској велику дужност да одржи ред и да гарантује увођење културе, и изнад свега да ојача отоманску владу повећавајући њен утицај у пословима Европе“. Да би обезбедиле

тај циљ, Силе су; по мишљењу лорда Биконсфилда, предложиле „интервенцију једне велике суседне државе која је конзервативна и никад није долазила у сукоб с интересима других у ма коме делу земљине кугле". Представник Италије, граф Корти, желео је да буде обавештен о гледишту аустро-угарске владе на окупацију. Његово питање је, као што нам је рекао један очевидац, било прилично неодређено. Ипак, чим је граф Корти то изустио, граф Андраши се прво окрену кнезу Бизмарку, а затим, гледајући графа Кортиа право у лице, рече: „Господине заступниче Италије, окупирајући Босну и Херцеговину, Аустрија се ставља на европско гледиште. Ја немам ништа друго да додам". Овај је одговор, као што нам је рекао наш пријатељ, учинио тако дејство, на графа Кортиа да он не само није ништа одговорио него није више ни уста отворио. Кад га је турски заступник молио да настојава да се окупацији дâ привремен карактер, он је то просто одбио, рекавши да он не може ништа да учини, и да му је било наговештено да би се ма какво мешање с његове стране могло сматрати као casus belli. Русија је била ограничила своју помоћ просто на ставове предлога лорда Солзберија. Турски пуномоћник, пошто је тренутно био одбио да прими предлог, изјави 4-тог јула да „апсолутно верује Аустрији и задржава себи право да непосредно с бечким кабинетом дође до једног претходног споразума". Ово поверење су уливала с једне стране уверавања која су турски делегати добили од лорда Биконсфилда, а с друге обећања графа Андрашија која су нашла израза у овој изјави, која је потписана само један сат пре но што су турски пуномоћници пристали да потпишу Берлински Уговор. „Сообразно жељи коју су изразили турски пуномоћници, аустро-угарски пуномоћници изјављују у име владе Његовог Царског и Краљевског Апостолског Величанства да се у суверена права Његовог Величанства Султана над провинцијама Босне и Херцеговине неће дирати (ne subiront aucun atteinte(због окупације споменуте у Члану Уговора потписаног данас која се односи на напред поменуте провинције; да окупацију треба сматрати као привремену, и да између обе владе треба утврдити претходни споразум о појединостима окупације одмах после свршетка конгреса. Берлин, 13 јула 1878. Потписани: Андраши, Карољи, Хајмерле".

Одмах после 26 јула аустријске су трупе прешле Саву, о

чему бечки кабинет није ни чекао информације од својих пуномоћника, и врло вероватно по наговору и саветима Бизмарка, који је анкуражирао Аустрију сутрадан после седнице од 28 јуна да уђе у Босну и не чекајући на пристанак Високе Порте. Шта више, изгледа да је немачки канцелар сматрао окупацију Босне и Херцеговине као своје дело, и као један немачки пословни потез. Покојни Каратеодори-паша рекао нам је једног дана (1896), у присуству више пријатеља у Бриселу, да је он био приморан, да би Турској уштедио најозбиљнију опасност, да избегава сваки састанак с Бизмарком. Једног дана кад је он о томе разговарао с графом Андрашијем и кад је тражио да се смање аустријски захтеви, додао је да, ако се његовим жељама не изађе на сусрет, да ће он бити приморан да у пуној седници конференције говори о агитацији и интригама двојне монархије у Босни и Херцеговини. „Говорите“, рекао је граф Андраши, „и вероватно ће кнез Бизмарк узети на се да одговори“.

(Б) И поред европскога мандата Аустрија је морала да мобилише војску од 200.000 људи и да месецима води борбу са становницима, да би извршила окупацију која је подједнако била мрска и музломанима и православнима. Није потребно да се заустављамо на губитцима које је Аустрија имала у борби у којој је имала против себе само становништво. Како је она извршила своју цивилизаторску мисију коју јој је Европа поверила јасно је изнесено у писмима Сера Хенри Лејарда, тада британског амбасадора у Цариграду, г. Хварту (касније Сер Виљем Хвајт) који је у то доба био енглески дипломатски агент у Букурешту.

Аустро-Угарска, ослањајући се на своју снагу, није хтела да расправља с Турском о окупацији док она није постала један свршен чин. Њена садашња политика је савршено иста кад тврди да хоће на конференцију под условом да се о свршеном чину анексије не дебатује. Она слабо поштује права Европе. Дакле, 27 фебруара 1879 она је званично отпочела преговоре с Турском о окупацији и администрацији ових двеју провинција и о војничкој окупацији извесних стратегијских тачака у Новопазарском Санџаку. Са турског гледишта требало је две тачке узети као основе нове конвенције:

1) Признавање суверених права султанових над Босном и Херцеговином, сходно закљученом споразуму.

2) Изрично привремени карактер окупације као што је то било утврђено у формалној изјави аустро-угарских пуномоћника у Берлину. Али граф Зичи није хтео да чује о тим обвезама, и он је одбио да прими њихово тумачење од стране његових турских колега; „његове инструкције су му забрањивале да допусти ма у коме обиму или облику дискусију о тој тачци". Опет 1 децембра 1878, у одговору на једно постављено питање, граф Андраши изјавио је аустријским делегацијама[1]: „На прво питање, колико ће дуго окупација да траје, његова екселенција је одговорила да ће трајати док се не постигне циљ ради кога су Силе предложиле и Аустро-Угарска примила окупацију и администрацију. Овај ће се циљ постићи кад буде било сигурно да суседне аустријске провинције неће бити узнемириване доласком хришћанских или мусломанских бегунаца, кад се обе расе (sic) буду могле да слажу, кад Турска буде била довољно јака да одржи политички положај својих територија према одлуци Европе, и буде била кадра не само да да накнаду Аустрији за њене жртве, него и јасан доказ да положај у Босни под њеном влашћу неће постати гори.. На питање да ли влада има у виду анексију провинција, он је одговорио да „ако икада буде било питање о томе, онда ће се о томе имати, разуме се, да споразумеју законодавна тела, али о томе за сада не може бити речи пошто влада узима своје становиште на основу Берлинског Уговора". Мало касније, 11 марта, да би био одређенији, бранећи један војни кредит, он је пред истим делегацијама изјавио:

„Питање о Босни је увијено у другом питању: да ли се овај кредит неће да употреби на анексију те области, на које ја имам част да одгорим да таква анексија никад није била предмет наше политике и да није ни данас".

IV

Један одани пријатељ графа Андрашија покушао је 1878 године да брани његову политику. Он нас уверава[2] да је јавно мњење у двојној монархији, и званично и незванично, било

[1] Report of Sir H. Elliof, December 4 Hr. Blue-book, Turkey, № 54, page 300.

[2] Das Verdict der Thatsachen. Studie über die Orientpolitik des Grafen Andraszy von Einem Oesterreicher, Leipzig, 1878, pp. 104/5.

непомирљиво противно анексији или окупацији тих провинција. Оно није сматрало да је монархија из овог територијалног повећања добила ма какав прираштај снаге; на против, оно је сматрало да су њиме ослабљене две главне народности, немачка и мађарска. Оно је у исто доба представљало опасност и за устав и за народни карактер државе.

Граф Бреда, као што је забележио[1] покојни Сер Хенри Драмонд Волф, који је стално студирао континенталну политику, рекао је: „Мислило се да је ово био немачки предлог Аустро-Угарској: да узме Босну и Херцеговину, да заузме Солун, и нашли уговор с нама дајући немачкоме царству слободан приступ у Трст, који ће тада постати немачко пристаниште. Са Солуном и Трстом ми ћемо бити најближи Суецкоме Каналу. Немачка је гледала да осами Енглеску и да локализира рат. Граф Андраши био је пријатељ Немачке, и одржао је свој положај играјући у рукама Бизмарка и угарском помоћу. Ову би он могао да изгуби у сваком тренутку кад би се мислило да је он заузео непријатељско држање против Турске. Отуда његова жеља да има један конгрес тако да ма каква анексија провинција може да изгледа као принудна, у том би случају он чинио напоре да их присаједини угарском а не аустријскоме делу двојне монархије. Ово, међутим, не би задовољило дворску партију која, ако би пристала на анексију, пристаје само за то да добије накнаду за провинције које су већ изгубљене“.

Барон Пленер, по истим успоменама, био је против идења у рат, али за узимање Босне и Херцеговине. По његовом мишљењу окупација обе провинције била је неопходна — прво као једна војничка шетња да гарантује сигурност бегунаца који се више не могу да издржавају, а затим као једна сталност да се спречи њихово спајање са Србијом и Црном Гором, и да се на тај начин створи један моћан сусед иза аустријских посесија на Јадранскоме Мору. Граф Андраши је рекао да он није могао да види како би се окупација могла избећи, и он није крио да је идеја о окупацији постала стална. Он је рекао да су обе провинције сувише мале за засебну егзистенцију; да би оне биле плен Црне Горе и Србије, које би вероватно маса-

[1] Rambling Recollections, London, Macmillan and Co., 2 vols., 1908. Vol. II. pp. 158—92.

крирале мухамеданско становништво, и са свом снагом једне велике панславенске државе грозили би границп Аустрије. Он је напоменуо да протекторат не би био згодан за Босну и Херцеговину, јер у њима нема елемената за аутономију. Граф Алберт Апоњи и његови пријатељи сматрали су да је Андрашијев циљ био да конгрес регулише окупацију Босне и Херцеговине, и да је његова политика била, ишао у рат или не, политика веће или мање анексије. И ако ништа нису имали и против мање анексије, они на то нису гледали као на саму политику по себи. Они су сматрали да источно питање треба да буде једна реорганизација целе југоисточне Европе у антируском смислу.

У тесној вези с изјавама графа Бреде стоје и ови изводи из разговора Бизмаркова с графом Шодорднем 14 новембра 1879[1]. Бизмарк је том приликом рекао: „Приликом мојих састанака са (аустријским) царем и Андрашијем у лето 1878. ми смо испитивали све опасне могућности и мере које би требало да се од њих сачувамо, и споразумели смо се... Ми смо студирали претпоставку једног непосредног напада против нас, као и могућност борбе на Балканском Полуострву; испитивали смо разне одредбе Берлинског Уговора које до сада нису биле изведене и о свакој тачци закључили смо споразум". То је био моменат када је Тројецарски Савез био разбијен напорима британске дипломатије,[2] и када се кнез Бизмарк трудио да начини интимнијим савез с Аустријом који је био зачетак Тројног Савеза. Један публицист светског гласа, коме су сва врата била отворена, и коме су била учињена многа поверљива саопштења, Емил де Лавлеј,[3] тврди да је окупација Босне била давнашња и стална жеља самог цара Фрање Јосифа и да су визије о величини Аустрије — Источног Царства — стално долазиле царскоме „Бургу". Сви канцелари који су један за другим долазили на Балплацу демантовали су намеру Аустрије да иде ка Солуну. Али „Бург", који никад не заборавља традиције царства и Евгенија Савојског, и који влада различитим завојева-

[1] La France en 1889. (Paris, Plon, pp. 264—266).

[2] В. писмо лорда Биконсфилда од 4 новембра 1880 у Успоменама сера Хенрпа Драмонд-Волфа, св. II, стр. 264—5, и Бизмарково писмо немачкоме цару од 11 августа 1877 у Anhang zu den Gedanken und Erinnerungen von Otto Fürst von Bismarck. Stuttgart, 1901,св. I, стр. 273—5.

[3] La Peninsule des Balkans, Bruxelles, 1886. vol. I, p. 266.

ним расама који сачињавају хапсбуршку монархију, Двор и камарила, нису хтели да се зауставе границама Дунава или Санџака. Они су одлучили да иду јужно ка Солуну, и на подстицање и помоћу Немачке гледају и то продирање сматрају само као један степен ка своме циљу. Аустро-угарски парламенти, не као у другим европским земљама, само су више или мање бучни јавни зборови, једино ради одобравања буџета и дискутовања закона од мање важности, немајући никаква утицаја на спољне послове, које води искључиво министар царскога Дома, а то је тако рећи Двор. Тај Двор је пре свега војнички. Увек моћна, аустријска војничка странка има већ тринаест година свој орган у штампи, чувени Danzer's Armee-Zeitung, који контролише један одбор виших официра, на чијем је челу престолонаследник, надвојвода Фрања Фердинанд. Њега сматрају као творца последњег удара барона Ерентала. Ова је странка годинама размишљала и спремала продирање на Балкан. Она је дошла до закључка да се оно не може да врши кроз Новопазарски Санџак, који је само један узан пролаз, и да се у срце Маћедоније мора да дође другим путевима. Горепоменути лист публиковао је 1895 године један покушај о томе предмету,[1] одређен да осветли и реши тај проблем. Писац је дошао до закључка да би царска војска могла да продре у Маћедонију без озбиљних тешкоћа моравском долином — другим речима преко Србије. И онда наставља: „Због тога се треба објаснити са Србијом. Ако та држава, у томе балканском предузећу, неће да стане на нашу страну, слободно и добровољно, онда је морамо да сматрамо као непријатеља, и против ње се мора да употреби оштар мач. То би био један регуларан рат против Србије, и за то би се време обуставило маћедонско питање, јер се наступање ка Маћедонији може да предузме тек пошто се Србија покори и присаједини монархији“. И пошто је испитао све стратегијске путеве у томе правцу, писац завршује: „Помисао на ову војничку експедицију треба да нас држи спремне, и жеља да је извршимо треба да нас апсорбује. То неће бити задовољење нити војничке амбиције нити лудог империјализма: то ће просто бити једно враћање на историјску мисију Дунавскога Царства као поспоца цивилизације кроз југоисточну Европу. Инвазија ових земаља нашим трупама

[1] „Macedonien, eine Militär-Politische Studie“.

не треба да буде просто једна метода умирења; политика монархије мора да циља на мирно развијање балканских народа и на побољшање њихове културе, њиховог економског положаја и њихових конзервативних инстиката. Пре или после ми ћемо да видимо ново груписање народних сила на Балкану. У тим земљама које су потонуле у беди, једна уједињена и самоуправна Албанија, и једна Бугарска проширена на рачун Маћедоније, даваће гарантије за мир и ред. Шта се може више да жели у северозападном делу полуострва него једно моћно Југословенско Царство, у коме би биле Хрватска, Славонија, Далмација, Босна, Херцеговина, Црна Гора, Србија и „Стара Србија"? То би био један корак напред у историјској еволуцији која води ка уједињењу народа који говори исти језик... Бесмислена територијална освајања не слажу се с духом времена. Не, ако погледамо око себе видимо да је трговинско супарништво дневна лозинка. Ове земље леже код наших ногу; ми немамо потребе да лутамо по далеким земљама; узмимо, дакле, ово што лежи пред нама, и што можемо да добијемо без тешкоће. Кад становништво тих земаља буде осетило нашу снагу, ми морамо да заузмемо једну економску хегемонију међу њима вештим тарифским савезима, и да је појачамо грађењем саобраћајних средстава и паметним уговорима. Таквим мирним развијањем балканске ће државе увећати своју куповну моћ на нашу тројну корист. Никада један рат не би имао тако потпуно осигуран успех и опипљиве резултате".

У истоме листу публикован је 5 новембра прошле године један још значајнији „програм". Може бити да је писац идентичан са војником који је написао горепоменути покушај. Свој чланак назива он „Празнине у нашој Балканској политици", и као мото ставља: „Ништа без рескирања". Рачунајући на помоћ Немачке и Румуније, писац претпоставља да се Силе које су противне анексији неће да сложе међу собом; и онда наставља; „Што се тиче наших противника, и остављајући на страну балканске државе и нашег савезника Италију, ми међу њима морамо да рачунамо Енглеску и Русију; оне немају потребних средстава да кажу последњу реч". Писац шта више тврди да је један италијански савез од врло мале користи ма коме, и он кори аустријску дипломацију што се није споразумела с Турском о анексији Босне и Херцеговине, нудећи јој какав повећи зајам и мамећи је у савез. Ове се погрешке мо-

рају да поправе, и писац пребацује аустријској влади што се није користила раздражењем у Србији и Црној Гори због анексије и што није бомбардовала Београд и упала у Србију пре но што се ова снабде ратним материјалом. „Околности притискују“, вели он, „и траже одлучне кораке. Ми не можемо да застанемо на путу који нам је означен а да се не изложимо врло озбиљним опасностима. Ми не смемо да метнемо мач у корице пре него нестане јабуке раздора, и пре но што себи обезбедимо неоспорну хегемонију на Балкану, и отргнемо те земље од утицаја сваке друге силе... То је могуће једино тако, ако постанемо суседи Турске дуж најдужег могућег фронта. Изнад свега, ми морамо да се утврдимо на самој граници Маћедоније. То можемо да учинимо само ако Србија и Црна Гора ишчезну; отуда императивна потреба да се убрза сукоб с овим двема земљама. Само један бруталан егоист може да рачуна на велике резултате у политици. У случају потребе политичар треба да тежи да постигне циљ, без обзира на добро или зло и не бирајући средства“.

V

Да би олакшала своје продирање на Балкан и да би обезбедила нова освајања бечка влада мора прво да се отараси Срба, чије народне идеје налазе израза у Србији и Црној Гори. Свесна своје прошлости и с вером у будућност, ова народност, која има око десет милиона душа, показала је, нарочито од почетка двадесетог века, једну виталност и отпорну снагу на коју Европа треба да обрати пажњу. Због тога њу поткопавају и упропашћују вешти агенти Аустрије. У борби против свачег српског, и изнад свега против Србије, ти се агенти не устручавају да употребе ма какво оружје, и у том су погледу оживели најгоре методе најгорег периода византијске политике. Они који познају односе Аустро-Угарске са подмлађеном Србијом знају добро да је моћна монархија увек подметала ногу своме скромном суседу још од како је добио самоуправу под турским суверенством. Кореспонденција између лорда Палмерстона и његовог амбасадора у Цариграду, лорда Понсонбиа, с једне стране, и пуковника Ходжса, првог британског представника у Београду, с друге, даје довољно сведочанство о томе. На Берлинском Конгресу граф Андраши се одлучно противио не само ма каквом проширењу Србије у правцу њених старих историј-

ских територија, у правцу Санџака и „Старе Србије“: не само да је он спречио да Конгрес саслуша делегата Србије, г. Ристића, или делегата Црне Горе, г. Божу Петровића, поред свега тога што су обе ове српске земље узеле учешће у рату; него кад је први желео да тражи од Конгреса европску гарантију за српску независност, он је одговорио: „Ја никад нећу да пристанем, нити ћу допустити да други пристане, па такав један предлог из простог разлога што ја не бих трпео никакву страну гарантију за једну земљу која иде са Аустро-Угарском“.[1] Зашто? Да ли зато што би то штетило достојанство Двојне Монархије? Никако. Одговор је јасно открио традиционалне погледе Аустро-Угарске и младе Српске Државе. Бечке интриге у Србији и Црној Гори, али међу њима и њихових династија, нису никаква тајна. Ја сам већ говорио о чувеној афери с бомбама на Цетињу крајем 1907 године.[2] Извесно је да је Аустрија имала своје прсте у свакој завери које су се склапале у Београду или на Цетињу за више од сто година. Сваки зна да Аустрија бесни против данашњег Краља Србије и његове династије због разочарења које је његова политика учинила у Бечу. Очекивало се да ће он повести политику свога оца, који је за време своје владе (1842—1858) апсолутно био бечки вазал, или да ће бар поћи стопама краља Милана. После овог разочарења, које је нашло одушке у прошломе тарифном рату, бечки кабинет никад није пропуштао прилику да нов режим у Србији и српски народ дискредитује у очима Европе, да би уравнала пут за последње догађаје. Ја сам путовао по овим земљама, био сам три пут у Босни и Херцеговини, и знам већину народних првака у Босни, Србији, Херцеговини и Хрватској. Стога могу категорички да тврдим на основу личнога знања и познавања, да је сав онај великосрпски покрет, од кога барон Ерентал чини толику употребу у његовим парламентима и штампи да би оправдао повреду Берлинског Уговора, просто једна измишљотина његових агената растурених у гомилама по Јужној Аустрији, Босни, Херцеговини, а највише у Црној Гори и Србији. Кад је влада једне моћне државе — Аустро-Угарска има 45.405.767 становника — спала на то да тако оружје употребљава против

[1] Georgevitch. La Serbie au Congrès de Berlin, Revue de l' Histoire Diplomatique, 1891, стр. 489.

[2] Questions Diplomatique et Coloniales, September 16-ти, 1908. страна 361—370.

једне много скромније земље — сама Србија има 2,7335.147 становника — онда се лако може да оцени морална вредност њених окривљавања.

Истина је, међутим, да јачина и важност саме Србије лежи мање у самој Краљевини колико у аспирацијама српскога народа који је свуда један и исти од Јадранског Мора до Тимока и од Драве до срца Маћедоније. Кнез Горчаков, који је био највећи Славенин од свих руских канцелара, због чега су га Немци с Бизмарком на челу највећма мрзели, писао је 2 маја 1878 руском амбасадору у Бечу, пред аустријском окупацијом Босне и Херцеговине: „Заузимањем ових провинција Аустрија би добила необично јак положај и политички и војнички. Она би могла да врши такав притисак на Србију и Црну Гору да би ове две кнежевине у ствари постале један аустријски enclave. Оне се не би могле даље да развијају, ма да је њихова будућност будућност свег славенског становништва. Околности могу да нас натерају да одложимо њихово ослобођење али ми немамо права да компромитујемо њихову будућност.“ Александар III био је истог мишљења, и у овом моменту ми смо сведоци таквих демонстрација словенскога јединства, због удара барона Ерентала, какве се никад пре тога нису виделе. С друге стране Аустро-Угарска нам пружа слику једне гомиле разних раса под једном владом, од којих ни једна није задовољна нити се осећа код куће. То је једина земља на свету — и то је једна велика земља, ако је судимо по величини њене територије или броју становника — у којој ни једна од саставних народности не жели да остане саставни део, нити је сматра као отаџбину. Аустро-Угарска и није отаџбина него пре једна тамница многобројних народности из које све гледају да се спасу. У тој тамници данас барон Ерентал жели стално да затвори становнике Босне и Херцеговине као увод у затварање целе српске расе. Он позива Европу да буде његов саучесник, и прва Сила којој се обратио била је Француска — републиканска Француска! Да ситуација није тако озбиљна — каква прилика за иронију.

* *

Из овог кратког прегледа може се извести.

1) Пошто промена члана XXV Берлинског Уговора долази у надлежност Европе, то се он не може да измени једнострано.

Стога је анексија Босне и Херцеговине једна флагрантна повреда која је још отежана фактом што Аустро-Угарска хоће да одреди статус нових провинција законодавним методама и не добивши пристанак Европе на анексију. Пошто је Велика Британија предложила аустријску окупацију Босне и Херцеговине на Берлинском Конгресу, њој је дужност сада да поведе остале потписнице Берлинског Уговора да се ово питање реши. Она има неоспорно право да пође тим путем, и г. Аскит и Сер Едвард Греј то су и отпочели на задовољство европског јавног мњења.

2) Питање Босне и Херцеговине може се сматрати само као саставни део целокупног српског проблема. У време Берлинског Конгреса српски се народ поклонио његовим решењима а) јер је то била једнодушна воља Европе; б) јер се мислило да ће окупација да буде само привремена; и в) јер се нацало да је српски народ у Босни и Херцеговини очекивала боље судбина. Аустријска управа за тридесет година сводила се на то да однароди и угуши све што носи српско име. Баш у самом почетку септембра прошле године, тражећи мало више слободе и самоуправе, огромна већина становништва тих области, молила је да се њихов међународни статус не промени. Молећи за самоуправу, они су само пошли стопама својих оцева који су то тражили још 1857 и опет 1875 и 1881 године кад су се били побунили против уписивања у аустријску војску.

3) Евакуација Санџака од стране Аустрије само је бацање прашине свету у очи. Ко хоће више да се о томе увери треба само да прочита аустријски манифест Арбанасима. Анексија ових двеју провинција није циљ, него је само средство и означава само један степен даље на путу ка Егејскоме Мору и даље. Европи је наговештен овај немачки Drang nach Osten и она мора да инвентира ситуацију. Да ли Европа воли или не, пред њом је овај проблем: хоће ли она и даље да постигне развијање балканских народа који су готови да се комбинују с Турском против Аустрије, као што су у Средњем Веку били сјединили с Угарском против Турске? или хоће Европа да допусти Аустрији да их апсорбује и преобрази у пионире немачке експанзије? Ако Европа усвоји прву алтернативу онда ће се она просто да придружи политици која је створила мале балканске државе као зачетке већих и савршенијих организама

4) Источно питање је опет покренуто у свој својој првобитној озбиљности, као најделикатнији и најтрновитији од свих проблема Старога Света. Још једном оно указује на нов распоред снага, ново груписање Сила, нарочито од како је енглеско јавно мишљење са задовољством увидело да развијању балканских народа и интегритету па чак и егзистенцији Турске у Европи не грози више словенска Русија и Православље, него Немачка и изнад свега католичка Аустрија на Балкану.

Из „Fortnightly Review“, за јануар, с енглеског превео А.

Мил. Р. Ивановић

АНА КАРЕЊИНА

РОМАН

ЛАВА ТОЛСТОЈА

— НАСТАВАК —

XIX

Вронски, и поред свога по изгледу лакомисленог светског живота, био је човек који је мрзео неред. Још у младости, док је био у корпусу, искусио је на себи унижење отказа кад је, запетљавши се у дугове, тражио новаца у зајам, и од тада никад више није доводио себе у такав положај.

Да би своје ствари увек одржавао у реду, он би се, према околностима чешће или ређе, пет пута у години усамио и средио све своје ствари. Он је то звао пречистити рачун, или faire la lessive.[1]

Пробудивши се доцкан другога дана после тркā, Вронски, не обријавши се и не окупавши се, обуче блузу и, разастрвши по столу новце, рачуне, писма, приступи послу. Петрицки, знајући да је он тада биваo срдит, пробудивши се и спазивши друга за писаћим столом, полако се обуче и изађе, не сметајући му.

Сваки човек, знајући до најмањих ситница сву сложеност услова који га окружују нехотице претпоставља да је сложеност тих погодаба и тешкоћа њиховог разјашњења само његова лична особина, и никако не помишља да су и други окружени таквом истом сложеношћу својих личних погодаба, као год и он. Тако је то и изгледало Вронскоме. И он је с унутарњом

[1] Опрати се, очистити.

гордошћу и с извесним разлогом мислио, да би се сваки други давно запетљао и био принуђен да поступи рђаво, кад би се налазио под тако тешким погодбама. Али Вронски је осећао да му је баш сад неопходно проверити своје рачуне и разјаснити свој положај, да се како не би запетљао.

Прво што је као најлакше отпочео Вронски, биле су новчане ствари. Исписавши својим ситним рукописом на поштанском листићу све што је био дужан, он сабра и нађе да је дужан седамнаест хиљада и неколико стотина, које он одбаци ради округлине и јасноће. Избројавши новце на столу и оне који беху на банчиној књижици, он нађе да му остаје свега 1.800 рубаља, а за примање до Нове Године није било никаквог изгледа. Прегледавши понова списак дугова, Вронски га преписа, разделивши га на три класе. У прву класу спадали су дугови, које је требало одмах исплатити, или у сваком слуслучају имати готових новаца, да би се могли па први захтев без једног минута оклевања исплатити. Таквих дугова било је око четири хиљаде: 1.500 руб. за коња и 2.500 руб. јемство за младог друга Весњевског, који је ту суму у присуству Вронскога изгубио на картама, играјући са једном карташком варалицом. Вронски је још тада хтео да да̂ новац (имао га је при себи), али Веньевски и Јашвин навалили су да они плате а не Вронски, који није играо. Све је то било лепо и красно, али Вронски је знао, да му је у тој прљавој ствари, у којој је он имао учешћа само у толико, што је на речима јамчио за Веньевског, неопходно имати тих 2.500 руб., да их баци коцкаруваралици и да са њим нема више никаквог разговора. Дакле, по том првом најглавнијем одељку требало је имати 4.000 руб. У другој класи, осам хиљада, били су дугови од мањег значаја. То су били дугови поглавито тркачкој коњушници, лиферанту овса и сена, Енглезу сарачу, итд. По тим дуговањима требало је такође раздати око две хиљаде па да буде потпуно спокојан. Последњи одељак дугова — по трговинама, гостионицама и кројачу — био је такав, да о њему није требало ни мислити. Дакле, потребно је било бар 6.000 руб. на текуће трошкове, а било је само 1.800 руб. За човека са приходом од 100.000 рубаља, као што су сви ценили стање Вронскога, такви дугови, изгледало би, нису могли бити тегобни, али ствар је у томе да он ни приближно није имао тих 100.000 рубаља. Огромно очево имање, које је са̂мо доносило до 200.000 руб. го-

днишњег прихода било је неподељено међу браћом. Кад се старији брат, имајући масу дугова, оженио кнегињицом Варјом Чирковом, ћерком децембриста, која није имала никаквог имања, Алексије је уступио старијем брату сав доходак са имања очевог, оставивши себи само 25.000 руб. годишње. Алексије је рекао тада брату, да ће му ова сума бити довољна, док се не ожени, што вероватно неће никад бити. Брат пак, командујући једним од најскупљих пукова, а будући тек ожењен, није могао да не прими тај поклон. Мати, која је имала своје оделито имање, поред тих 25.000 руб. давала је годишње Алексију још 20.000, и Алексије је све то трошио. У последње време, посвадивши се с њим због одласка из Москве и његових односа према Ани, мати је престала да му шаље новац. И услед тога, створивши већ навику живота на 45.000, а добивши ове године само 25.000 руб., Вронски се сад налазио у тешкоћи. Да изађе из ове тешкоће, он није могао тражити новац од матере. Последње њено писмо особито га је раздражило тиме што су у њему биле алузије на то, да је она готова била да му помаже ради успеха у свету и служби, а не ради живота, који је скандализирао цело ваљано друштво. Жеља материна да га купи — увредила га је до дна душе и учинила да још више охладни према њој. Али он није могао ни да порекне исказану великодушну реч, ма да је и осећао сад, смутно предвиђајући неке случајности своје везе с Карењином, да је та великодушна реч казана лакомислено и да му, и нежењеноме, могу потребати свих сто хиљада приходе. Но порећи није се могло. Требало је само сетити се братове жене, сетити се како је ова мила и красна Варја у сваком згодном случају напомињала му, да се она сећа његове великодушности и цени је, па да одмах појми сву немогућност одузимања онога што је већ дато. То је било тако исто немогућно, као и избити женску, украсти или слагати. Било је могућно само једно, на шта се Вронски и решио, не двоумећи се ни за тренутак: узајмити од каматника десет хиљада, у чему није имао тешкоћа, скратити уопште своје расходе и продати тркачке коње. Решивши то, он одмах написа писамце Роландаки-у, који је више пута изјављивао жељу да купи од њега коње. Затим посла по Енглеза и каматника, и распредели по рачунима онај новац, који је имао код себе. Свршивши те послове, он написа хладан и оштар одговор матери. Затим, извадивши из потеса три писамцета Анина, про-

чита их, спали и сетивши се свог јучерашњег разговора с њом, замисли се.

XX

Живот Вронскога био је особито срећан тиме, што је он имао зборник правила, која с несумњивошћу одређују, шта треба а шта не треба радити. Зборник ових правила обухватао је врло мали круг погодаба, али зато су правила била несумњива, и Вронски, не излазећи никад из тога круга, никад се није ни за тренутак двоумио у вршењу онога што треба. Та су правила несумњиво наређивала — да треба платити коцкару варалици, а да кројачу не треба платити, — да људи не треба да лажу, а женске могу, — да не треба никога обмањивати, али мужа је допуштено варати, — да се не могу праштати увреде, а да се може вређати, итд. Сва та правила могла су бити безумна, рђава, но она су била несумњива и, вршећи их, Вронски је осећао да је спокојан и да може поносно дићи главу. Тек у последње време, поводом својих односа према Ани, Вронски је почео да осећа, да зборник његових правила није обухватао све погодбе, и у будућности предвиђале су се сумње и тешкоће, у којима он није налазио руководства.

Садашњи његов однос према Ани и њеном мужу био је за њега прост и јасан. Он је био тачно и јасно одређен у зборнику правила, којима се он руководио.

Она је била честита женска, која му је поклонила своју љубав, он ју је љубио и према томе она је била за њега женска, достојна онаквог истог па и већег поштовања, него законита жена. Он би пре дао да му се одсече рука, него што би допустио себи да речју, алузијом, или ма чим било, не само увреди је, него да не укаже оно поштовање, на које може рачунати једна женска.

Односи према друштву били су такође јасни. Сви су могли то знати, подозревати, али не треба допустити да ико сме и говорити. У противном случају, он је готов био принудити оне, који су говорили, да ћуте и поштују непостојећу част женске, коју је он волео.

Односи према мужу били су најјаснији. Од онога тренутка, кад је Ана заволела Вронскога, он је сматрао само своје право на њу као неприкосновено. Муж је био само излишно лице, које је сметало. Нема сумње, он је био у жалосном положају, али

шта је се могло радити? Било је само једно, на шта је муж имао право, а то је — тражити задовољења са оружјем у руци, и на то је Вронски био одмах готов.

Али у последње време појавише се нови унутарњи односи између њега и ње, који су плашили Вронског својом неодређеношћу. Јуче му је тек изјавила да је трудна. И он је осетио, да тај извештај и оно што је она очекивала од њега захтевају нешто, што није потпуно одређено кодексом оних правила, којима се он руководио у животу. И заиста, он је био одвећ изненађен те му је првог тренутка, кад је она саопштила о свом положају, срце дошапнуло захтев да остави мужа. Он је то јуче рекао, али сад после размишљања јасно је видео, да би боље било кад би се прошло и без тога; и у исто време, говорећи то у себи, бојао се — да ли није то рђаво?

„Кад сам рекао да остави мужа, то значи да се сједини са мном: јесам ли ја готов на то? Како ћу је одвести сад, кад кад немам новаца? Рецимо, то би још могао удесити... Али како ћу је одвести, кад сам у служби? Кад сам то већ рекао, онда треба бити готов на то, то јест, имати новаца и дати оставку“.

И он се замисли. Питање о томе, да ли да поднесе оставку или не, одвело га је другоме, тајноме, њему само познатоме и готово главноме, ма да и прикривеноме интересу целог његовог живота.

Частољубље је било давнашње маштање његовог детињства и младићског доба, маштање које он ни пред самим собом није признавао, али које је било тако силно да се и сада ова страст борила с његовом љубављу. Први кораци његови у свету и у служби били су успешни, али пре две године учинио је грубу погрешку. Желећи да покаже своју независност и да се истакне, он се одрекао предложеног му положаја, надајући се да ће му тај отказ подићи цену; али се показало да је био сувише дрзак, те су га оставили; и створивши себи положај независна човека, он је, хтео не хтео, носио га, држећи се врло фино и паметно, тако као да се он ни на кога није љутио, као да не сматра себе за увређена и жели само да га оставе на миру, јер је весео и задовољан. У ствари он је још од прошле године, кад је отпутовао у Москву, престао бити весео. Он је осећао да се тај независан положај човека, који би све могао, али само неће ништа, већ почиње губити, да

многи почињу мислити да он ништа друго и не би могао, осим да буде частан и добар човек. Његова веза с Карењином, која је направила толику ларму и обратила на себе општу пажњу, придавши му нови блесак, утишала је привремено црва његовог частољубља који га је подгризао, али пре недељу дана тај се црв пробудио с новом силом. Његов друг из детињства, из једног круга, једног друштва, друг по корпусу[1], Серпуховској, друг по класи, с којим се он такмичио и у учењу, и у гимнастици, и у шалама, и у сањаријама частољубља — ових дана вратио се из Средње Азије, добивши тамо два чина и одликовање, које се тако ретко даје младим генералима.

Чим је он дошао у Петроград, почеше говорити о њему као о новој звезди прве величине. Као вршњак и друг Вронскога, он је био генерал и очекивао је постављење, које је могло имати утицаја на ток државних послова, а Вронски, ма да и независан, и сјајан, и љубљен од дивне женске, био је само капетан, коме су остављали да буде независан до миле воље. „Разуме се, ја не завидим и не могу завидети Серпуховскоме; али његова каријера показује ми, да треба само сачекати тренутак и каријера човека, као што сам ја, може бити направљена врло брзо. Пре три године он је био у истом положају, у коме сам и ја. Ако дам оставку, спалићу све своје бродове; останем ли у служби, ја ништа не губим. Она је сама рекла, да неће да мења свој положај. А имајући њену љубав, ја не могу завидети Серпуховскоме“. И, упредајући лаганим покретом бркове, он устаде од стола и прође се по соби. Очи су му сијале особито јасно, и он је осећао оно чврсто, спокојно и радосно стање духа, које га је обузимало увек после разјашњења свога положаја. Све је било као и после пређашњих рачуна, чисто и јасно. Он се обрија, обуче, окупа у хладној кади и изађе.

XXI

— Ја дођох по тебе. Твоје прање данас се нешто дуго отегло, — рече Петрицки. — Је ли се свршило?

— Свршило се, — одговори Вронски, осмејкујући се само очима и упредајући врхове бркова тако обазриво, као да је сваки брзи и смели покрет могао нарушити онај поредак, у који су већ доведене његове ствари.

[1] Војно училиште, које се равња нашој нижој Војној Академији.

— Ти увек после тога изгледаш као да си био у купалишту, — рече Петрицки. — Идем од Грицке (тако су звали команданта пука), тамо те очекују.

Вронски, не одговарајући, гледао је у друга и мислио о другом.

— Да, то код њега свира музика? — рече он, ослушкујући познате звуке трубних басова, који су до њега допирали. Какав је то празник?

— Допутовао Серпуховској.

— Аа! — рече Вронски — ја нисам знао.

Осмејак његових очију заблиста још јаче.

Кад је већ решио сâм, да је срећан у својој љубави, којој је жртвовао своје частољубље, — узевши бар на себе ту улогу Вронски није могао осећати ни завист према Серпуховскоме, ни срдбу на њега што овај, дашавши у пук, није дошао најпре к њему. Серпуховској био је добар пријатељ и он му се искрено радовао.

— А, веома ми је мило.

Командант пука, Демин, заузимао је велики поседнички дом. Цело друштво било је на пространом доњем балкону. Прво што је на дворишту пало у очи Вронскоме, били су певачи у китлама, који су стајали поред буренцета с ракијом, и здрава, весела фигура команданта пука, окруженога официрима: он је стајао на првом степену од балкона и гласно, надвикујући музику која је свирала Офенбахов кадрил, нешто наређивао и махао рукама војницима који су стајали мало у страни. Гомилица војника, наредник и неколико подофицира приђоше балкону заједно са Вронским. Вративши се столу, командант пука опет изађе на степенице са чашом у руци и напи здравицу: „За здравље нашег бившег друга и храброг генерала кнеза Серпуховскога. Ура!“

За командантом пука, с чашом у руци, осмејкујући се, изађе и Серпуховској.

— Ти све млађи и млађи, Бондаренко, — обрати се он руменом кршном нареднику, на другом року, који је стајао пред њим.

Вронски се три године није видео са Серпуховским. Он је постао маторији пустивши бакенбарте, али је био онако исто стасит, поражавајући не толико лепотом, колико нежношћу и благородством лица и конструкције. Једина промена, коју је

опазио на њему Вронски, било је оно тихо непрекидно сијање, што се установљава на лицима оних људи, који имају успеха и који су уверени да им тај успех сви признају. Вронски је познавао то сијање и одмах га је приметио на Серпуховском.

Силазећи низ степенице, Серпуховској спази Вронскога. Осмејак радости обасја лице Серпуховскога. Он климну главом у вис, подиже чашу, поздрављајући Вронскога и показујући тим гестом да не може а да не приђе најпре нареднику, који је, испрсивши се, већ намештао уснице за пољубац.

— А, ево и њега! — викну командант пука. — А мени Јашвин рече, да си у свом мрачном расположењу?

Серпуховској пољуби у влажне и свежеуснице делију наредника и, бришући уста марамом, приђе Вронскоме.

— Е баш ми је мило! — рече он, стискајући му руку и одводећи га у страну.

— Почастите га! — викну Јашвину командант пука, показујући на Вронскога, и сиђе доле к војницима.

— Што ниси јуче био на тркама? Ја сам мислио да ће тамо видим, — рече Вронски посматрајући Серпуховског.

— Дошао сам био, али доцкан. Пардон, — додаде он и обрати се ађутанту: — молим вас, наредите с моје стране да се разда, по колико дође на човека.

И он журно извади из новчаника три хартије по сто рубаља и поцрвене.

— Вронски! Хоћеш ли да једеш штогод или да пијеш? — упита Јашвин. — Еј, дај овамо грофу да једе! А ево ово ћеш попити!

Пијанка код команданта пука трајала је дуго.

Пили су врло много. Дизали су на рукама и подбацивали у вис Серпуховског. Затим су дизали команданта пука. Затим је пред певачима играо сам командант пука са Петрицким. Затим је командант пука, ослабивши већ у неколико, сео на клупу у дворишту и почео доказивати Јашвину преимућство Русије над Пруском, особито у коњичком јуришу, и пијанка се за време стишала. Серпуховској уђе у кућу, у умиваоницу, да опере руке, и нађе тамо Вронскога, који се поливаше водом. Скинувши китлу и подметнувши црвени и маљави врат под млаз умиваоника, он је трљао главу и врат рукама. Свршивши с умивањем, Вронски се примаче Серпуховском. Обојица седоше ту на

диван и међу њима отпоче разговор, врло интересантан за обојицу.

— Ја сам све о теби знао преко жене, — рече Серпуховској. — Баш волим, што си је тако често виђао.

— Она лепо живи са Варјом, и то су јединствене петроградске жене, са којима ми је пријатно било сретати се. — смешећи се, одговори Вронски. Он се осмејкивао зато, што је предвидео тему, на коју се разговор окренуо, и то му је било пријатно.

— Јединствене? — смешећи се понови Серпуховској.

— Да, и ја сам о теби знао, али не само преко твоје жене, — рече Вронски, забрањујући строгим изразом лица ову алузију. — Ја сам се веома радовао твојим успесима, али ме они нимало не изненађују. Ја сам очекивао још више.

Серпуховској се осмејкиваше. Очевидно, било му је пријатно то мишљење о њему, те није ни налазио за потребно да то крије.

— Ја сам напротив — признајем отворено — очекивао мање. Али ми је ипак мило, врло мило. Ја сам частољубив, то је моја слабост и ја је признајем.

— Може бити да не би признао, да ниси имао успеха, — рече Вронски.

— Не мислим, — опет смешећи се, рече Серпуховској. — Нећу рећи да не би вредело живети без тога, али било би зацело досадно. Разуме се, можда се ја и варам, али мени се чини, да ја имам извесне подобности за ону сферу делатности, коју сам изабрао, и да ће у мојим рукама власт, ма каква она била, ако буде, бити боља него у рукама многих које ја познајем, — рече Серпуховској, са сијајућим сазнањем свога успеха. — И према томе, у колико сам ближе томе, у толико сам зодовољнији.

— Може бити, да је то тако за тебе, но не за све. Ја сам тако исто мислио, па ево ипак живим и налазим, да не вреди живети само ради тога, — рече Вронски.

— Ето га, опет оно! — смејући се, рече Сетпуховској. — Ја сам већ почео био тиме, што сам чуо о теби и твом отказу... Разуме се, ја сам одобрио твој поступак. Али све има свој манир. Ја мислим, да је сам поступак добар, али га ти ниси извршио, како треба.

— Што је урађено — урађено, а ти знаш да се ја никад не одричем онога, што сам урадио. И уз то мени је одлично.

— Одлично — за време. Али ти се нећеш задовољити тиме. Твој брат је већ са свим друго. То је љупко дете, тако исто као и овај наш домаћин. Пази га! — додаде он, ослушкујући узвике „ура!“ — и он се весели, али тебе не задовољава то.

— Ја не говорим, да сам задовољан.

— Да, није само то. Такви људи, као ти, потребни су.

— Коме?

— Коме? Друштву. Русији. Русији су потребни људи, потребна је партија, иначе све иде и све ће отићи до врага.

— То јест, шта? Партија Берћењева против руских комуниста?

— Не, — намрштивши се, што га подозревају у таквој глупости, рече Серпуховској. — Tout ça est une blague.[1] То је увек било и биће. Никаквих комуниста нема. Али људима од интриге потребно је да измисле штетну, опасну партију. То је стара ствар. Не, потребна је партија власти од људи независних, као што смо ја и ти.

— Али зашто? — Вронски именова неколико људи, који су имали власт у рукама. — Зашто они нису независни људи?

— Само зато што они нису или од самог рођења нису били у стању независности, нису имали гласа, нису били у оној близини сунца, у којој смо се ми родили. Они се могу купити, или новцем, или милоштом. А да би се одржали, они морају да измишљају правац. И они проводе у живот по какву мисао или правац, у који сами не верују, који пораћа зло; и цео тај правац јесте само срество да се има државни стан и извесна плата. Cela n' est pas plus fin que ça, кад погледаш у њихове карте. Можда сам ја гори, глупљи од њих, премда не видим, зашто ја морам бити гори од њих. Али ја и ти имамо насигурно једно преимућство, а то је, да нас је теже купити. И такви су људи сад потребнији него икад.

Вронски је пажљиво слушао, али га није толико занимао сам садржај речи, колико онај однос Серпуховскога према служби, који је већ мислио да се бори с влашћу и који већ

[1] Све је то шала.

има у овом свету своје симпатије и антипатије, док су међутим за њега постојали у служби само интереси ескадрона. Вронски је такође појмио, како је могао бити Серпуховској јак својом несумњивом способношћу размишљања и појимања ствари, својим умом и речитошћу, која се тако ретко срета у оној средини, којој је он живео. И ма како да му беше зазорно, он му је завидео.

— Ипак мени недостаје за то једна главна ствар — одговори он — недостаје жеља за влашћу. То је било па и прошло.

— Извини ме, али то није истина, — смешећи се, рече Серпуховској.

— Не, истина је, истина!... сад, да будем искрен, — додаде Вронски.

— Да, истина је сад, то је друга ствар; али ово сад неће бити увек.

— Може бити, — одговори Вронски.

— Ти кажеш може бити, — настави Серпуховској, као да погоди његову мисао — али ја ти кажем насигурно. И ради тога хтео сам да се видим с тобом. Ти си поступио онако, како је требало. Ја то разумем, али само не треба да персевериpаш. Ја само тражим од тебе carte blanche. Ја те не протежирам... Ма да не видим разлога, зашто да те не протежирам? — ти си толико пута мене протежирао! Ја мислим, да је наше пријатељство више од свега тога. Да, — рече он нежно, као женска, осмејкујући му се. — Дај ми carte blanche, изађи из пука, и ја ћу те неприметно увести у делатност.

— Али разуми ти, да мени ништа друго не треба, — рече Вронски — осим то, да све буде као што је и било.

Серпуховској устаде и стаде према њему.

— Ти си рекао, да све буде као што је било. Ја разумем шта то значи. Али чуј ме: ми смо вршњаци, може бити да си ти по броју више имао женских, него ја. — Осмејак и гестови Серпуховског говорили су, да Вронски не треба да се боји, што ће се он нежно и пажљиво дотаћи до болесног места. — Али ја сам ожењен и веруј ми да, познавши своју жену (као што неко писаше), коју ти волиш, ти ћеш боље познати све женске, него кад би их читаве хиљаде познавао.

— Сад ћемо доћи! — довикну Вронски официру, који завири у собу и позва их да иду команданту пука.

Вронски је сад хтео да чује и сазна, шта ће му Серпуховској рећи.

— Ево ти, дакле, мога мишљења. Женске то су главни камен спотицања у делатности човечијој. Тешко је љубити женску и нешто радити. За то има само једно сресто, а то средство, да се са удобношћу и без сметње љуби, јесте женидба. Како, како да ти кажем, шта ја мислим, — говорио је Серпуховској, тражећи сравњење — чекни, чекни! — Да, као што се fardeau[1] може носити и радити нешто рукама само онда кад је fardeau увезано на леђима, — а то је женидба. И то сам ја осетио, оженивши се. Као да ми се одједном руке ослободише. Али ако се без женидбе вуче за собом тај fardeau — руке ће бити тако пуне, да се ништа неће моћи радити. Погледај Мазанкова, Крупова. Они су убили своју каријеру само због женскиња.

— Какве женске! рече Вронски, сећајући се Францускиње и глумице, са којима су живела поменута два човека.

— У толико горе, што је чвршћи положај женске у свету, у толико горе. То је исто као и кад би отимао fardeau од другога.

— Ти ниси никад љубио, — тихо рече Вронски, гледајући пред-а се и мислећи о Ани.

— Може бити. Али сети се, ште сам ти казао. И још нешто: женске су веће материјалисткиње од мушкараца. Ми чинимо из љубави нешто огромно, а оне увек terre-à-terre[2].

— Сад, сад! — обрати се он лакеју, који уђе. Али лакеј није дошао да их опет зове, као што је он мислио. Лакеј је донео Вронскоме писамце.

— Донео је човек од кнегиње Тверске.

Вронски отвори писмо и плану у лицу.

— Нешто ме заболе глава, идем кући, — рече он Серпуховскоме.

— Дакле, збогом! Дајеш ли carte blanche?

— Разговараћемо доцније, ја ћу те наћи у Петрограду.

XXII

Било је већ прошло пет часова, и да би стигао на време, а да се не вози на својим колима која би сви познали, Вронски

[1] Бреме, терет.

[2] Обично, површно.

седе у најмљене Јашвинове каруце и нареди кочијашу да тера што може брже. Кочијашеве старе каруце од четири места беху простране. Он седе у угао, испружи ноге на предње место и замисли се.

Мутна свест о оној чистини, на коју су изведене његове ствари, мутно сећање пријатељства и ласкања Серпуховског, који га је сматрао за потребног човека и што је главно, очекивање састанка — све се то сјединило у општи утисак радосног осећаја живота. Осећај тај био је тако силан да се он нехотице осмејкивао. Он спусти ноге доле, пребаци једну преко колена и узевши је у руку, опипа еластичан лист на нози коју је уштуљио јуче при паду и завалившн се назад, неколико пута дубоко уздахну.

„Добро је, врло добро!“ рече он сам себи. Он је и пређе осећао радости и задовољство од свога тела, али никад није волео себе и своје тело тако као сад. Пријатно му је било осећати тај лаки бол у снажној нози, пријатно му је било мускулозно кретање својих груди при дисању. Онај исти ведар и хладан августовски дан, који је тако безнадеждно дејствовао на Ану, њега је чинио живахним и освежавао је његово распаљено од поливања лице и врат. Мирис бриљантина са његових бркова чинио му се особито пријатан на овом свежем ваздуху. Све што је видео кроз прозор каруца у овом хладном чистом ваздуху, на овој бледој светлости сунчаног заласка — било је тако исто свеже, весело и силно, као и он сам: и кућни кровови који су бљештали у зрацима залазећег сунца; и оштри контури плотова и грађевинских углова; и фигуре покаткад мимопролазећих пешака и екипажа; и непомично зеленило траве и дрвећа; и поља са правилно просеченим браздама кромпира, и косе сенке које падаху од кућа и дрвећа од жбуња и од самих бразда кромпира. Све је било лепо, као тек завршени и покривени лаком лепи пејзаж.

— Терај, терај! — рече он кочијашу, промоливши се кроз прозор, и извадивши из џепа хартију од три рубље, гурну је у руке кочијашу, који се беше окренуо. Рука кочијашева опипа нешто око фијакера, зачу се фијук бича и каруце брзо појурише по равноме насипу.

„Ништа, ништа ми друго не треба, осим ове среће“, мислио је он, гледајући у коштачану пипарку од звонцета између прозора, и замишљајући Ану онакву, какву ју је видео по-

следњи пут. „И што даље, то је све више волим. Ево и парка код државног летњиковца Вреде. Где је она ту? Где? Како? Зашто ми је овде назначила састанак и зашто ми о томе пише у писму Бетсином?“ тек сад помисли он: али мислити није се већ имало кад. Он заустави кочијаша, не дошавши до алеје, и отворивши вратанца, искочи у ходу из каруца и пође алејом, која је водила у кућу. У алеји не беше никога; али, обазревши се на десно, он је угледа. Њено лице беше покривено валом, али он обухвати радосним погледом њено особито, само њој својствено кретање, нагиб рамена и држање главе, и одједном као да електрична струја пројури кроз његово тело. Он с новом силином осети самога себе, од гипких покрета ногу до кретања при дисању и нешто га заголица по усницама.

Сусревши се с њим, она му снажно стисну руку.

— Ти се нећеш љутити што сам те изазвала? Неопходно ми је било да те видим; и онај озбиљни и строги склоп усница, који он спази испод вала, одједном промениште његово душевно расположење.

— Ја, да се љутим! Али како си ти дошла, куда?

— Све једно, — рече она, мећући своју руку на њега, — хајдмо, мени је потребно да с тобом разговарам.

Он је појмио, да се нешто догодило и да овај састанак неће бити радостан. У њеном присуству он није имао своје воље. Не знајући узрок њеног узбуђења, он је већ осећао, да то узбуђење нехотице прелази и на њега.

— Шта је? Шта? — питао је он, стежући лактом њену руку и старајући се да јој на лицу прочита мисли.

Она је ишла ћутке неколико корака, прибирајући силе, и одједном стаде.

— Ја ти нисам јуче казала, — отпоче она, брзо и тешко дишући — да сам, враћајући се кући са Алексијем Александровичем, признала му све... рекла сам да не могу бити његова жена, да... све сам казала.

Он ју је слушао, нехотице нагнувши се целим струком, као да је желео тиме да ублажи тежину њеног положаја. Али, чим је она то рекла, он се одједном исправи и његово лице доби строг и поносит израз.

— Да, да, то је боље, хиљаду пута боље! Ја разумем, како је то тешко било, рече он. Али она га није слушала, она је читала његове мисли по изразу лица. Она није могла знати,

да се израз његовог лица односио на прву мисао, која је Вронскоме дошла у главу, на мисао о неизбежности двобоја. Њој никад није падала на памет мисао о двобоју и с тога је она тај тренутни израз строгости објаснила друкчије.

Добивши писмо од мужа, она је већ у дубини душе знала, да ће остати све по старом, да она неће бити у стању да пренебрегне свој положај, да баци сина и да се сједини с љубавником. Јутро, проведено код кнегиње Тверске, још ју је више у томе утврдило. Али састанак овај ипак је био за њу необично значајан. Она се надала да ће овај састанак изменити њихов положај и да ће је спасти. Ако јој он, после овог извешћа, одлучно, страсно и без тренутка двоумљења каже: остави све и хајде са мном! — она ће оставити сина и поћи са њим. Али тај извештај није произвео у њему оно, што је она очекивала: он је изгледао, као да је само нечим био увређен.

— Није ми нимало тешко било. То се извршило само по себи, — рече она раздржљиво, — и ево... — она извади мужевље писмо из рукавице.

— Ја разумем, разумем, — прекиде је он, узевши писмо, но не читајући га и старајући се да је умири — ја сам само једно желео, за једно молио: да се раскине овај положај, да бих посветио свој живот твојој срећи.

— Зашто ми то говориш? — рече она. — Зар ја могу сумњати у то? Кад бих ја сумњала...

— Ко то иде? — рече одједном Вронски, показујући на две даме, које су им ишле на сусрет.

— Може бити, да нас познају! — и он се журно упути, одводећи је за собом на побочну путању.

— Ах, мени је све једно! — рече она. Уснице јој задрхташе и њему се учини, да га са чудноватом злоћом гледаше испод вала. — Дакле, ја кажем да није у томе ствар, ја не могу сумњати у то; али ево, шта ми он пише. Прочитај. — Она опет стаде.

Опет, као и првог тренутка, кад му је саопштила о раскидању с мужем, Вронски се, читајући писмо, нехотице подаде оном природном утиску, који је изазивао у њему однощај према увређеном мужу. Сада, кад је држао у рукама његово писмо, он је нехотице замишљао онај позив на двобој, који ће вероватно данас или сутра наћи на свом столу, и сам двобој, где

ће он, са овим истим хладним и гордим изразом који је и сад био на његовом лицу, испаливши револвер у ваздух, стајати на нишану увређенога мужа. И ту се сад сети онога што му је говорио Серпуховској и што је он сам јутрос мислио — да је боље не везивати себе — но он је знао да јој ту мисао не може саопштити.

Прочитавши писмо, он подиже очи и погледа у њу, али у погледу његовом није било чврстине. Она разумеде одмах, да је он сам већ раније мислио о томе. Она је знала, ма шта он казао, да јој неће ипак казати све што мисли. И она је појмила, да је последња нада њена била преварена. То није било оно, што је она очекивала.

— Ти видиш, какав је то човек, — рече она дрхтавим гласом, — он...

— Опрости ми, али ја се радујем томе — прекиде је Вронски. — Тако ти Бога, дај ми да довршим, — додаде он, молећи је погледом, да му дâ времена да објасни своје речи. — Ја се радујем зато, што то никако не може остати тако, како он претпоставља.

— Зашто не може? — уздржавајући сузе, проговори Ана, не приписујући очевидно никакав значај ономе, што ће он рећи. Она је осећала да је њена судбина била већ решена.

Вронски је хтео да каже, да, после неизбежног по његовом мишљењу двобоја, то не може тако остати, али је казао друго.

— Не може остати тако. Ја се надам, да ћеш га сад оставити. Ја се надам — он се збуни и поцрвене — да ћеш ми допустити, да промислим и уредим наш живот. Сутра...

Она му не даде да доврши.

— А син? — викну она. — Ти видиш шта пише? — треба га оставити, а ја не могу и нећу то да урадим.

— Али пресуди, шта је боље? Оставити сина, или остати у овом унижавајућем положају?

— За кога је унижавајући положај?

— За све, а највише за тебе.

— Ти кажеш унижавајући... то немој говорити. Те речи немају за мене смисла, — рече она дрхтавим гласом. Она сад није хтела, да јој говори неистину. Њој је остајала само његова љубав, и она је хтела да га љуби. — Разуми, да се за мене, од онога дана кад сам те заволела, све променило. За

мене постоји само једно једино — твоја љубав. Ако је она моја, онда се ја осећам тако високо, тако чврсто, да ништа за мене не може бити понижавајуће. Ја се поносим својим положајем, поносим се зато... поносим се тиме... поносим се... Она на исказа, чиме се поносила. Сузе стида и очајања загушише је. Она стаде и заплака се.

Он осети такође као да му се нешто подиже у гуши, да га штипље у носу — и он први пут у животу осети, да је готов да заплаче. Он не би могао рећи, шта га је то баш гануло; жао му је било ње и осећао је да јој не може помоћи, и у исто време знао је, да је он узрок њене несреће, да је учинио нешто што не ваља.

— Зар није могућан развод? — рече он лагано. Она, не одговарајући, заклати главом. — Зар се не може узети син и ипак оставити муж.

— Да, али то све од њега зависи. Сад морам да идем њему, — рече она суво. Њено предосећање, да ће све остати по старом — није је обмануло.

— У уторник ћу бити у Петрограду и тада ће се све решити.

— Да, — рече она. — Али не говоримо више о томе.

Каруце Анине, које је она одаслала и којима је наредила да дођу код ограде парка Вреде, приђоше. Ана се опрости с Вронским и одвезе се кући.

XXIII

У понедељник била је обична седница комисије од 2-ог јула. Алексије Александрович уђе у салу, где је била седница, поздрави се са члановима и председником, као и обично, и седе на своје место, метнувши руку на спремљене пред њим хартије. Међу тима хартијама лежале су и потребне му белешке и подаци као и конспект оне изјаве, коју је намеравао да изврши. У осталом, њему и нису биле потребне белешке и подаци. Он се сећао свега и није сматрао за потребно да понавља у памети оно што ће казати. Он је знао, да кад настане време и кад спази пред собом лице противниково, како се узалудно пашти да прида себи равнодушни израз, да ће се реч његова лити сама по себи боље, него што се он могао сада спремити. Он је осећао да је садржај његовог говора био тако велики, да ће свака реч имати значаја. Међутим, слушајући обичан из-

вештај, он је имао најневинији и најбезазленији изглед. Нико није мислио, гледајући у његове беле са набреклим жилама руке, које су тако нежно дугачким прстима пипале оба краја табака беле хартије што је лежао пред њим, и на његову нагнуту на једну страну, са изразом заморености, главу, — да ће сад из његових уста потећи речи, које ће произвести страшну буру, принудити чланове да вичу, упадају у реч један другом и натерати председника да захтева одржање реда. Кад се реферат свршио, Алексије Александрович својим тихим танким гласом изјави, да има да саопшти неке своје комбинације по предмету о устројству иностранаца. Пажња се обрати на њега. Алексије Александрович искашља се и не гледајући у свога противника већ изабравши, као што је он увек чинио при држању својих говора, прво лице које је пред њим седело — малог, смиреног старчића, који никад није имао своје мишљење у комисији, поче излагати своје комбинације. Кад је ствар дошла до основног и органског закона, противник скочи и поче опонирати. Стремов, такође члан комисије и тако исто дирнут у живац, поче се правдати, — и уопште настаде бура у седници; али Алексије Александрович тријумфовао је. Његов предлог био је примљен, образоване су три нове комисије и другога дана у извесном петроградском кругу ни о чему се другом није ни говорило до о овој седници. Успех Алексија Александровича био је већи него што је и он сам очекивао.

Сутрадан, уторник у јутру, Алексије Александрович, пробудивши се, сети се са задовољством јучерашње победе и није могао а да се не осмехне, ма да је желео да буде равнодушан кад му деловођа, желећи да му поласка, саопшти о гласовима које је он чуо, а који се тичу догађаја у комисији.

Занимајући се са деловођом, Алексије Александрович са свим је заборавио, да је данас уторник, дан који је он одредио за долазак Ане Аркадијевне, и био је зачуђен и непријатно поражен, кад је момак ушао и саопштио о доласку њеном.

Ана је допутовала у Петроград рано изјутра; за њу су по њеном телеграму биле послане каруце и према томе Алексије Александрович могао је знати о њеном доласку. Али кад је допутовала, он је није срео. Она нареди да кажу мужу, да је дошла, оде у свој кабинет и заузе се око својих ствари, очекујући да он дође к њој. Али прође читав сат, он није излазио. Она изађе у трпезарију, к'о баксем да нешто нареди, и нарочито је гласно

говорила, очекујући да он дође овамо; но он није излазио, ма да је чула, да је долазио до врата кабинета, испраћајући деловођу. Она је знала, да ће он по обичају скоро отићи на дужност, па је хтела да се дотле види с њим, да би њихови односи били одређени.

Она пређе кроз салу и са решеношћу упути се њему. Кад је ушла у његов кабинет, он је у виц-мундиру, очевидно готов за одлазак, седео крај малога стола, налактивши се на њ, и сетно је гледао преда се. Она га спази пре него ли он њу и разумеде да је мислио о њој.

Спазивши је, он хтеде да устане, предомисли се, затим плану у лицу, што никад раније Ана није виђала, и брзо устаде и пође јој на сусрет, не гледајући јој у очи него у чело и фризуру. Он јој приђе, узе је за руку и понуди да седне.

— Веома ми је мило, што сте дошли, — рече он, седајући крај ње, и очевидно желећи да јој каже нешто, замуца. Неколико пута хтео је да почне разговор, па се заустављао. Без обзира на то што је она, спремајући се за овај састанак, учила себе да га презире и окривљује, она није знала шта да му каже, и било јој га је жао. И тако је ћутање трајало доста дуго. — Је ли здрав Серјожа? — рече он и, не очекујући одговор, додаде: — ја данас нећу ручати код куће, а сад ми треба да идем.

— Ја сам хтела да отпутујем у Москву, — рече она.

— Не, ви сте врло, врло добро урадили што сте дошли, — рече он, и опет ућута.

Видећи, да он није у стању да отпочне разговор, она отпоче сама:

— Алексије Александровичу, — рече она, погледавши у њега и не спуштајући очију испод његовог, упереног на њену фризуру, погледа, — ја сам преступна женска, ја сам неваљала женска, али ја сам она иста што сам била, кад сам вам рекла онда, и дошла сам да вам кажем, да ја не могу ништа да изменим.

— Ја вас не питам о томе, — рече он одједном одлучно и са мржњом гледајући је право у очи, — ја сам тако и мислио. — Под утицајем гњева он, како изгледа, завлада опет потпуно својим способностима. — Али, као што сам вам говорио тада и писао, — настави он оштрим танким гласом — ја понављам сад, да ја нисам обавезан то да знам. Ја то игноришем. Нису све жене тако добре, као ви, те да тако хитно са-

општавају мужевима тако пријатне вести. — Он особито нагласи реч „пријатне“. — Ја игноришем све дотле, док још свет не зна о томе, док моје име није обешчашћено. И зато вас само предупређујем, да наши односи морају бити онакви, какви су увек били, и да ћу само у оном случају, ако ви будете компромитовали себе, предузети мере да заштитим своју част.

— Али односи наши не могу бити онакви као и увек, — бојажљивим гласом проговори Ана, гледајући плашљиво у њега.

Кад је она видела ове спокојне гестове, чула овај оштар, детињски и подругљиви глас, одвратност према њему потисну и уништи пређашњу жалост и она се само бојала, али је по сваку цену хтела да разсветли свој положај.

— Ја не ме могу бити ваша жена, кад... — отпоче она.

Он се насмеја злим и хладним смехом.

— Мора бити да је онај начин живота, који сте изабрали, имао утицаја на ваше појмове. Ја толико уважавам или презирем и једно и друго... ја толико поштујем вашу прошлост и презирем садашњост... да сам био далеко од оне интерпретације, коју сте ви дали мојим речима.

Ана уздахну и обори главу.

— У осталом, је не разумем како се може, имајући толико независности као ви — настави он разжестивши се — отворено изјављивати мужу о својој неверности и не налазити у томе ничега за осуду, као што, чини ми се, ви налазите да је за осуду испуњавање женичних обавеза према мужу.

— Алексије Александровичу! Шта хоћете ви од мене?

— Ја хоћу, да не сретам овде тога човека и да се владате тако, да ни свет ни послуга не би могли да вас окривљују... хоћу, да се не виђате са њим. Чини ми се, да то није много. И зато ћете ви уживати сва права честите жене, не испуњавајући њене дужности. То је све, што имам да вам кажем. Ја данас не ручам код куће. — Он устаде и упути се вратима.

Ана такође устаде. Он је, ћутке поклонивши се, пропусти напред.

С руског преводи

М. Сретеновић.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

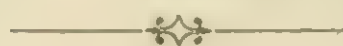

ДВАДЕСЕТ ГОДИНА

ПОЛИТИЧКЕ БОРБЕ НА ПРИМОРЈУ

(1880—1900 год.)

(биљешке, успомене и утисци)

(наставак)

IV

С мора и са суха.

Преко Боке Которске одем на Цетиње. Путем до Котора нијесам хтио да се састанем ни са једним приморским дипломатом. На Цетиње пошао сам једино, да се састанем са Dr. Лазаром Томановићем. Томановић је много времена прије тога напустио Боку Которску и преселио се на Цетиње. На Цетињу је уређивао службени Глас Црногорца. Била ми је дужност, да се њему јавима. Томановић је био творац органа српске странке на Приморју. Српски Лист, па онда Српски Глас бијаше његово чедо. Томановић бијаше на Приморју први, који је у новосадским листовима почео да пише о нашим приликама и неприликама. У некадашњој борби против Хрвата, Томановић је водио приморско српско коло. Он је своје другове учио и научио, како треба писати о нашим односима. Томановићу је било намијењено уредништво Српскога Листа. Уређивања се није примио, али је својим пером потпомагао тај лист. Помагао га је и савјетима, који су увијек били драгоцјени. Његово родољубље, увијек чисто и неокаљано, било је нама млађима добром школом.

Нијесам имао довољно ријечи, да се Томановићу изјадам на несређене народносне и политичке односе на Приморју. Познавајући га давно, нијесам му ништа крио. Отворено сам му

причао о нашим људима, о очајању, у ком сам се налазио, и о надама, које сам гојио. Његово широко срце знало је све то да протумачи, да ублажи, да ме савјетује и да ме посоколи. Чисто ми је лакше било, кад би се с њим поразговорио неколико сати.

— Да ми је само по Томановића у Задру, — мислио сам тада више пута — колико би ми лакше било у свему! Имао бих барем човјека, кога ја разумијем, а коме ни ја нијесам стран.

— Тешка је политика, — тјешио ме Томановић тада — а особито са нашим људима на Приморју. Наш народ тамо није политички зрио. Убија га, осим тога, и економска сиротиња. Треба устрпљења. Треба истрајног и одважног рада. Тај народ треба економски подигнути. Тада ће и друштвено поскочити. Без напорног рада нема ништа. Ради тога мораш бити истрајан. Преко којекаквих ситница треба да пређеш, као да их и нема. Ако ти ко год подмеће ногу, а ти је паметно обиђи. На подвале и на подметања немој да се осврћеш.

Лијепи су били ти Томановићеви савјети. Послије читаве године горкијех искушења у Задру, чинило ми се тада на Цетињу да се све може пребродити. Враћао сам се у Задар посокољен и на ново одушевљен за рад на новинарском и политичком пољу.

— Ако би ти икада било тешко — рече ми Томановић на растанку — у том твом раду, не заборави, да сам ја пријатељ твој и наше опште српске ствари.

У Задру нијесам дуго био. Златни Праг славио је тада, у јуну 1898 год., стогодишњицу Палацкову. На свечаност позван сам и ја. Умољен сам и да саставим извештај о српском новинарству у Аустро-Угаркој. Праг ме привлачио не само ради те свечаности, него и као новина. Нијесам никада био у њему. Надао сам се, да ћу ту много видјети и доста научити.

У Златном Прагу било је много гостију. Било је нас неколико Срба. Било је и неколико Хрвата. На слави било је Руса, Русина и Пољака. Као што Пољаци нијесу могли да угуше своју мржњу према Русима и Русинима ни на тој слави, и нама Србима пружила се прилика, да се почупамо са Хрватима. О тој свечаности одржан је у Прагу и први састанак словенских новинара у Аустро-Угарској. Главна намјера том састанку била је, да се ти новинари, по могућности, организују и да раде заједнички у многим питањима. Било је врло лијепих намјера.

Није се испунила ниједна. Наши односи са Хрватима у Прагу заоштрили су се ради — Босне и Херцеговине. Београдски Одјек у бр. 87. донио је о том чланак Босна и Херцеговина на новинарском састанку у Прагу. У том чланку речено је и ово:

„Петроградски Свјет и Новоје Времја донијели су о састанку аустро-угарскијех словенскијех новинара депешу, у којој се јавља, да су српски новинари остали при посебном мишљењу о Босни и Херцеговини. У колико је та депеша нејасна и непотпуна, а тиче се једног од најважнијих питања српскога народа, обратили смо се самом извору, да дознамо шта је било у ствари. То смо урадили тијем већијем интересом, што ни у једном српском листу из Аустро-Угарске нијесмо нашли да се о томе опширније расправља. Једини задарски Српски Глас донио је, да је његов уредник Митровић, на новинарском састанку тражио, да се скупштина изјави против одузимања пост деби-а у Босну и Херцеговину овијем српскијем листовима, који у правој свјетлости износе стање у тијем земљама и да предсједник састанка није допустио да се о том предлогу ни гласа, а камо ли расправља.

„Одговор, који смо на наше питање с поуздане стране добили, гласи:

„„Кад је уредник Српскога Гласа, Митровић, дошао у Праг, показан му је предлог ресолуције, који се морао изнијети на претрес новинарском конгресу. У том предлогу било је шест тачака. Шеста тачка гласила је овако: „Скупштина славенских новинара у Прагу дне 19 јуна 1898 изјављује се против одузимања поштовне доправе часописима једне поле аустро-угарске монархије у другу, које средство владе обију половица државе често употребљавају на штету словенске журналистике. Исто тако изјављује се скупштина против одузимања поштовне доправе часописима у Босну и Херцеговину, чим се посебице смјера на одлучивање појединих чести јединственог народа хрватскога и српскога“.

„„Митровић је замолио, па је и усвојено, да се други дио те тачке овако измијени: „Исто тако проглашује се конгрес против одузимања поштовне доправе српскијем часописима у Босни и Херцеговини, чим се посебице смјера на одлучивање појединијех чести једнога народа“.

„„Кад је новинарски конгрес отпочео своја савјетовања,

предане су новинарима штампане резолуције. И гле чуда! Исправка Митровића штампана је само на српском језику ћириловскијем словина, а руски, чешки и српски латиницом штампано је по редакцији одборовој. Српскијем новинарима, који су били на конгресу, изгледао је такав поступак не мало чудноват. Тражили су објашњења. Међутим скочише и Хрвати и тражили су, да предлог Митровића никако не смије да буде предметом претресања, јер да би се тијем признало, да су Босна и Херцеговина српске земље!! Одбор чешкијех новинара најпослије одлучи, да шесту тачку резолуције никако и не износи на претрес. Кад је на састанку дошло доба, да се расправља о резолуцији и кад је већ примљена, са знатнијем исправкама, прва тачка, новинарски одбор на просто је изјавио, да шеста тачка са свијем изостаје. Чим су примљене остале тачке резолуције, уважавајући, без сумње, са српског гледишта важност шесте тачке, Митровић, без икакве мотивације, поднио је овај писмени предлог и тражио је да се о њему расправља и гласа: „Скупштина словенскијех новинара у Прагу 7 (19) јуна 1898 изјављује се против одузимања поштовне доправе часописима једне половине аустро-угарске монархије у другу, које средство владе обију половина државе често употребљавају на штету словенског новинарства. Скупштина се изјављује и против одузимања поштовне доправе српскијем листовима у Босни и Херцеговини, који у правој слици износе стање у тијем земљама".

„„Предсједник састанка, не наводећи никакав оправдани разлог, није допустио, да се о том важном предлогу расправља, већ је израдио да се преко тога мучке пређе и повратио је Митровићу његов предлог.

„„Нећу ништа да Вам пишем о обећањима, која су чињена српскијем новинарима, док није штампана резолуција, у којој није било, наравно, говора о мислима, које је Митровић изнио у свом предлогу. Нећу ни да изводим консеквенције из овог и оваког поступка. То урадите сами"".

Одмах по свечаности напустим Праг, а спустим се на југ, пут Београда. Путујући по Сријему, намјерим се на пријатеља, који је тада био посланик на хрватско-славонском сабору у Загребу. Пошто је клуб српских посланика на том сабору био тада јак, мене су много интересовале ондашње прилике у Хрватској и Славонији, између тог посланика и мене заметнуо се овај разговор:

— Да ли је — било је моје прво питање — чврст положај српскога клуба у хрватско-славонском сабору, чији сте и Ви члан? Мислим о чврстоћи према горе, а и према народу. Кад сам пред њеколико дана био у Загребу и у Будимпешти, слушао сам свакојаке гласове. Изгледало ми је, као да вас они горе више не требају.

— Искрено ћу Вам већи, — одговори ми, и баш за то, што је тај посланик тада искрено говорио са мном, не износим му имена — да није више, као што је њекада било. Није више особито према горе. За народ сам увјерен, да воли и овако стање, него да му се поврати све оно, што је морао да претрпи седамдесетијех година. Онда је један дио данашње хрватске опозиције био на влади. Већ и сами знате, а и писали сте опширно, како нам је тада било. У оно доба, замислите овдје у Сријему, гдје све од њеколико вијекова дише најчистијим српским духом, нико није смио да каже, да је Србин. Овдје, гдје су са српским именом спојене многе историјске успомене, Србин значило је што и издајник. Ја сам онда био момче. Знам, колико су наши старији људи морали да претрпе. И то једино с тога, што су хтјели да буду и остану Срби. Седамдесет година, под владом тобожњег народног бана, збрисане су скоро све наше народне школе. Створен је закон, којим су подигнуте велике препријеке за оснивање нових школа. Влада у Загребу, са бановим благословом наравно, предала је наш народно-црквени сабор у Карловцима на милост и немилост Будимпешти. Томе имамо да захвалимо, што се наш сабор, од неколико година, отвара на мађарском језику. Да није ништа друго, него само ово, ниједан Србин не би никада смио да потпомаже велико-хрватске планове ове наше несуђене браће.

— Нико не захтијева, — прекинем својег сапутника — да ви, који сте чланови хрватско-славонскога сабора, потпомажете те планове. То би био велики гријех према српском народу. Јер, потпомажући и самим ријечима хрватске неоправдане жеље, радили би сте и против самих себе.

— Мило ми је, да сте изговорили те ријечи. А сад ми кажите, молим Вас, какав положај може и мора да заузме српски клуб у хрватско-славонском сабору? У опозицију не можемо да пређемо. Још мање можемо да потпомажемо данашње хрватске опозиционе посланике. Неки од тих нашљедници су система седамдесетих година. Има их и таквих, који су баш у оно доба

играли главну улогу против нас Срба. Други дио опозиције још увијек је толико смион, да нам у лице каже, како је ова земља хрватска и да у њој нема Срба. Кад бисмо хтјели да изаберемо неки средњи пут, па да не потпомажемо ни владу ни опозицију, верујте ми. да би нам било много теже, него ли нам је сада. Немојте се варати! Нас Срба има доста у Хрватској и у Славонији. Али се парламентаризам, са свим оним што је спојено с њиме, давно већ преживио. Кад би ми промијенили политику, ја се не бих ни најмање зачудио, да данашњи систем, о новим изборима, добије ипак већину и без нас и против нас.

— Нијесу ми добро познате све прилике у најмањијем потанкостима. Али ми се чини, да би до тога тешко дошло. Наш је народ овдје свијестан. Он је ту своју свијест доказао и онда, кад је подигао народног бана, надајући се да ће му бити брат. Он је то и лањске године доказао о изборима за српски народно-црквени сабор.

— И ја сам, знајте, лањске године пропао на изборима. Не жалим, јер видим шта се уради са нашом народно-црквеном автономијом, која нам је сада једина одбрана.

— Што се тиче положаја српског клуба у хрватско-славонском сабору, — не хтједох да заборавимо наш први разговор — мени се чини, да би тај клуб морао да буде на владиној страни. Он би за то морао да тражи од владе неке повластице за српски народ у овим земљама. Овако, како је сада, користи се веома мало.

— Мислите ли Ви, — прихвати посланик — да је мала добит, што и ја, и моји другови, и сви они, кроз чије жиле тече Ваша и моја крв, можемо да кажемо јавно и отворено да смо Срби? За то нас сада нико не затвара. Нико нас не прогони. А тога је било седамдесетих година. Српски клуб је, као такав, верујте ми, једна српска тековина у срцу Хрватства. Он је за политички живот српскога народа у овим земљама стожер, онаки, какав је Српска Банка за материјални напредак. Што тај клуб није могао постати оно, како су замишљали његови творци, у мањој је мјери крива неспособност његовијех чланова. Већи дио кривице носе на себи за то они елементи, који су бјесомучно устајали против свега онога, што они нијесу створили. А они на жалост, говорим као Србин, нијесу умјели ништа да створе. Од зачетка српскога клуба, подигла се сва српска штампа у Хрватској, у Славонији и у Угарској против њега, на велику

радост браће Хрвата. Је ли, с тога, чудо, што поред такве противности у српској штампи, српски клуб није могао да стече aукторитета према г о р е и решпекта код народних нам противника?

— Рад, или нерад, — настави посланик — како хоћете, српскога клуба, треба критиковати. То је и дужност публицистике. Али треба критиковати и све, што је у свези с тим радом. Понајприје ваља имати и толико родољубља и толико куражи, да се у свим приликама погледа истина у очи. Треба подврћи праведној критици и нашу јавну, нарочито политичку штампу. Зар Ви не видите, да је новинарство у нашем народу спало, с веома малим изузетком, на најниже гране. Постало је, тако рећи, пусто масло. Ко није ни за што, иде у новинаре. А политика је мучна студија. То Ви добро знате. Нећете примати као ласкање, јер је жива истина, кад Вам кажем, да сте Ви у нашем Српству једини новинар, за којега се потпуним правом мора рећи, да Вас материјална невоља није гурнула у — политичаре. Ви једини, добро ме разумите! Ведра чела можете увијек рећи, да сте се лишили најугоднијег, господског живота, само да својем народу помогнете. Каква ће вам награда бити за то, не волим да Вам проричем.

— Молим, молим, то опет ништа не значи, — хтједох малко да умирим својег пријатеља, а и да одбраним своје другове, — да и они други немају најбољијех намјера. Griјеше они. Гријешите Ви. Гријешим и ја. Сви заједно гријешимо. Људи смо и ми. Не мора се све узети за зло. Никоме нећу порећи племениту намјеру. Путови су нам, можда, различити.

— Допустите ми још мало. Код нас хоће да воде, или барем мјеродавно да утичу у политику у школама пропали ђаци стари пенсионовани официри, млади попови, који се најмање држе своје дужности, невјешти учитељи и трговачки шпекуланти, који су већ банкротирали, или су се упутили банкротству. То су фактори, који изричу јавно свој суд о појединим појавама у јавном народном животу. Изричу га са својег гледишта, које је, ради никакве или површне науке, врло стијешњеног хоризонта. Изричу га често и са својих личних интереса. А увијек у тону, који је својствен њиховом политичком друштвеном образовању. Је ли онда чудо, што се код нас виче на све и против свега и свакога?! И у других народа има еле-

мента, само што новинарство тих народа не отвара своје ступце њиховим — стилистичним вјежбањима.

— Не знам, да ли ћете Ви — продужи посланик — посветити цијели свој живот новинарству. Било како било, имајте увијек на уму једну истину, коју бих Вам мога доказати стотинама примјера из нашег политичког живота овдје. Наше новинарство није до сада успјело скоро ни у једној својој акцији. Народ је у политици, кад је имао да се изрази, ишао је правцем, противним од онога, којим су га листови хтели хтјели повести. Озбиљни политичари зауставили би се на тој појави, да испитују узроке. И испитујући их трезвено и са разумијевањем, нашли би: или да не умију да погоде начин, којим треба народ да обавјешћују, па да дођу до успјеха, или би дошли до спознања, да су сами загазили странпутицом. Сјетите се само, да је једном српском листу, који непрестано напада на српски клуб, требала тек она гнусна стеклишка демонстрација против српске заставе на српској цркви у Загребу о царевом доласку тамо, да дође до увиђавности, да се с Хрватима не може пријатељевати. Пуних дванаест година тај је лист бјесомучно нападао српски клуб само зато, понављам само за то, што овај није хтио да се дружи са оном фракцијом хрватске опозиције, која је према нама Србима слатка на ријечима, а у срцу је гора од стеклиша. То је факт, који се не да побити.

— Може бити, да ће српском новинарству ипак поћи за руком, да барем ту дође до успјеха. Припомоћи ће, рецимо, да нестане српског клуба. Претпоставимо, да му се испуни та жеља. Држите ли ви, да би то била срећа, или барем корист по Српство? Ја ћу само двоје на кажем. Прво: да је тек постанком српског клуба омогућен овај покрет српски, који се опажа у Хрватској и у Славонији, и којему се ми радујемо, али не и наша браћа Хрвати! Требао је ко покушати да оснује нпр. српски лист, ма какав, у Загребу, прије постанка тога клуба, па би видео, како би пропао. О тој истини не може бити спора међу онијем, који су познавали ситуацију у земљи. Друго: да кад нестане српскога клуба, већа ће радост овладати у круговима хрватских политичких странака, него и у самим редакцијама оних српских листова, који нас нападају. То ми вјерујте. Шта ће то да значи, Ви можете замислити. Тек ће се тада видјети, кад се то збуде, — ако се кад збуде. Не клуб, него људи! .. Клуб, као такав, и нуждан је и користан. У интересу

српскога народа он мора опстојати и треба да постоји све дотле, док се у једном дијелу нашијех Шокаца, — јер у Славонији нема Хрвата — не пробуди народна свијест и док се не пробуди народна свијест и док се не поврати својем народном имему српском. Кад то буде, ако што не наступи прије, онда ће тај клуб замијенити српска странка, јер ће тада бити бројно толика, да ће моћи да води отворенију политику, него што је могу овдје водити сада сами православни Срби, овако расијани по пространом простору ове земље.

— Као што Вам, дакле, рекох, — заврши мој пријатељ треба критиковати рад или нерад српскога клуба. Али треба при томе увијек гледати, какви су и ко су они, који осуђују српски клуб. Код свих народа у политици може да вриједи начело: non quis, sed quid, а код нас Срба не смије. Казао сам Вам већ за што не смије. Неки мисле, да се не ради ништа, ако се не виче. Ја сам сасвим противног мишљења. Има их свугдје, који дуго млате празну сламу, а од тога народ нема никакве користи. Користи имају само они, који се толико размећу; јер невјешта публика гледа само на китњасте фразе и салонске комедије, па тапше и одобрава ономе, који боље умије да — лаже. На дјела гледа се мало, или ни мало. Шта мислите, реците по души, би ли српском народу у Хрватској и Славонији било користи од тога, кад бисмо сви ми, који смо чланови српскога клуба, о свакој законској основи, о свакој расправи и у опште увијек и на сваком мјесту држали километричне говоре, пуне празних фраза? Од фраза не би нико ништа добио, него опет фразе. Споменуо сам Вам, да код нас у политику хоће мјеродавно да утичу и пенсионовани официри. Заборавио сам при томе и пенсионоване грађанске чиновнике. То су Вам чудни сватови! У млађим својим годинама они су били мирни, послушни, по каткада и што више, према свакоме, који је могао да им смета у авансовању. Ради боље чиновничке каријере они су, гдје је год требало, највише гњавили и прогањали свој рођени народ. Кад су се уздигли до високих положаја, кад су се могли пенсионовати са неколико хиљада форинти годишњег прихода, материјално обезбеђени, grabили су мировину и бацили су се у опозицију. Неколико китњастих чланака у нашим новинама и неколико километара путовања у изборне кортешације, било је довољно, да им се збрише сва њихова прљава прошлост. Сада су они поштени и прави родо-

љуби, а издајници смо ми, који нијесмо никакво зло учинили својем народу. Неђу никада допустити, да се код људи може појавити родољубље, кад су већ једном ногом у гробу, а и кад се зна, да су за својих младих дана, док би им љубав к Српству морала бити најјача, радили сасвим противно. Не знам, да ли те биљке има и код вас на Приморју. Вриједно је, на сваки начин, да је и Ви проучите. Узмите, молим Вас у озбиљни претрес све ово што сам Вам казао. Саставите тачну билансију, па ћете видјети, до каквих ресултата морате да дођете.

— Ресултат је, без сумње, жалостан — проговорим и ја. — Одете ли у опозицију, она ће вас миловити, док јој устребате. Кад преко ваших грбача дође до својег смјера, одгурнуће вас од себе. Тада вас више неће требати. Настало би поново оно доба, о којему смо прије говорили. Останете ли још на страни, на којој сте сада, нећете, можда, ипак боље проћи. Кад би српски клуб могао да изведе свој програм, који је прочитан лањске године у хрватско-славонском сабору, ја не знам, да ли би се ико поштен нашао, да вам ишта замјери. Ето, видите, ја ћу Вам радо признати, да је сада за нас боље у Хрватској и Славонији, него ли седамдесетих година. То се не може порећи. Али, и ако нам је боље од тада, нијесу нам, још повраћане све наше светиње, које нам је онда отргнула братска рука у небратској намјери. Гдје су нам оне силне српске школе, којима смо се некада поносили? Гдје нам је употреба ћирилице, која је законом ујемчена? Гдје нам је српска застава, на коју хрватска фукара сваки пут дивљачки јуриша?

— Немојте мислити, — био је одговор — да се све то може свршити у неколико година. Да се дође до српских школа, не зависи само од српског клуба. Ћирилица је законом ујемчена. Она се употребљава свугде, гдје хоће да се употребљава. По судовима у Сријему наши адвокати пишу своје списе и ћирилицом. Суд не може да их одбије. Шта се тиче српске заставе, као народног обиљежја, о томе бисмо се морали дуго разговарати. Не знам, како да Вам кажем, а да се Ваше и моје мишљење, која морају да се слажу, не тумаче криво. Ми Срби имамо двије неодвисне државе. И Србија и Црна гора употребљавају српску заставу, као државну. Та иста застава није само застава Србије и Црне Горе. Она је народна застава свих Срба. И баш за то, што се та застава вије на двору књаза црногорског и краља србијанског, нашим мјеродавним круговима, али оним

високим није повољно, да је и ми истичемо. Заставе се ипак вију у многим приликама. И о царевом доласку у Загреб, наша се застава поносито лепршала на српској цркви, кад је цар био у њој. Да нема српскога клуба у хрватско-славонском сабору, не би од свега тога ништа било.

Моје тадашње путовање по Србији нема никакве свезе са биљешкама и успоменама, које сада пишем. Једино моја посјета код Јована Ристића, већ тада старог србијанског државника, може да се забиљежи. Јован Ристић био је једини у Србији, који је Српски Глас, од његовог почетка, примао и — плаћао. У дугом разговору с њим увјерио сам се, да је не само примао и тачно плаћао лист, него да га је и пажљиво читао. Била му је позната свака ситница код нас на Приморју. Радо је испитивао о свему.

— Кад ће већ једном — упита ме поштовани старац — престати код вас у Далмацији, па и у Хрватској и Славонији борба са Хрватима? То не доноси никакве користи ни нама Србима, а ни Хрватима!

— Докле год буде неко трећи, — одговорим — а које тај, Ви га добро знате као и ја, забадао трн у здраву ногу, неће никада бити боље. Грехота је, да код Хрвата има врло мало људи, који увиђају, да овако не иде и да се овако не би смјело даље. Питање Босне и Херцеговине закрвавило нас је још горе. Кад би се то питање коначно ријешило на корист Србије, нестало би и те борбе. Тада би се примирили. Извјетрила би им варљива слика Велике Хрватске, коју им у Бечу сликају већ од преко двадесет година.

— На корист Србије — прекине ме Ристић — Ви мислите, да ће се ријешити питање Босне и Херцеговине? Ја сам већ једном ногом у гробу. Надам се, да нећу доживјети рјешење тог питања. Босна и Херцеговина изгубљене су давно за Србију. Ви сте још млади, па не знате све.

— Како то? — упитам Ристића. — Није ли званична Русија, не једном, него више пута изричито изјавила, да неће никада допустити анексију Босне и Херцеговине Аустро-Угарској? То је руски цар често говорио Пашићу, док је био у Петрограду посланик Србије. О томе су и новине писале. Том гласе радовали су се сви Срби, који озбиљније мисле о будућности Српства. Тако пишу и мјеродавни руски листови, кад спомињу питање Босне и Херцеговине.

— Све је то лијепо и све је то истина, — одговори ми Ристић — али то су само ријечи. Ја више нијесам активан политичар. Надам се, да ће ме то, за ово мало година што ћу још проживјети, мимоићи, јер сам већ изнемогао. Ради тога могу слободно и отворено да говорим. Могу да говорим Вама, као младом пријатељу, који искрено брани интересе свога народа. У кратко. Србија нема да се нада ни у кога, до у Бога и себе. Ми немамо ни брата, ни пријатеља, који ће да нам прискочи и искрено помогне. И ја сам некада друкчије мислио. Горко искуство разочарало ме је у многим питањима. Љубав према брату и једнакој вјери натерала је и нас у Србији, да пропустимо многе згодне прилике. Бојим се да те прилике неће никада више повратити. Великим и моћнима братство је само фраза. Од фраза нема никоме ништа. Политички разлози и политички смјерови великих држава не познавају ни братства ни пријатељства. Ви знате за Свето-Стефански Мир и за Берлински Уговор... Е, па како је онда било, биће у напријед. Србија би, послије толиких разочарања, морала друкчије да ради. Требало би боље да се прикупи њена снага. Та снага не би се морала трошити у оно, у што се већ десетинама година троши. Решавајући династичка и партијска питања, ми смо заборавили све остало. Наше непрестане размирице са Црном Гором ради тих блажених династија, ослабиле су још више нашу унутрашњу и спољашњу снагу. Сувише смо загрезли у ту борбу, а да бисмо се могли тргнути и освијестити од једном... Могао би нас, можда, освијестити какав јаки ударац. Бојим се само, да то не буде доцкан... А, како — од једном ће Ристић промијенити предмет разговора — стоји материјално Ваш лист? Има ли довољно претплатника и помоћи одакле?

— Једва саставља крај с крајем, — одговорим — а на помоћ одакле не може се похвалити. У Србију долази до педесет примјерака листа и то не којекоме, него самим правницима. Ви сте мал' да не једини, који га плаћа. То му је помоћ одавле. Док се лист оснивао, обећаване су обилате припомоћи од људи, који много могу дати. Обећања су већином остала обећања. Један дио тих обећања испуниће понеки, ако им се прије добро закади. Мене то страшно мрзи, па не радим никада.

— Читао сам у неким новосадским листовима, — упита ме Ристић — да су се и тамо код вас Срби почели дијелити

на партије, на неке клерикале и либерале, на владиновце и невладиновце и шта ти ја још знам. Шта је у том?

— Новосадски листови — одговорим — у велико гријеше што од којекога примају такве вијести и извјештаје. Размирица има и код нас, као и свугдје. Нијесмо узалуд Срби. Новосадски листови морали би гасити ту ватру, а не потпиривати је. Нема никаквих начелних питања, него су све лични пркоси и лични — интереси. Главно је, да код нас сваки хоће у политици да води прву и одлучну ријеч. Нико неће да слуша. О каквим клерикалима и либералима, владиновцима и невладиновцима не може бити говора. Кад би било Срба ових задњих двију рећи ћу врста, а не партија, не би било никакво чудо. Ми смо напуштени самима себи. Немамо никаквих свеза са Србима ван Приморја. О каквој помоћи, моралној или материјалној, нема говора.

— Да ли је и у колико је код простог свијета у Далмацији — упита ме Ристић — пробуђена народна свијест? Биће већ двадесетак година, да излази Српски Глас. Од неколико година штампа се и Дубровник. У толико година рада могло се много учинити. За двадесет година може се одгојити читава генерација.

— На то питање нећу моћи тачно одговорити. Нећу моћи с тога, што по свом искуству знам врло мало. У Задру долазим врло мало у дотицај са људима из народа. По ономе, што сам чуо са поуздане стране, сав рад од двадесет година није ништа помогао. Наш сељак не чита ни Српски Глас ни Дубровник. Не чита га с простог разлога, што не зна читати. А и да зна читати, тешко би до њега долазио, јер га је убила економска сиротиња. Док се економски не подигне, ни душевно неће бити бољи. Код нас на Приморју врло су чудновати односи. На приморског и загорског тежака не мисли нико. Наши интелигентнији људи, у колико их има, неће да разумију, како је тежак наша снага, основа наша за цијелу будућност.

— Одговорите ми, молим Вас, — опет ће Ристић — на два питања, која ме врло интересују. Примијетио сам у Вашем говору, да увијек кажете Приморје мјесто Далмације. За што правите ту разлику? То је прво питање. Друго је за мене такође од великог интереса. Чито сам у многим хрватским новинама, да наш сељак у Далмацији, који је и по језику и по

обичајима Србин, још и данас каже да говори хрватски. Је ли то истина и какви су разлози томе?

— Наши не Приморју — одговорим Ристићу — или тачније да кажем у данашњој краљевини Далмацији, веле да се дијеле на три дијела. Бокељи хоће да буду Бокељи. Дубровчани се поносе својом славном прошлошћу и неће да мијешају своје име са другим. Далматинци опет воле да задрже своје име. И у писању и у говору требало би увијек писати и рећи: Бока Которска, Дубровник и Далмација, како се не би вријеђала ничија осјетљивост. Пошто су то километричне фразе, ја волим да кажем и пишем са Приморје. — Што се тиче другога питања, по свом чувењу не знам ништа. Са сељаком из горње, загорске Далмације нијесам још долазио у дотицај. Али, по ономе, шта су ми причали наши људи, којима могу вјеровати, истина је што Ви кажете. Какви су разлози томе, тешко ми је рећи. Школа им није, јер већи дио горње Далмације нема школе ни данас. Још мање имао је прије. Факт је свакако, да наш тежак и данас каже, да говори хрватски.

— Допустите ми, — упитам ја Ристића, кад смо сјели на ручак за његов гостољубиви сто — да Вас запитам за једно разјашњење. Мало прије говорили сте о блаженим династијама у Црној Гори и овдје у Србији. Жалосно је, додуше, све оно, што се у том питању ради. Мени се чини, да би, можда, боље било, кад би у Србији и у Црној Гори биле стране династије, које би имале јаких веза на страни. И Српство могло би се надати бољој будућности.

— Нема сумње, — рече ми Ристић — да владалац из јаке и моћне породице може много да помогне својој држави. Да је нпр. у Бугарској кнез какав рођени Бугарин, не би никада дошло до сједињења са Источном Румелијом, коју нико више не растави од Бугарске. Србија и Црна Гора морају да буду захвалне својим данашњим династијама. Те династије створиле су и подигле су краљевину и кнежевину. Ради тога, ради захвалности, код нас се и не помишља на промјену династија Нама су се натуривали и натурују нам се разни енглески и немачки принчеви, па нам се с њима много обећаје. О томе не можемо ни да мислимо сада.

— Радите опрезно и мудро — зажели ми Ристић, кад смо се растајали — на пољу, на коме сте сада. Али, при томе не

заборављајте на своју главу. Пострадате ли, наш свијет, вјерујте ми, неће пожалити.

Неколико дана послије тога био сам код своје куће у Задру. Чим сам дошао, слушао сам замјерке, за што сам ишао у Београд, јер да се код нас добро не гледа. Док сам био одсутан и за неколико недјеља послије мог повратка у Задар, Српски Глас био је постао жртвом државног тужиоца. Мало се што могло писати, а да не би пребрисала плава оловка државног тужиоца. Није власт тада поступала тако само са Српским Гласом. Једнако је било и осталим хрватским и талијанским новинама у Задру. У неколико дана по неколико пута забрањене су биле све задарске новине. Није се више знало, о чему се може писати. Цензура је брисала и оно, што се чинило да је и најневиније. Ја о Босни и Херцеговини нијесам смио ни ријечи да проговорим. На моје наваљивање састанемо се сви уредници задарских листова. Саставимо и пошаљемо министру правде у Беч овај протест:

„Има већ више година, да се и јавна штампа у Далмацији налази баш у изнимном стању. Давна провербијална изрека, да је Далмацији у сваком погледу земља изнимака, поготово вриједи данас за њезину штампу, без обзира на политичке надзоре, које она представља. Подучени сваковрсним прогонствима, да спасу опстанак својих листова — којима честе запљене поткопавају темеље — журналисти у Далмацији, а особито у Задру, морали су одавна наметнути саме себи оштру цензуру, те или не пишу ни словца о неким шкакљивим питањима, која се тичу јавне управе, или пишу тако обзирно и сустезљиво, да каткада морају доћи у сукоб са самим својим сумишљеницима, који их коре ради тобожње млакости и недостатне жилавости у одбрани свог политичког програма. Али, поред тога, новине се безобзирно плијене особито у Задру, без икаква темељита разлога; плијене се немилосрдно за маленкости, за коју поједину ријеч, за једну јавну чињеницу, једноставно наглашену, па и за сами какав чланачки наслов, који се је прије кроз године и године могао слободно штампати.

„Тако није биле у прво доба уставности, кад је и нашим новинама у Далмацији била допуштена и најоштрија критика о јавним одношајима. Данас нам се плијене и чланци, који су срећно прошли испод цензуре државних одвјетника у Бечу, у Прагу, у Трсту итд., премда дословно и без примједбе пре-

ведени за наше новине, дапаче каткад скраћени и ублажени. Проти напутница министарства правде, да се морају забранити само ставке чланака, у којима се назријева штампарски прекршај, у Далмацији плијене се цијели чланци, па и сами §§-и закона, који су у њима дословно наведени! И премда новела закона о штампи 9 августа 1893 изрично наређује, да се заплијењени дијелови часописа имаду одмах пустити слободни, у Задру обављају се каткад запљене и послије више сати, те се тако наноси штоде новинарском предузећу за приређивање другог издања — што је такође противно духу штампарског закона и министарским напутницима.

„Узалуд је пак министарство правде наредило, да се послије сваке запљене поведе и субјективни поступак, да тим заузда самовољу при плијењењу новина, јер су субјективни поступци услијед запљена у нас врло ријетки. Особито од кад је дошао нови државни надодвјетник, ми новинари не налазимо већ критерија ни у здравом разуму, а камо ли у §§ штампарског закона и у темељним уставним уредбама, по којима да избјегнемо чудноватом његовом поступању. Кô да за нас у Далмацији влада још Бахов апсолутизам и да је устав пука фикција. Ми морамо ипак донекле завидити оним временима, јер, цијенимо, да ни Бахови чиновници нису поступали проти јавној штампи, кô што се данас у нас поступа.

„Да се Ваша преузвишеност увјери да су наведене тужбе сасвим темељите, прилажемо овдје заплијењене бројеве 54., 56., 58, 59, 60, 61 и 62 Narodnoga Lista; 52, 58 и 59 Dalmate; 28, 19 и 30 Српског Гласа и број 51 и 77 Katoličke Dalmacije. Све ове новине заплијењене су у ово задње доба у Задру, под непосредним утицајем врло срећног данашњег државног надодвјетника, као што је то јавно познато.

„Преузвишености! Од помњивог распитања заплијењених чланака ми се надамо устуку не само проти поступања к. државног одвјетништва задарскога, него и проти становишту, које ћ. к. покрајински суд, као тискарни суд, заузимље прама овом мрцварењу јавне штампе у Далмацији. Јер тај славни суд у задње вријеме потврђује без изнимке све запљене наших новина. У овим тешким околностима, наравно је да не улажемо ни приговоре проти одлукама покрајинског суда, којима се потврђују запљене, тим више што рећи да се је славни покрајински суд навикао да увијек прима предлоге ћ. к. државног

одјетништва. До тога увјерења доћи ће застално и Ваша преузвишеност, ако благоизволи сврнути своју позорност не само на разлоге разних одлука прехваљеног тискарног суда, него и на §§ казненог закона, којим оно означује односни кажњиви чин. У неким одлукама, на примјер, навађају се §§, који се нипошто не даду прилагодити на заплијењени чланак, нити у њему налазе икакве подлоге, а неки су са свим без стварног наслона.

„Колико је оваково поступање прама јавној штампи кадро да подигне углед судачки пред опћинством — које ипак чита дапаче најрађе и највише чита заплијењене чланке — проницавости Ваше Преузвишености лако је докучити. Нас новинаре таково поступање у велике огорчава, али нам је и тешко особито за то, јер нас лишава једине заштите, коју свугдје у изображеном свијету и штампа и сваки грађанин налази у неодвисном судству, било проти чијој самовољи.

„Преузвишености! Увјерени да хапсбуршка монархија није још престала бити правном државом, љуто увријеђени у нашим уставним правима, док најенергичније просвједујемо проти овом поступању према јавној штампи у Далмацији, ми се поуздано обраћамо Вашој Преузвишености као првом чуваоцу закона и правице, тражећи да успостави напокон редовите штампарске одношаје у овој врло искушаној земљи. Начин, којим се данас поступа прама јавној штампи, особито у Задру, управ нам је несноган, а није доисто у сугласју ни са уставном владавином.

„Један француски посланик, бранећи слободу штампе, рекао је, да владе, које неће да јавна штампа слободно узгаја слободне грађане, морају прије или послије видјети проти себи узгојене чете здвојних уротника.

„Преузвишености! Заштитите слободу штампе у Далмацији! Ми хоћемо да ова земља буде земља слободних грађана, а не здвојних уротника!“

Dr. Александар Митровић.

— СВРШИЋЕ СЕ —

ХРОНИКА

— СВРШЕТАК —

НАРОДНО ПОЗОРИШТЕ

(Одговор критичару)

У трећем и завршном свом чланку о садашњем стању у Народном Позоришту, г. Грол разматра материјалну његову страну и долази до завршног става и кулминативне оштрине свога суда: „Позориште је стрмоглаво (!) вођено из тешких погрешака у теже, све до беспримерне дезорганизације у којој је данас!“

И ако је г. Грол морао знати да су ванредне помоћи државне, баш и за време управе у којој је он био драматург, даване једино за исплаћивање неплаћених рачуна и дуговања позоришних, т. ј. да се позоришту помогне да тавори и животари, ипак се не може уздржати, него под потписом својим овако говори о времену када је био члан управе: „С најоптимистичнијим изгледима идеалисало се о субвенцији од 60 до 70.000 динара, и за ту суму везиван је читав преображај Народног Позоришта, задовољење свих његових потреба, решење свих његових питања!“... Ако није непромишљено, доиста је и одвећ наивно. Та саме ванредне државне помоћи износиле су последњих година просечно по тридесет хиљада динара. Значило би: какво је стање тих година било, престављало би само собом и читав преображај, и задовољење свих потреба и решење свих питања... само да је место ванредне помоћи то било редовна државна помоћ, јер 40.000 + 30.000 чини тачно тих идеалисаних 70.000 динара!...

Када још додам да г. Грол проналази материјални фијаско у години која је по приходу најјача од када је Народног

Позоришта, када одвећ произвољно, да не кажем што друго, види „алватно финансирање“ баш у оној години која је, ако се не варам једна једина, показала суфицит од неколико хиљада динара, — онда је суд г. Грола неправда коју је учинио једино себи и својој верзираности у позоришним питањима. Докле је приход представа био: год. 1904 — 127.808 динара. 1905 — 113.042 дин., 1906 — 139.615 дин., дотле се 1907 год. испео на до данас највишу цифру од 146.110. — Када се зна дакле да је 1907 год. била најјача по приходу и показала чак и суфицит, онда је то за свакога (изгледа да није само за г. Грола) несумњив доказ да је та година показала јасно свима и сваком, а на првом месту Народном Представништву, да је се те године морало несумњиво променити оно укорењено мишљење које цитира г. Грол: „На установу Народног Позоришта научило се гледати као на продрту врећу, у којој се, никад и ни с каквим државним жртвама не може постићи ни оно што је њен задатак, ни чак неко сређено финансиско-административно стање“!...

Ја се доиста морам чудити свима закључцима г. Грола, а нарочито с тога што је данашња Управа ставила г. Гролу (преко досадашњег обичаја) сва оригинална документа о финансијско-административном стању у 1907 години. Да је г. Грол свој завршни чланак писао „по чувењу“ и „по обавештењима“ како то раде други незадовољници и разни т. зв. „позоришни критичари“ по дневним листовима, — разговора не би ни било, јер би се, доследно, и преко његових „чувења“ и „саопштавања“ ћутке прешло; али после оваквог тумачења и читања оригиналних података, ствар добија сасвим друкчији значај, којему сам морао тражити узрока. Ја сам га и нашао. Г. Грол је академском савесношћу исписивао све цифре свих позиција, које су исписане на маншетама групишаних докумената, али — документе није прочитавао. Да је то макар и случајно урадио, искрено сам уверен: трећи, завршни чланак не би писао, или би, у најгорем случају, изоставио најтеже инкриминације. Ту би се уверио н. пр. да су ванредни издаци 1907 год. били свега 1469 динара (1904: 4.029; 1905: 8.512; 1906: 7.362 дин.), јер је диференција до 23.099 дин. неплаћени дуг из 1906 год.! Исто би се тако уверио да је рубрика: огрев, осветљење и т. д. мања за неколико хиљада, које су остале новој, данашњој управи у дужничко наслеђе!...

Када се зна да је данашња Управа укинула, и ако не смем рећи излишне, несумњиво за трупу одвећ заморне народне представе четвртком по подне; када се зна да је укинута т. зв. доплата; када се зна да је тантијема српским драмским писцима одлучним повећавањем српскога репертоара подигнута до висине на којој до данас још никад није била; када се зна да је редовним и сталним члановима даван (и још се даје) стални хонорар за дневне представе, ако су заузети и у вечерњој; када се зна да је Глумачком Пензионом Фонду 1907 год. дато 2000 динара ванредне помоћи из позоришног суфицита; када се зна да је повећано и представљачко и техничко особље; када се зна да је плата глумачког особља повишена, за 4 год., са 25% онда је „несвесност ситуације" (атрибут који г. Грол даје данашњој Управи) скидање своје перушке и нетражено кићење ни кривих ни дужних.

Излагати историју меморандума представљачког особља о повишицама плата, и ако не би било излишно, несумњиво је превремено. Резултат је ипак познат: несносно стање прекинуто је једном солуцијом, која је била најпотребнија средина између тога стања и глумачких захтева. Можда је било и погрешака (у добром или у рђавом смислу, с једне или с друге стране), али стоји несумњив факат да су односи ступили у свој нормалан ток. — Тврдити, и поред тога факта, да је последње глумачке повишице одредио „задушно-демагошко-бирократски систем", значи свесно представљати ствари какве оне доиста нису. Кад се зна да је глумачки меморандум (предат још Управи у којој је био драматург г. Грол) створио скоро немогуће односе између Управе и трупе, те је било потребно, у крајњим границама, или затворити позориште или испунити захтеве меморандума, — ни мало није оправдано тврдити да солуцијом тога питања нису задовољени „ни најоправданији захтеви глумаца", пошто је и г. Гролу врло добро познато да је то питање решено компромисом, макар и прећутним, јер су Управине одлуке о захтевима потпуно примењене, те је поново наступило потребно и жељено стање. Говорити о томе факту онако како говори г. Грол, не може ми бити ни разумљиво ни оправдано. Друга би ствар била када би г. Грол замерао данашњој Управи што је наслеђено незадовољство лечила на начин који је изабрала и применила, а није га одлучила било потпуним извршењем меморандума или затварањем позоришта. О томе би се могло до-

ста и говорити и писати, али залечену рану поново прегледати и замерати што је излечена овако или онако а не на неки трећи или четврти начин, значило би — дангубити. Стање је сада редовно, а да ли треба и како поново регулисати платни списак, ствар је сасвим независна од питања које је једном решено, јер је такво регулисавање узрочна последица целокупног рада и стања у Народном Позоришту. — Али ако е г. Грол својим нејасним тврђењем о „задушно-демагошко-јбирократском систему“ (колико рогова у једној врећи!) мислио што одређеније или конкретније, — ја ипак не могу дати никаква одговора, јер доиста је то немогуће после овако нејасних инкриминација.

Као што се из досадашњега види: г. Грол, не улазећи у суштину докумената који су му били на расположењу, осуо је свом силом и свима незадовољничким суперлативима на материјално стање Народног Позоришта у 1907 години, када је оно било и најсређеније и најбоље у досадашњој историји његовој.

Колико је овакво г. Гролово писање дало хране и храбрости оним разорним елементима који се, ваљда у несташици других редовних занимања, савијају око позоришта, сматрујући га као какво наслеђе које је остављено њима на располагање. — сведочи онај низ напада̂ на данашњу Управу, која је из дан у дан оптуживана да је позориште „упропастила“, да га је довела до „ликвидације“, те му је таквим радом судбину „запечатила“!.. Подаци су за све ово црпени, па и цитирани, из чланака г. Грола. Какву је услугу тиме учинио Народном Позоришту пређашњи драматург његов а какво задовољство самом себи — нека други суде. Али ма да је Управа прелазила ћутке преко свих писања безимених, да не кажем анонимних критичара, то није могла нити је смела учинити и после чланака једног пређашњег драматурга. Написана је исправка, која је штампана у београдским дневним листовима, а којом је утврђен факт најисправнијог финансијског стања. Г. Грол није се задовољио овим званичним документом, него га је у „Дневном Листу“ тумачио онако како је мислио да ће ипак он бити у праву. Том приликом није се могао г. Грол уздржати, него је, да би ваљда утврдио зло финансијско стање у Нар. Позоришту, цитирао потписаног као писца разних анонимних бележака по београдским листовима а за време Управе у којој

је г. Грол био драматург. Ако је, између осталога, и то био разлог да г. Грол пише овако како је писао, ево изјављујем: Изузимајући „Нову Искру“ и „Трговински Гласник“, у којима су штампани моји реферати о позоришту и низ чланака о т. зв. „оперетском питању“, под мојим потписом и шифром — К — нигде ни у једном другом београдском листу писам ни писао ни инфлуирао ма једну једину белешчицу. И ако то не би био никакав грех, пошто сам имао своје утврђено и отворено мишљење о ондашњој Управи, — ја се, понављам, нисам ни једанпут служио таквим средствима. Г. Гролу стоји до воље да ми верује или не верује, али га уверавам да бих ја, у случају када бих стекао такво мишљење о њему, или доследно ћутао и прелазио преко тога или бих одмах по сазнању или дубоком уверењу свом (када бих се већ одлучио и на јавно саопштење о томе) показао г. Гролу, да ми то није непознато. Г. Грол није урадио ни једно ни друго, него нешто сасвим треће! — Што ни у овом случају немам ја разлога да будем постиђен, није ни моја кривица ни моја врлина.

Полемички карактер овога одговора задржавао ме је да у суштину тзв. позоришног питања не улазим дубље, али према тумачењима људи блиских позоришту и према уверењу које сам стекао за време своје друге драматургије несумњиво је наступила неодложна потреба таквог писања, те ћу се ускоро обратити љубазности г. уредника „Дела“, да се са своје одужим и тој потреби.

Р. Ј. Одавић.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Dr. August Fournier, **Wie wir zu Bosnien kamen?** Wien, Reissner's Söhne. 1909. Стр. VIII + 96 у 8°.—

Редовни професор бечкога универзитера, Фурније, познат је историчар. Писао је, поред других ствари, о Наполеону, и то му је добро дело. Он познаје добро историју XIX века. И лепо је од њега што се подухватио, да нам изнесе политичку страну завојевања Босне од стране Аустрије. Данас то није тешко, као што је било пре годину две дана. Данас имамо у рукама дела Горјаинова и Аното-а, са драгоценим документима. А захваљујући многим догађајима 1908 године, односи између Аустрије и Русије охладнели су и помогли новом груписању сила, те је дошла и анексија Босне, која се јавила делимице као последица овога охлађивања, а делимице услед покрета у Турској и југословенскога покрета. Услед такога стицаја прилика изашли су на видик неки документи, који су раније строго прикривани, који су јасно осветлили односаје Русије и Аустрије према српском племену. Књига г. Фурније-а попунила је неке празнине, које су осветљене са аустријског гледишта и које је он добио од аустријских политичара.

Кад смо узели у руке књигу г. Фуније-а, надали смо се, да ће он свуда бити објективан, како доликује једном научнику, и да ће свој аустријски патриотизам оставити, ради истине, на страну. Међутим то није свуда било тако. У почетку своје књиге Фурније износи тачно побуде аустријске према Балкану, а нарочито Босни. При крају већ нема тога.

Са доласком Андрашија за министра, Аустрија се одрекла Бајстове политике реванша против Пруске, односно сада већ Немачке, и оснажење Италије нагнало је Аустрију, да се окани илузија и ступи у споразум са Немачком. Лавирање Енглеске час на страну Русије, давши идеју за неку врсту аутономије Босне, за време устанка у Херцеговини, час Турске, приликом објаве првога уставнога експеримента Абдул-Хамида (децембра 1878 године) ишло је веома на руку Аустрији. Погрешке руске дипломације 1872, 1873, 1876 (тј. тројецарски тако звани „савез“ — Русија, Немачка и Аустрија — и Рајхштатски уговор између Фрање и Александра II) премо Србима оснажиле су аустријске тежње. Нарочито је помогла Аустрији она жалосна подељеност у руским дипломатским круговима, између панславистичкога правца, који је представљао Игњатијев у Цариграду, коме је и цар Александар II био наклоњен, и „реалистичкога“, боље рећи немачкога, са грофом Шуваловим, и бечким послаником Новиковим на челу. У једно исто време Игњатијев у Цариграду спрема аутономију Босне и тесно зближавање Црне Горе и Србије на реци Лиму, а Новиков, кога не може довољно да похвали г. Фурније, шаље такве извештаје и подноси такве аустријске услове својој влади и цару, да се овај толико чудио и приметио, да не разуме како његов заступник може пристати на такве погодбе, да би добио неутралитет Аустрије! Најзад тајно добива превагу Новиков и Русија склапа тајну војну конвенцију са Аустријом 15 јануара 1877, са додатком од 18 марта 1877 год.! Овом конвенцијом допушта се Аустрији окупација Босне и Херцеговине, а ова пристаје на поседање Бугарске од стране Русије. Ту су и сфере утицаја установљене, Тимок—Вардар—Егејско море западно долази у сферу Аустрије, а источно од ове границе спада у руску сферу! Новиков је толико био предан своме послу, да је чак својеручно повукао поменуту линију на једној аустријској карти, која се и данас налази код барона Швегела, тадашњега начелника министарства иностраних дела. — По Рајхштатском уговору 1876 год. Србија и Црна Гора требало је да се приближе једна другој на Лиму, али о овоме се није хтело да понови у конвенцији. Најзад се Русија обавезује, да неће остати иза Дунава.

Наступа рат Русије с Турском. Аустрија, у разговору Андрашија са францускими послаником, за време рата, не да̄ да се Србија шири на западу нити Црна Гора на северу. У Руса

продире идеја Велике Бугарске, која после победа (новембра и децембра 1877 и јануара 1878) достиже врхунац. Везавши себи руке у Рајхштату и Пешти пре рата, Руси су покушали да их сад потпуно одреше и врате се на Игњатијевљеве тежње, да се да нека аутономна управа Босни са двогодишњом потпором од Аустрије; да се створи Велика Бугарска, а Србија да се веома приближи Црној Гори на Лиму и т. д., али је то, дабогме, Аустрију ужасно разгњевило. Андраши апелује на Европу 18 јануара 1878, да се уговор руско-турски у Једрену донесе на конференцију и да о њему Јевропа решава. Силе пак пристају на конгрес. Енглеска флота долази пред Цариград, да помаже аустријске тежње. Русија покуша да затражи савез од Немачке, али узалуд; и тако се образује блок енглеско-немачки против Русије. Идеја Велике Бугарске морала је да жртвује Босну. Игњатијев путује у Беч и нуди Босну и Херцеговину, да би Аустрија пристала на остало, али Андраши, охрабрен том слабошћу Русије, буде још безобзирнији. То принуди Русију, да се споразумева с Енглеском, али не у корист Босне, него Бугарске, јер се одмах затим Енглеска споразумела с Аустријом, допустивши јој, како тврди Фурније, да учини с Босном и Херцеговином штогод жели, т. ј. у смислу окупације или анексије, само да би осигурала себи Кипар. И тако је спремљен миран ток конгреса у Берлину. Аустрија, гуркана моћном Немачком, а помогнута Енглеском у бојазни да се не би створио низ балканских словенских државица, које би задавале страх другим народима јужно од њих, услед надмоћности Словенства, (Русије) на конгресу добије Босну и Херцеговину. А да се према нама покаже великодушна, Аустрија нас је помогла, те смо добили земље на југоистоку мало више, на 50^2 миља, од руских предрачуна, да би нас у исто време одгурнула од Црне Горе, са којом нас је Русија хтела да веже или бар веома приближи, чији значај тек данас можемо да ценимо, када је поновни руски покушај, од 1908 год., претрпео потпун пораз.

Окупацију је допустио конгрес, али претходни споразуми са Енглеском и Русијом допустили су не само да заузеће буде „времено“, него définitement. Гроф Шувалов у јесен после конгреса нудио је Андрашију анексију, да би једном за свагда одузео босанско питање из руку словенофила и тако дошао до канцеларскога места, како износи Вертхајмер из Андрашије-

вих артија. Руски пристанак на анексију поновљен је 1881, 1884—1887 године.[1]

Све довде г. Фурније био је доста објективан. Али кад почиње да говори о извршењу окупације и анексије, онда га оставља хладан разум и почиње да бесни против Срба, словенофила и Енглеске. Дабоме да је — по мишљењу аустријскога професора — просвећење Босне „ein Meisterstück moderner Kulturarbeit“, не обзирући се на то, да Аустрија на „Kulturarbeit“ није дала ни једне крајцаре, него је Kulturarbeit позлаћивао грбави и још неписмени сељак босански. Г. професор става са на гледиште свога колеге Фриђунга и окривљује нашу владу и Краља Петра I за српско-хрватску пропаганду. Исмева нашу сјајну прошлост, називајући ја бајком (fabelhaft), а нашу оправдану националну тежњу, коју је „објективни“ г. професор код Немаца поч. XIX века хвалио, назива „илузијама о једном великосрпском царству“... Најзад, да би показао колико му је стало до истине и правде, вели: „Ако постоји завојевачко право помоћу физичке силе, које важи у државном и међународном праву, онда постоји и завојевачко право цивилизације“, чиме нам г. професор предочава опасност која нам прети од Јевропе, ако би пожелели да тржемо мач, да се бранимо упућујући нас да с вратимо „смишљеним и отменим традицијама Петра Шувалова“, па ће онда тећи мед и млеко на Балкану, односно у српским земљама, као што тече у „балканским државама са немачким династијама“. Овим би хтео г. проф. Фурније да понови и тако јасан факт, да Бизмарк није мислио да „Оријент не вреди ни костију макар и једнога померанског гренадира“, него да је то само духовит израз, којом се маскира права намера.

Кад оставимо на страну његове патриотске тежње и узмемо у обзир историску страну његове књиге, онда она представља дело које вреди прочитати.

А. Обрадовић.

---

[1] Истина, Русија је 1897 и 1903 закључила status quo, али за Аустрију то није важило!

Систем историјске антрополије балканских народа. Написао д-р Нико Жупанић, Београд 1909 Одштампано из Старинара година II и III с. 92,8⁰ са 25 слика у тексту и 7 таблица.

Г. Жупанић је познат читаоцима „Дела“. Још као млад студент заинтересовао се је за српске ствари и написао политичку расправу „Macedonien und das türkische Problem“, која је у своје време свратила на се пажњу европске публике. У овој су расправи оправдани српски захтеви у Маћедонији нашли енергичну одбрану.

У горњој књизи писац се бави проблемима једне науке, која је у нас готово непозната. Питања о индексу људских лубања, о комплексији, боји косе, очију и коже, затим замршена питања о становањима и укрштавањима појединих раса на Балканском Полуострву главни су предмети ове оштроумно написане расправе. Од других радова ове врсте разликује се овај нарочито тиме, што су узете у проматрање све физичке особине људске. Интересантни су пишчеви закључци и погледи о томе, како се је у току историјских времена мењао физис појединих балканских народа. Важност ове књиге не лежи толико у сигурности изведених закључака, колико у наслућивању научне важности ових питања. Ова наука која још ни до данас није успјела да прецизира своје проблеме, и која често оперише с мало сигурним методама добиће у овој књизи пространију основу, масу нових појава које се на људском физису јављају и развијају у једној тако тесној заједници, да се ниједна засебно не може с успехом проучавати.

Поред ових добрих страна овог рада можда ће се моћи писцу препоручити, да своју пажњу обрати поглавито на проблеме и предмете своје науке, да се чува слободнијих екскурса у области других наука, особито у оним питањима, у којим ни те науке саме нису на чисто. Поред овога чини ми се да каткад има мало јачег генералисања и великог поуздавања у закључке изведене из незнатних бројева мерења и проучавања. Ово не умањује много значај ове књиге, која врши једну јаку пропаганду за научно обрађивање ових питања међу балканским народима.

Др. Ј. Дедијер

Вој. Ј. Илић — Млађи: **Песме**. Чачак, 1909, стр. 140, 8°. Цена 1·50 дин.

Ова збирка песама долази у ред оно мало књига које човек може у свако доба и са све већим уживањем читати. То је, у опште, најбоља препорука за сваку књигу, а за збирку г. Илићеву нарочито и зато, што је од млађих он једини готово, који пева у овом жанру.

Нема сумње, песме су му верно огледало душе, у коме јасно видите све фазе кроз које је она годинама пролазила, и све ожиљке, зарезотине и ране што их је време лагано али стално, из дана у дан, остављало, урезивало, задавало.

Отуда, када читате ове „Песме“ чини вам се да су писане не мастилом већ свежим капима крви, што тече из срца рањавога и напета пера, које ниже пурпурне редове, један за другим. Изгледа вам, да нека невидљива сила забада жаоке бола и туге и у ваше срце, те заједно са песником пролазите кроз сва она стања душе у којима је био са̂м песник оних тренутака, када их је стављао у лепе, течне и мелодичне песме.

Зато његов бол и сузе његове нису ни најмање налик кукњави младих и кокетних жена̂, које плачем и лажним сузама, на гробљу, желе да обрате пажњу на своје црно паучинасто рухо, кроз које се јасно назиру облине тела што изазива човека да и у врту смрти мисли о грешним стварима.

Осећања му нису оне врсте каквих наилазимо у многим обичним збиркама стихова̂; нису, јер су израђена необично вешто и фино; резана су као длетом; у облику су који одговара потпуно садржини; имају музике, и у ритму су оном по којем је срце ударало онда када су се рађала та осећања.

Све је то само један доказ више: да је г. Илић одиста талентиран песник, и савремен, културан писац. Истина он не „обећава“, али зато даје, и то песме јаче и трајније вредности и много боље од оних, што су добиле „песничку диплому“, благодарећи везама, личним симпатијама г. Ј. Скерлића, и сателиству оних, које он, на силу бога, својим самоауторитетом, хоће да попне на Парнас.

Од шездесет и једне песме, у овој симпатичној књизи, тридесет и пет су оригиналне, а двадесет и шест добри преводи песама бољих туђинских песника.

Прве оригиналне, сасвим су интимне природе и махом истинити догађаји из живота песниковог. Али та интимност има своју меру и облик који је беспрекоран. А друге, преведене, већином су допуна онога првог дела и стоје у потпуној хармонији, тако да чине једну целину.

Збирке, као што је ова, не јављају се тако често, ређе су и значајније појаве у нашој новијој лирици, зато су „Песме“ г. Илићеве саме себи извојевале видно место у поезији нашој јер је г. Илић одиста даровит песник који не „обећава“, него даје, ствара радове трајније литерарне вредности.

С. Д. Петровић

БЕЛЕШКЕ

Алџернон Чарлс Свинберн. — Недавно преминуо је у Лондону највећи савремени енглески песник А. Ч. Свинберн, у 72 години живота.

Пореклом племић, добро школован и васпитан, Свинберн је још у детињству заволео књижевност. У Фиоренци био је дуже време и проводио крај своје матере лепе и безбрижне дане. Мати његова била је та, која је у њему развила љубав према плавоме италијском небу и богатој талијанској литератури.

И отуда његова првенчад има у себи много чега што потсећа на ондашње талијанске песнике. Али од онога дана, када је ступио у интимно пријатељство с чувеним песницима: Росетијем, Морисом и Џонсом, људима који су препородили енглеску поезију, Свинберново име добија нарочито место у књижевности.

Он се развио брзо и његов таленат избио је пре него што су многи мислили: постао је представник школе „нове ренесансе", којој су ударили темељ: Росети, Браунинг и Киц и учинио читав преображај у енглеској лирици.

Стил му је једар, пун душе, срца, крви; мелодичан, богат најразноврснијим акордима. Али исто тако он је и добр сликар, уметник као што добар песник и музичар.

У главном Свинберн је лиричар а најлепше лирске песме су му: „Химна слободи", „Балада о животу" „Балада о смрти", „Балада о земљи снова". „Сафиске строфе", „Прозерпинина башта". „Заборављен врт".

Али Свинберн је писао и трагедије, од којих помињемо „Атланту у Калидону", а и драме, међу којима „Марија Стјуарт" заслужује особиту пажњу.

Написао је и епос „Тристан" ствар трајне вредности.

Ми овде у кратко бележимо овај превелики губитак енглеског народа, а они који желе што више о Свинберну читати, нека узму „Дело" од 1906 год., и то свеске за јануар, фебруар, март, април, где ће моћи боље познати овога великана. Наш вредни сарадник д-р Свет. Стефановић, у поменутим свескама „Дела", у опсежним есејима, „Из енглеске књижевности", опширније је писао о Свинберну и савременицима његовим. Г. Стефановић је и једини добар преводилац енглеских песника у нас, и ми ћемо ускоро, донети у његовоме преводу, по неке лепше песме енглеских модерних песника.

Најбољи доказ величине његове је тај, што је пред смрт на заходу свога живота, добио чувену Нобелову награду за књижевност.

Голгота, драма у три чина, написао Миливој Ст. Предић. Нови Сад. 1908 г. стр. 150, 8⁰ цена?

Ова драма, приказива на нашој позорници пре годину и више дана, награђена је другом наградом на драмском конкурсу.

Књижара А. Пајевића, оштапала је недавно као засебно издање те они, који је нису гледали на позорници могу надокнадити тај губитак читањем ове драме, која свакако заслужује да се о њој каже која реч.

Написана је у модерном жанру, и пријатна је за читање. Кад писац измени нека места у њој, онда ће, нема сумње, она имати своју трајну вредност.

Ко се сме женити? од д-р М. Савићевића. Цена 0·50.

После недавно објављене и марљиво израђене своје књиге „Јавне женске“, д-р Савићевић нам је пружио још једну корисну књижицу коју, нема сумње, треба сваки интелигентан човек да прочита.

Лаким и лепим стилом изложио је своје мишљење, и изнео савет који се тичу не само оних који мисле ступати у брак, већ свих у опште, и та упуства многима ће отворити очи и извући их из заблуде у којој су раније живели.

Die Verfassung Bosniens und der Herzegowinas од д-ра Николе Стојановића. — Када је босанска влада сазвала анкету за уставно уређење Босне и Херцеговине, она је по старој својој традицији навлаш мимоишла позване факторе Срба православних и муслимана и сем 3—4 независна човека, позвала је само своје амишаше са злогласним д-ром Димитријевићем, Куловићем и Мешићем на челу. Наравно да и она 3—4 независна Србина који су 8 фебруара о. г. били позвати на анкету нису могли да учествују. Један од њих био је и д-р Никола Стојановић. Он је српској јавности познат по својој студији „Срби и Хрвати“, која је г. 1902 била поводом оних вандализама бесне хрватске фукаре у Загребу.

Ник. Стојановић је написао малу књижицу или тачније свој „неодржани говор“ на немачком језику. Књижица је врло мала износи само 14 страна. Писац се у главном осврће на уставни (?) пројекат босанске владе и полемишући врло успешно са овом наказом од устава, доказује његову апсурдност са политичке и државно-правне стране. Писац, веран начелима, која је донела српска народна организација у Босни и Херцеговини 7 септембра 1908 стоји на најширем аутономистичком гледишту. Ово своје гледиште врло тачно образлаже. Полемишући са тако званим уставним слободама, како их замишља босанска влада, писац поткрепљује своје тврдње разним подацима, који су нашој публици више мање познати. Главна карактеристика пишчева је концизност и збијен стил, где је он прави мајстор. Али и поред тога ми мислимо да је писац могао мало већу пажњу да посвети аграрном питању. Тим више, јер је он свој рад наменио широј јавности, која је о овом највећем социјалном проблему врло погрешно информисана. Али и поред ове мале замерке књига г. Стојановића, која је угледала света у најзгоднијем времену, биће од велике користи нашој напаћеној браћи у Босни и Херцеговини.

Авдина споменица. — Душан Шијачки, новинар, уз сарадњу неких књи-

жевника, новинара и Авдиних пријатеља, приредио је Авдину споменицу. Незаборавни Србин муслиман Авдо Карабеговић доиста је заслужио да га се потомство сећа. У Споменици налазимо поред имена наших признатијих књижевника и новинара и нека имена која су могла сасвим да отпадну. Истина и сам уредник то оправдава, мећући их у категорију Авдиних пријатеља и не рефлектирајући да његова Споменица буде нека врст антологије. Па и поред свега тога ми смо уверени да би ова Споменица била трајније вредности, да је уредник мало боље пробирао. Новина у овој Споменици јесу и слике писаца, тако да је ово готово прва српска књига, са сликама дотичних писаца. Насловну слику израдио је г. Брана Цветковић, која симболистички приказује несретну домовину покојног Авде.

И ако се споменице сматрају као давно преживела форма ипак је Шпијачки дао лепи пример пијетета и поштовања према оплаканом покојнику, на чему смо му јако благодарни. Он је изнео и неке нештампане Авдине песме које се одликују здравим животом, и које су као и многе његове прожете најсуптилнијим патриотизмом. За будућег Авдиног биографа биће ова књига од велике користи, јер је у њој изнесен живот и душа Авдина до најнежнијих танчина и то из пера људи, који су Авду искрено волели и који га до последњег часа не оставише. Наравно да има и много фантазије и овде као и у свим сличним „сећањима и доживљајима“, који се пишу после смрти. Када ова књига неби имала никаквих других врлина, ни литерарних претенсија она би ипак као потпуна биографија Авдина била од велике користи, јер нам је изнела човека и песника у свим нијансама живота. Овај рад г. Душана Шпијачког достојан је сваке хвале. Као што се он одужио Авди овим лепим актом пијетета према своме пријатељу, тако нека се и Авдини пријатељи одуже Авдиној успомени, купујући ову књигу. То је наш Авдо у пуној мери заслужио.

Власник и уредник Др. Драгољуб М. Павловић
(Дубровачка ул. бр. 17.).
Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)

ДЕЛО

КЊИГА 51. МАЈ, 1909. ГОДИНЕ СВЕСКА 2.

ЈУДА

Ноћ. Под мрачним крилом Сионских бедема
Ко се оно вуче ко очајна сенка?
Гробни задах бије, јел то сабласт нема
Што крвавих зуба жртву жељно чека?

Јерусалим спава. С Маслинове Горе
Тек зашуми ветрић, ал све тише, тише;
Једна звезда само трепти одозгоре,
Трепти, али и њу облачине скрише.

Јерусалим спава; а сенка очајна
Као мрак се вуче од брега до брега,
Страх и мржња бије са лица окајна, —
То издајник Јуда од Голготе бега.

Бега, али нигде ни мира ни станка,
Ни узглавља где би одахнуо бедно;
Пред погледом стрвним бледи без престанка
Крвава Голгота и Распеће једно.

А он иде, иде, неуморно бега;
Дан за даном трне и у мрак се гаси,
И векови дуги помреше пре њега,
А проклетој души не гасе се часи.

И векови многи прохујаше летом,
Сваки с једним Христом и по једним Јудом,
У невиној крви праштали се светом,
С крвавим Распећем над мртвачким брдом.

А издајник Јуда још и данас ходи.
Од града до града свој пољубац носи

И невине жртве на Голготу води
Да безгрешном крвљу народеороси.

И до нас је дошо! Ах, ја сам га гледо
Узањ Пилат беше, Кајафа и Ана
Кад нам је на чело притиснуо бледо
Издајнички пољуб са кужних усана!

И сад на Голготи српског роба ево,
„Распни га! Распни!“ — грми одасвуда;
А издајник где је? — Нево, мутна Нево
Реци, где је Јуда?

16 март 1909 год.
Београд

Драгутин J. Илијћ.

ПРЕТЕЧА

I

Ониска соба, мрачна и без пода
Дашчаног, нигде ни стола ни клупа,
У једном углу асура и крај ње
Лесковак, бардак и са водом ћупа.

На асури је прекрстио гњати,
Господин Триша и у слатком миру:
Час по час бардак срчано дохвати,
Или утањи по неку стихиру.

На крилима му закачка и игла,
Гајтан и бућме и кметова џока;
Ако за сунца њу срећно домири,
За вечеру ће бити ока смока.

У једном углу десетак дечака.
Пред њима цензор озбиљнога лица
Једног по једног испитује ђака
Зна ли за важност титла и ижица.

Господин Триша кад кад поглед скрене.
На њих и на знак цензора устане
Заврши песму и бардак накрене
И лесковаком по њима омане.

Милорад М. Петровић.

ЈУНСКОГА ДАНА

Осећао сам буђење лагано
Младости твоје, мени егзотичне;
Изгледало ми: још радости сличне
Немадох као ову. Нит' је сван'о.

Толико сунчан дан, да сам уздано
Што до сад жудих за душе обичне,
И што ми очи нису више вичне
Гледати сунце кад обасја рано.

Бежи од снова и сунца што пече..!.
Вреломе дану ко да нема краја,
Изгубиће се чари твога маја.

Твоје ће цвеће сагорети јуни,
Живот ће да те умори и збуни,
Због жеге мораш зажелети вече.

Влад. Станимировић.

ВОЛИМ ТЕ...

Волим те, —

Ал' уста ћуте, заливена.
Не знам да л' ти око
Моје ма што каже.
Да докучиш тајну,
Што је заривена
На дру душе моје,
Да л' поглед помаже?

Волим те, —

Ти не знаш од кад, и колико.
Ја знам: да те волим
Лудо и без мере,
Да у теби видим
Што не види нико:
Душу пуну добра,
Љубави, и вере.

Волим те, —

Ал' сумњам то да ћу ти рећи,
Јер се бојим силно,
И све душа стрепи:
Ако то̑ изрече
Да ће нашој Срећи
Гроб ископан бити,
И умрети са њом
Сви часови лепи.

С. Д. Петровић.

СТАНОВНИШТВО КРАЉЕВИНЕ БУГАРСКЕ

О Бугарској и њеном становништву мало је до сад писано. Ђенералштабни мајор Стеван Грујић изнео је у својој Статистици Балканског Полуострва неколике податке о становништву кнежевине Бугарске и осталим приликама у њој. Међутим ови су податци из ранијега доба и доста скучени, и с тога неће бити без интереса ако о демографским приликама Бугарске краљевине проговоримо мало опширније и то на основу нових службених података.

У Бугарској било је до сад већ неколико пописа становништва. Први попис био је у Северној Бугарској 1 јануара 1881 године. У Румелији извршен је попис 1 јануара 1885 године. Први заједнички попис у Бугарској и Румелији (или како Бугари веле у Јужној Бугарској) био је 31 децембра 1888 године, други опет 31 децембра 1893 а трећи истога дана 1900 године.

Резултат ова три пописа штампан је под насловом: Населението въ България — La population en Bulgarie. Ово је службена публикација Дирекције Статистике у Софији из 1907 године, и ми ћемо овде изнети најновије податке из те књиге о попису становништва од 1900 године и поредити их с податцима пописа, који је исте године извршен у Србији.

1. Површина. Варошко и сеоско становништво

Површина краљевине Бугарске износи 96.345·5 квадратних километара. Површина Краљевине Србије, по рачунању Главног Ђенералштаба, износи само 48.302·6 квадратних километара.

Бугарска је подељена на 12 округа и 71 срез, и према томе износи просечна површина једнога округа 8.028·8 а једнога среза 1.361·3 квадратних километара.

Србија има 17 округа и 81 срез. Од целокупне површине долази просечно на један округ 2.841·7 а на један срез 596·2 квадратних километара.

Становника било је 1900 године у Бугарској 3,744.283, и према површини долази их само 39 на један квадратни километар.

Пописом од 31 децембра 1900 године нашло се у Србији 2,492.882 становника. На један квадратни километар долази просечно по 52 становника, дакле 13 више него у Бугарској. Од 1893 до 1900 године увећао се у Бугарској број становника са 5 или 14·7 процента на квадратном километру. У Србији порастао је број становника у периоду од 1895 до 1900 године само за 4 или 8·3 процента на квадратном километру.

У Бугарској креће се просечни број становника на једном квадратном километру између 26 и 51 а у Србији између 34 и 105.

За поједине округе кнежевине Бугарске имамо следеће податке о површини, становништву и густини насељености.

Округ	Површина у км²	Број станов.	На 1 км²
Бургаз	11.856·2	312.463	26
Варна	9.031·0	286.184	32
Видин	4.405·0	197.043	45
Врaтца	6.915·6	256.802	37
Пловдив	10.124·7	392.096	39
Пљевен	7.636·3	304.535	40
Русе	7.591·5	360.316	47
Софија	9.674·6	289.005	40
Стара Загора	10.613·5	395.425	37
Трново	7.776·1	400.895	51
Ћустендил	4.727·6	196.737	42
Шумен	5.999·4	252.782	42

Ако поделимо становништво по месту становања, на варошане и сељане, налазимо да је 1900 године било становника

	у Бугарској		у Србији	
	Свега	у %	Свега	у %
варошана	751.259	20·06	331.015	14·08
сељана	2,993.024	79·94	2,141.867	85·92
у опште	3,744.283	100·00	2,492.882	100·00

Из ових бројева видимо, да је у Бугарској варошана много више него у Србији, и ако је тамо варошких места мање него овде; она су дакле јаче насељена.

Године 1900 било је само 79 вароши у Бугарској. У Србији било је исте године таких места (вароши и варошица) 82. Према томе долазило је просечно становника на једно варошко место у Бугарској 9.510 а у Србији само 4.280.

По броју становника било је варошких места

	у Бугарској		у Србији	
са становника	Свега	у %	Свега	у %
до 1.000	—	—	18	21·95
од 1.001— 2.000 . .	5	6·35	24	29·27
„ 2.001— 3.000 . .	11	13·90	12	14·63
„ 3.001— 4.000 . .	13	16·43	4	4·88
„ 4.001— 5.000 . .	7	8·86	4	4·88
„ 5.001— 6.000 . .	8	10·12	6	7·31
„ 6.001— 7.000 . .	3	3·81	3	3·66
„ 7.001— 8.000 . .	4	5·06	2	2·44
„ 8.001— 9.000 . .	3	3·81	1	1·22
„ 9.001—10.000 . .	5	6·35	—	—
„ 10.001—11.000 . .	2	2·53	2	2·44
„ 11.001—12.000 . .	2	2·53	1	1·22
„ 12.001—13.000 . .	3	3·81	1	1·22
„ 13.001—14.000 . .	4	5·06	1	1·22
„ 14.001—15.000 . .	1	1·26	—	—
више од 15.000 . . .	8	10·12	3	3·66
Свега	79	100·00	82	100·00

И овог прегледа видимо, да је у Бугарској 20 вароши, које имају више од 10.000 становника; на против у Србији је таких места само осам.

Престоница краљевине Бугарске имала је 1900 године 67.789 становника, а Београд имао је исте године 69.769 становника. У Бугарској су још три вароши, које имају преко 30.000 становника. То су: Пловдив са 43.033, Варна са 34.922 и Русе (ово је бугарски назив за варош Рушчук) са 32.712 становника. У Србији имао је само Ниш 24.573 становника.

И села су у Бугарској већа него у Србији. Године 1900 било је тамо 166 села, која су имала више од 2.000 становника. У Србији било је таких села само 73. Исто тако и општине су у Бугарској веће него у Србији. Код нас се не увиђа корист од јаке општине, и зато се допушта цепање општина, по изјављеној жељи дотичних становника.

Кад број варошких становника поредимо с бројем становника сеоских, налазимо, да на једнога варошког становника долазе у Бугарској 4 сеоска а у Србији 6 сеоских становника.

У Бугарској баве се варошани више другим занимањима него земљорадњом, и с тога је тамо индустрија јача и развијенија него у Србији.

У погледу на становништво по полу нема велике разлике између Бугарске и Србије. Тако било је 1900 године

	у Бугарској		у Србији	
	мушких	женских	мушких	женских
у варошима . . .	388.499	362.760	200.285	150.730
у селима	1,521.068	1,471.956	1,080.993	1,060.874
у опште	1,909.567	1,834.716	1,281.278	1,211.604

Кад број мушких поредимо с бројем женских, онда излази, да је на 1000 мушких долазило женских

	у Бугарској	у Србији
у варошима . . .	931	752
у селима	967	981
у опште	961	945

Према томе сексуална размера у Бугарској је правилнија и природнија него у Србији. У варошима има овде много више мушких него женских. У главноме излази, да је у Србији женских релативно мање него у Бугарској, ну ова разлика је само незнатна.

Што је по варошима у Србији много више мушких него женских, то долази отуд, што многи сељани, долазе у варошка места да ту радом прибаве себи средства за живот, јер у селу немају своје земље, а туђу неће да раде. Занимљиво је поређење прираштаја становништва у опште, а посебице варошког. За ово поређење немамо подједнак период, јер у Бугарској нису вршени пописи становништва у правилним периодима, као што је то узакоњено у Србији. С тога узимамо за Бугарску пописе од 1893 и 1900 године, а за Србију од године 1890 и 1900.

По овим пописима било је

	у Бугарској		у Србији	
	1893 г.	1900 г.	1890 г.	1900 г.
у варошима . . .	663.362	751.259	286.466	351.015
у селима	2,647.351	2,993.024	1,875.495	2,141.867
у опште	3,310.713	3,744.283	2,161.961	2,492.882

Годишњи прираштај становника између обе поменуте пописне године износио је

	у Бугарској		у Србији	
	свега	у проц.	свега	у проц.
по варошима . . .	10.987	1·66	6.455	2·25
по селима	43.209	1·63	26.637	1·42
у опште	54.196	1·64	33.092	1·53

Ови проценти прираштаја показују, да разлика између Бугарске и Србије у овом погледу није тако велика. Међутим пада у очи, да је у Бугарској прираштај становништва готово подједнак, како по варошима тако и по селима. Ово је доказ, да су тамо економске прилике много сталније него у Србији. Тамо је сељакање много ређе него у Србији. Сеоба је готово свагда само од штете за онога који се сели. Немаштина нагони сељака да се сели у варош. За варош ови досељеници нису никаква добит, јер досељеници не могу наћи у нашим варошима сталнога рада, зато што немамо великих индустријских завода. Услед овог исељавања проценат прираштаја по селима много је мањи у Србији него у Бугарској. Од сељана долази у вароши мушких много више него женских.

Кад би овај проценат прираштаја остао сталан, онда би се становништво удвојило у Србији за 45·5 а у Бугарској за 42·5 година.

2. Домаћинства — породице

Занимљиви су подаци о домаћинствима[1] (Ménage, Haushaltung). По попису од 1900 године било је домаћинства

	у Бугарској		у Србији	
	свега	у проц.	свега	у проц.
са једним чланом . . .	25.110	3·78	12.287	3·06
са 2—5 чланова	215.473	32·40	180.897	45·10
са 5—10 чланова . . .	374.626	56·32	172.684	43·05
са више чланова	49.939	7·50	35.225	8·79
у опште	665.148	100·00	401.093	100·00

[1] Као домаћинство узимамо оне становнике, који у једној кући станују, без слугу, гостију и других, који су се о попису у кући затекли, дакле само породицу или задругу. У Даничићеву Rečniku hrvatskoga ili srpskoga jezika (део II страна 618 б) код речи домаћинство означава се живљење с ким у истом дому. И Бугари употребили су ову реч у том смислу, у ком је овде узета.

Поредимо ли проценат домаћинства у Бугарској с процентом истих у Србији, онда излази, да је односна размера између прве и друге државе била као 100 према за домаћинства

са једним чланом . . .	81	са 6—10 чланова . . .	76
са 2—5 чланова	139	са више чланова . . .	117

Из овога излази да је у Бугарској јачих домаћинстава више него у Србији, дакле радна снага тамо је јача него у Србији.

Одвојимо ли варошка домаћинства од сеоских, налазимо, да их је било по варошима

	у Бугарској		у Србији	
	свега	у проц.	свега	у проц.
са једним чланом . . .	14.813	8·92	6.553	9·42
са 2—5 чланова	75.480	45·43	43.589	62·87
са 6—10 чланова . . .	71.876	43·26	18.268	26·28
са више чланова . . .	3.971	2·29	997	1·43
у опште	166.140	100·00	69.347	100·00

По селима било је домаћинстава

	у Бугарској		у Србији	
	свега	у проц.	свега	у проц.
са једним чланом . . .	10.297	2·06	5.734	1·73
са 2—5 чланова	139.993	28·05	137.308	41·37
са 6—10 чланова . . .	302.750	60·67	154.476	46·58
са више чланова . . .	45.968	9·22	34.228	10·32
у опште	499.008	100·00	331.746	100·00

Не само по варошима него и по селима било је више у Бугарској него у Србији оних домаћинстава, која су имала преко шест чланова. Поредимо ли и овде проценат домаћинстава у Бугарској с процентом истих у Србији, онда излази, да је на сто домаћинстава у Бугарској долазило таких у Србији

	по варошима	по селима
са једним чланом . . .	102	84
са 2—5 чланова	138	148
са 6—10 чланова . . .	61	77
са више чланова . . .	60	112

Према томе јачих домаћинстава у Бугарској је више него у Србији како по варошима тако и по селима. Самаца је у Србији по варошима више а по селима мање него у Бугарској.

Поредимо ли проценат варошких домаћинстава с процентом истих по селима, налазимо, да је на сто првих долазило ових других.

	у Бугарској	у Србији
са једним чланом . . .	23	18
са 2—5 чланова	62	66
са 6—10 чланова . . .	140	177
са више чланова . . .	386	722

Из ових размера види се, да у Бугарској не постоји толика разлика између склопа варошког и сеоског становништва. То долази отуда, што је у Бугарској и по селима индустрија јако развијена.

На једно домаћинство долази у Бугарској по 5·6 чланова, у Србији 6·2; значи да су у Србији задруге бројно јаче него у Бугарској; али та јачина не састоји се у већој радној снази, јер у Србији има релативно више деце а мање способних за рад.

3. Становништво по месту рођења

Податци о становништву по месту рођења нису у Бугарској статистици подробније разрађени. У тој статистици налазимо податке рођених у Бугарској, Турској, Румунији, Србији, Русији и другим државама. Године 1900 нашло се становника

рођених у	по варошима	по селима	у опште
Бугарској	692.928	2,931.550	3,624.478
Турској	40.080	37.483	77.563
Румунији	4.458	7.250	11.708
Србији	2.063	1.648	3.711
Русији	2.785	2.844	5.629
другим државама[1] . . .	8.945	12.249	21.194
свега странаца	58.331	61.474	119.805
у опште	751.259	2,993.024	3,744.283

Од целокупног броја становника долазило је процената

на рођене	по варошима	по селима	у опште
у Бугарској	92·23	97·95	96·80
у Турској	5·31	1·26	2·08

[1] Овде смо додали и оне за које је назначено да им место рођења није познато.

на рођене	по варошима	по селима	у опште
у Румунији	0·60	0·25	0·31
у Србији	0·28	0·05	0·08
у Русији	0·38	0·10	0·15
у другој држави	1·20	0·40	0·58
свега на страни	7·77	2·05	3·20
у опште	100·00	100·00	100·00

Међу странцима има највише рођених у Турској, и то како по варошима тако и по селима. Најмање је рођених у Србији! Међутим број ових становника ипак нешто расте, значи, да се они у Бугарску досељавају. Њих је било

по попису	по варошима	по селима	у опште
1888 године .	1.740	950	2.690
1893 године .	1.781	858	2.639
1900 године .	2.063	1.648	3.711

По варошима иде прираштај постепено; по селима било је рођених у Србији 1893 године мање него године 1887 и 1900.

По попису у 1900 години било је у Бугарској Срба

у округу	по варошима	по селима	у опште	од 1000 станов.
бургаском . . .	21	5	26	0·1
варњанском . .	42	11	53	0·2
видинском . .	403	974	1.377	7·0
вратчанском . .	94	167	261	1·0
ћустендилском .	21	40	61	0·3
пловдивском . .	117	22	139	0·4
пљеванском . .	42	20	62	0·2
рушком	89	11	100	0·3
софијском . . .	1.148	346	1.494	3·4
старозагорском .	10	3	13	0·0
трновском . . .	56	34	90	0·2
шуменском . .	20	15	35	0·1
свега	2.063	1.648	3.711	0·8

Само у три погранична округа: видинском, вратченском и софијском има већи број Срба; у осталим окрузима њих је врло мало. По варошима станује их пет пута више него по селима. То је најбољи доказ, да Срби раде занате и трговину, а мање се занимају земљорадњом.

У Србији било је, по попису од 1900 године становника

рођених	по варошима	по селима	у опште
у Србији	307.339	2,097.563	2,404.902
у Бугарској	1.120	3.474	4.534

рођених	по варошима	по селима	у опште
у Румунији	245	295	540
у Русији	128	6	34
у Турској	16.334	29.059	45.393
у другим државама . . .	25.849	11.470	37.319
свега странаца	43.676	44.304	87.980
у опште	351.015	2,141.867	2,492.882

Од целокупног броја становника долазило је процената

на рођене	по варошима	по селима	у опште
у Србији	87·56	97·93	96·47
у Бугарској	0·31	0·17	0·18
у Румунији	0·07	0·02	0·02
у Русији	0·03	0·00	0·01
у Турској	4·66	1·36	1·82
у другим државама . .	7·37	0·52	1·50
свега странаца	12·44	2·07	3·53
у опште	100·00	100·00	100·00

У Србији има по варошима много више странаца него у Бугарској. Проценат странаца по селима у обе државе готово је подједнак, а у опште он је у Србији нешто већи.

На сто домородаца долазило је странаца

	у Бугарској	у Србији
по варошима . . .	8·4	14·3
по селима	2·1	2·1
у опште	3·3	3·6

Показали смо како су у Бугарској распоређени становници рођени у Србији. У следећем прегледу имамо податке о становницима у Србији, који су рођени у Бугарској. Године 1900 било је ових становника

у округу	по варошима	по селима	у опште	од 1000 становника
београдском . .	8	128	136	1·0
ваљевском . . .	30	12	42	0·3
врањском . . .	21	846	867	4·1
крагујевачком .	63	94	157	1·0
крајинском . .	109	124	233	2·4
крушевачком . .	12	46	58	0·4
моравском . . .	99	151	250	1·5
нишком	104	36	140	0·8
пиротском . . .	136	525	661	6·8
подринском . .	37	28	65	0·3
пожаревачком .	55	82	137	0·6
руднпчком . .	22	15	37	0·2

у округу	по варошима	по селима	у опште	од 1000 становника
смедеревском .	60	108	168	1·4
тимочком . . .	75	148	223	1·7
топличком . . .	8	1.131	1.139	12·5
ужичком . . .	6	—	6	0·0
у Београду . .	275	—	275	2·9
свега	1.120	3.474	4.534	1·8

Досељених из Бугарске има највише у топличком округу, затим у пиротском и врањском. У нишком округу ових досељеника је много мање. Прилично су заступљена још у два погранична округа: крајинском и тимочком. Нема сумње да су ови досељеници Срби а не Бугари, јер то доказује најбоље њихов велики проценат у топличком округу.

Да видимо каква је сексуална размера код домородаца и стран ца у Бугарској и у Србији. На 1000 мушких долазило је женских

	код домородаца		код странаца	
	у Бугарској	у Србији	у Бугарској	у Србији
по варошима	972	744	561	812
по селима .	974	986	665	773
у опште . .	973	952	611	792

Према томе у Србији је женских код домородаца мање а код странаца — досељеника напротив више него у Бугарској и то како по варошима тако и по селима. То значи, да у Србији има странаца с породицама више а самаца мање него у Бугарској.

4. Матерњи језик

По матерњем језику подељено је становништво краљевине Бугарске на десет група, и на једну групу с непознатим матерњим језиком.[1]

Године 1900 било је у Бугарској становника, којима је

матерњи језик	по варошима	по селима	у опште
бугарски	535·147	2,352.713	2,887.860
турски	87.690	451.966	539.656
јеврејски	31.389	1.184	32.573

[1] Рубрика „непознати“ врло често јавља се у бугарској статистици, и то је убедљив доказ, да така статистика много не вреди. Тешко је замислити да неко при попису не уме казати место — или државу — свога рођења, или да незна свој матерњи језик.

матерњи језик	по варошима	по селима	у опште
грчки	42.077	28.810	70.887
цигански	18.413	71.136	89.549
српски	934	569	1.503
руски	691	1.023	1.714
немачки	3.317	1.115	4.432
француски	584	22	606
који други	31.017	84.486	115.503
свега	751.259	2,993.024	3,744.283

Од целокупног становништва долазило је процената на становнике

с матерњим језиком	по варошима	по селима	у опште
бугарским	71·23	78·61	77·13
турским	11·67	15·10	14·41
јеврејским	4·18	0·04	0·87
грчким	5·60	0·96	1·89
циганским	2·45	2·38	2·39
српским	0·13	0·02	0·04
руским	0·09	0·03	0·05
немачким	0·44	0·04	0·12
француским	0·08	0·00	0·02
другим којим	4·13	2·82	3·08
свега	100·00	100·00	100·00

Из ових бројева видимо, да је у Бугарској страних народности много више него у Србији. Нарочито Турака, Грка и Јевреја има релативно врло много, и према сексуалној размери ових становника излази, да су они у Бугарској стално настањени. Тако долазило је женских на 1000 мушких код

Бугара	962	Срба	630
Турака	962	Руса	806
Јевреја	1.024	Немаца	1.230
Грка	958	Француза	1.233
Цигана	952	осталих	903

Код Срба и Руса сексуална размера је најмања, а то је доказ да је њих мало у Бугарској стално настањених и да међу њима има много самаца. Велики број женскиња код Немаца и Француза налази се највише по варошима. Пада у очи подједнака сексуална размера код Бугара и Турака

У Србији било је 1900 године становника по матерњем језику, и то

	по варошима	по селима	у опште
Срба	317.686	1.980.865	2,298.551
Бугара	371	274	645

	по варошима	по селима	у опште
Грка	1.138	766	1.904
Јевреја	5.726	3	5.729
Немаца	6.656	838	7.494
Руса	120	14	134
Француза . . .	97	10	107
Турака	377	630	1.007
Цигана	9.059	37.089	46.148
осталих	9.785	121.378	131.168
свега	351.015	2,141.867	2,492.882

Од сто становника било је

	по варошима	по селима	у опште
Срба	90·51	92·48	92·20
Бугара	0·10	0·01	0·02
Грка	0·33	0·04	0·08
Јевреја	1·63	0·00	0·23
Немаца	1·90	0·04	0·29
Руса	0·03	0·00	0·00
Француза . . .	0·02	0·00	0·00
Турака	0·11	0·03	0·04
Цигана	2·58	1·73	1·88
осталих . . .	2·79	5·67	5·26
свега	100·00	100·00	100·00

Поредимо ли проценат Бугара, односно Срба, с процентом осталих народности, онда излази, да је на сто Бугара — Срба — долазило осталих

	у Бугарској	у Србији
по варошима	40·4	10·5
по селима	27·2	8·1
у опште	29·7	8·5

Из овога поређења излази, да су туђе народности у Бугарској по варошима четири пута а по селима трипут јаче заступљене него у Србији.

Јевреја има у Бугарској готово четири пута више него у Србији. Код Цигана разлика није велика, јер њих је по варошима више а по селима напротив мање него у Бугарској.

Занимљиво је поређење Београда са Софијом[1] у погледу на становништво по народности. Године 1900 било је становника

[1] Укупни број становника износио је

године	у Софији	године	у Београду
1887	30.928	1890	54.249
1893	46.593	1895	59.115
1900	67.789	1900	69.769

	у Београду		у Софији	
	свега	у проценту	свега	у проценту
Срба	56.294	80.66	431	0.63
Бугара	55	0.08	51.345	75.74
Грка	249	0.36	713	1.05
Јевреја	3.730	5.35	8.202	12.09
Немаца	4.985	7.15	1.377	2.03
Руса	64	0.10	209	0.31
Турака	140	0.20	481	0.71
Француза . . .	88	0.13	249	0.36
Цигана	640	0.92	1.642	2.45
Осталих . . .	3.524	5.05	3.140	4.63
Свега	69.769	100.00	67.789	100.00

При međусобном поређењу ових процената, не обзирући се на Србе и Бугаре, излази, да је односна размера између Београда и Софије била

за	као 100:	за	као 100:
Турке	355	Цигане	266
Русе	301	Јевреје	226
Грке	299	Немце . . , .	28
Французе . . .	277	Друге народн. .	92

Из овог поређења излази, да у Софији има само Немаца мање, а од осталих народности напротив више но у Београду.

Напред смо показали, да је 1900 године било у Бугарској свега 1503 становника, којима је био српски матерњи језик. Напротив по попису од 1887 године, било је таких становника 2142, дакле 639 или 42·5 процента више. Од овог броја долазило је

на округ	1900 г.	1887 г.	1900 г. свега
видински . . .	396	1.610	— 1.214
вратчански . .	137	34	+ 103
софијски . . .	546	364	+ 182

Овај мали број Срба у опште а у пограничним окрузима на по се, довољан је доказ, да ови податци не одговарају истини. У осталих девет округа било је само 424 Срба и то у округу: плевељском 133, трновском 66, рушком 61, пловдивском 51, варњанском 44, бургашком 27, шуменском 23, старозагорском 12, ћустендилском 8. Од срезова, који се непосредно граниче са Србијом имао је Срба у 1900 години, срез: Белоградчик 37, Видин 172, Кула 76, Берковица 3, Вратца 42, Трн 24 и Цариброд 48.

Занимљиво је посматрати приращтај код појединих народности, које су настањене у Бугарској и то у периоду између

последње две пописне године, 1893 и 1900. Тај прираштај је износио

код становника	свега	у годишњем процен.
Руса	786	10.89
Срба	685	10.47
Француза . . .	250	8.78
Цигана	37.417	8.98
Немаца	812	2.80
Грка	12.369	2.64
Јевреја	5.040	2.29
Бугара	382.534	1.91

Само код последње четири народности могло би се узети, да прираштај долази поглавито од вишка рођених; код прве четири народности он долази од досељавања. Број Турака опао је у овом периоду за 30072 или за 0·66 процента годишње, значи, да се Турци из Бугарске исељавају.

И ако се из бугарске статистике види да је Срба у Бугарској врло мало, њихов број ипак расте. У Србији пак напротив број Бугара опада. По попису од 1900 године у Србији је било 645 Бугара према 717 у години 1895, дакле 73 мање. Њих је било највише у смедеревском округу (93). У пограничним окрузима било је Бугара врло мало. Тако у округу: крајинском 55, тимочком 65, пиротском 31 и врањском 18. Ово је најбољи доказ, да је у Србији стално настањених Бугара врло мало, јер не да се предпоставити, да су они при попису затајавали своју народност, или да их је сам пописивач уписивао као Србе. За Бугарску може се напротив тврдити, да је при попису некоректно поступано у погледу на податке о матерњем језику.

5. Вера

По вери има у Бугарској највише православних становника.

По вери подељено је станвништво на седам група. Године 1900 било је становника

вере	по варошима	по селима	у опште
православне . .	587.591	2,432.408	3,019.999
мухамеданске .	106.851	536.449	643.300
мојсијеве . . .	32.482	1.181	33.663
католичке . . .	8.952	19.617	28.569
протестантске .	2.590	1.934	4.524

вере	по варошима	по селима	у опште
друге које . .	12.793	1.435	14.228[1]
свега	751.259	2,993.024	3,774.283

Од сто становника било је

вере	по варошима	по селима	у опште
православне . .	78.52	81.27	80.66
мухамеданске .	14.22	17.92	17.18
мојсијеве . . .	4.32	0.04	0.90
католичке . . .	1.19	0.66	0.76
протестантске .	0.35	0.06	0.12
друге које . . .	1.70	0.05	0.32
свега	100.00	100.00	100.00

По варошима је неправославних у опште више него по селима. Ово важи за мојсијевце, католике, протестанте и остале вере, које нису ближе означене. Код мухамеданаца је обратно, њих је више по селима.

У Србији било је 1900 године становника

вере	по варошима	по селима	у опште
православне . .	330.154	2,130.361	2,460.515
католичке . . .	8.843	1.580	10.423
протестантске .	1.268	131	1.399
мојсијеве . . .	5.726	3	5.729
мухамеданске .	4.964	9.781	14.745
друге које . . .	60	11	71
свега	351.015	2,141.867	2,492.882

Од сто становника било је

вере	по варошима	по селима	у опште
православне . .	94.06	99.46	98.70
католичке . . .	2.52	0.07	0.42
протестантске .	0.36	0.01	0.06
мојсијеве . . .	1.63	0.00	0.23
мухамеданске .	1.42	0.46	0.59
друге које . . .	0.01	0.00	0.00
свега	100.00	100.00	100.00

Из ових процената излази, да у Бугарској има неправославних у опште много више него у Србији.

На 1000 православних становника долазило је неправославних

	по варошима	по селима	у опште
у Србији . . .	63	5	13
у Бугарској . .	274	230	240

[1] У овом броју има 13.809 становника јерменске вере.

Вредно је да и овде поредимо Софију са Београдом, у погледу њиховог становништва по вери. Тако било је становника

вере	у Софији свега	у Софији у проц.	у Београду свега	у Београду у проц.
православне . .	53.506	78·93	58.252	83·50
католичке . . .	2.511	3·70	6.564	9·41
протестантске .	624	0·92	947	1·35
мојсијеве . . .	8.720	12·86	3.730	5·34
мухамеданске .	2.021	2·99	236	0·34
друге које . .	407	0·60	40	0·06
свега	67.789	100·00	69.769	100.00

На сто православних долазило неправославних у Београду 20 а у Софији 27. У Београду било је више католика и протестаната а у Софији више мојсијеваца, мухамеданаца и осталих друге које вере.

Да се зауставимо мало на мојсијевцима. Њих је било

године	у Софији	године	у Београду
1887	5.403	1890	2.729
1893	6.872	1895	3.097
1900	8.720	1900	3.730

Годишњи приираштај мојсијеваца износио је

у периоду од године	у Софији свега	у Софији %	у периоду од године	у Београду свега	у Београду %
1887—1893 . .	247	4·57	1890—1895 . .	74	2·71
1893—1900 . .	264	3·84	1895—1900 . .	127	4·10
1887—1900 . .	260	4·81	1890—1900 . .	100	3·66

У првом периоду био је прираштај мојсијеваца у Београду много мањи него у Софији, у другом периоду било је напротив обратно.

Како је овај прираштај стајао према целокупном становништву, види се из следећега. На 1000 становника долазило је мојсијеваца

године	у Софији	године	у Београду
1887	100	1890	50
1893	147	1895	52
1900	129	1900	53

Да покажемо прираштај мојсијеваца у Бугарској и у Србији. По извршеним пописима било је мојсијеваца

године	у Бугарској	године	у Србији
1887	24.352	1890	4.652
1893	28.307	1895	5.102
1900	33.663	1900	5.726

Према томе годишњи прираштај мојсијеваца износио је

у периоду од године	у Бугарској свега	%	у периоду од године	у Србији свега	%
1887—1893 . .	659	2·71	1890—1895 . .	90	1·93
1893—1900 . .	765	2·70	1895—1900 . .	125	2·45
1887—1900 . .	716	3·94	1890—1900 . .	107	2·30

У Бугарској прираштај мојсијеваца веома је сталан. У Србији био је тај прираштај у другом периоду много већи него у периоду првом. Какав је резултат пописа од 1905 године у овом погледу, видеће се кад буде сређен пописни материјал. Свакако излази, да је прираштај мојсијеваца у Србији много већи од прираштаја становника у опште, који је у периоду од 1890 до 1900 године износио само 1·42 процента.

6. Поданство

По поданству подељено је становништво краљевине Бугарске у десет група, међу које долази и овде група „непознатих“.

Поданика било је

	по варошима	по селима	у опште
бугарских	711.725	2,982.724	3,694.449
турских	21.472	6.210	27.672
грчких . . . , . .	7.084	460	7.544
аустро-угарских . . .	4.766	1.690	6.456
руских	718	387	1.105
румунских	827	582	1.409
српских	1.067	317	1.384
француских	528	15	543
друге државе[1]	3.072	639	3.711
свега	751.259	2,993.024	3,744.283

Од сто становника у опште било је поданика

	по варошима	по селима	у опште
бугарских	94·76	99·65	98·68
турских	2·85	0·21	0·74

[1] Овде је узето 370 непознатих поданика, и то 147 по варошима а 223 по селима.

	по варошима	по селима	у опште
грчких	0·94	0·02	0·20
аустро-угарских . . .	0·63	0·05	0·17
руских	0·09	0·01	0·03
румунских	0·11	0·02	0·04
српских	0·14	0·01	0·03
француских	0·07	0·00	0·01
друге државе	0·41	0·03	0·10
свега	100·00	100·00	100·00

Према томе у Бугарској станује свега по варошима 5·24, по селима 0·35 а у опште 7·32 процента становника, који су поданици страних држава. Ово је одиста врло мало.

По попису у 1900 години било је у Србији поданика

поданика	по варошима	по селима	у опште
српских	330.805	2,137.797	2,468.602
бугарских	328	258	586
аустро-угарских . . .	13.872	2.395	16.267
грчких . . . . : . .	150	29	179
румунских	77	13	90
руских	26	3	29
турских	4.815	1.094	5.909
француских	59	2	61
других држава . . .	883	276	1.159
свега	351.015	2,141.867	2,492.882

Од сто становника у опште долазило на је поданике

	по варошима	по селима	у опште
српске	94·24	99·80	99·02
бугарске . . .	0·10	0·01	0·03
аустро-угарске .	3·95	0·12	0·65
грчке	0·04	0·00	0·01
румунске . . .	0·02	0·00	0·00
руске	0·01	0·00	0·00
турске	1·37	0·05	0·24
француске . . .	0·02	0·00	0·00
других држава .	0·25	0·02	0·05
свега	100·00	100·00	100·00

У Србији станује по варошима готово исто толико страних поданика, колико и у Бугарској, по селима међутим има их нешто више. Аустро-угарских поданика има у Србији по варошима шест пута а по селима само двапут више него у Бугарској. На против турских поданика у Бугарској је двапут више него у Србији. На хиљаду домаћих поданика долазило је стра-

них: у Србији десет а у Бугарској тринаест. Односна размера била је као 1000

	у Србији	у Бугарској
по варошима .	61	55
по селима . .	2	4

Занимљиво је видети, како су били страни поданици заступљени у Београду и у Софији. На крају 1900 године било је

	у Београду		у Софији	
поданика	свега	%	свега	%
српских	56.442	80·90	588	0·86
бугарских	133	0·19	59.354	87·56
аустро-угарских . . .	9.859	14·13	1.887	2·79
грчких	67	0·10	365	0·54
румунских	54	0·08	210	0·31
руских	17	0·02	182	0·27
турских	2.505	3·59	4·246	6·26
француских	52	0·08	174	0·25
других држава . . .	640	0·91	783	1·16
свега	69.769	100·00	67.789	100·00

У Београду има страних поданика више него у Софији. Аустро-угарских поданика има у Београду пет пута више него у Софији а турских напротив у Београду много је мање него у Софији. На сто домаћих поданика долази страних у Београду 24 а у Софији само 11.

При подели становника краљевине Бугарске по матерњем језику, показали смо, да је 1900 године било у Бугарској 1503 Србина, а српских држављана било је тамо 1384. Узмемо ли да су ови држављани били сви Срби, онда остаје само њих 119, који су били поданици Бугарске. Одвојимо ли варошане од сељана, онда излази да је било

	по варошима	по селима
Срба по језику . . .	934	569
српских држављана .	1 067	317

Из овог поређења излази, да је по варошима било много српских држављана туђега језика који су се својим послом бавили у Бугарској као трговци и занатлије. По селима пак било је опет много више стално настањених Срба, бугарских поданика.

У Србији било је 1900 године

	по варошима	по селима
Бугара	371	274
бугарских држављана .	328	258

Узмемо ли да су бугарски држављани били и по језику Бугари, онда излази, да је било стално настањених у Србији само 59 Бугара, и то 43 по варошима и 16 по селима, дакле далеко мање него Срба у Бугарској.

Б. Јовановић

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

НА САЈМУ

— из збирке „У праху и у крви“ —

I

Море је шумило весело, пљускајући кратким валовима плитко жало, насмејано првим зракама сунца што се помаљаше на необично ведром небу. Свежи поветарац, што је намрешкао сињу површину продираше, просчан, у густе окоричне и чемпресове гајеве, што су давали мек шум, понешта уморан.

С овим се природним гласовима касног лета слагаху гласови људски и брујање звона у К. малој, приморској вароши.

Био је сајам „Ружарице“ и оне је године било дошло много Загораца на сајам да продају благо, волове и крмад, јер је од суше било изгорело жито, од црва пропала лоза и, суха авет, глад претила је из далека, раскривена.

Оно жагорење и брујање, слично зујању пчела кад излазе из кошнице расло је све више и више и, у журбању и стисци, гласови се крижаху, високи, јаки, па као пригушени, кад је сунце припекло јаче, у густом облаку светлуцаве прашине, што је беху подигли волови копајући ногама и роговима земљу и ситно благо прометајући се амо тамо.

Пазарење је било у јеку до подне. Тада су скоро сви били купили што им беше од потребе па се разилажаху и скупљаху по крчмама, жељни печења и вина.

По подне младост је играла коло на „Брегу“. Тако зову и К. покалдрман простор, затворен са свију страна кућама на таван.

Загорци се истицаху крупним стасом и шареном ношњом међу црно-одевеним приморцима.

Около на около, ближе колу, стајали су стари људи и жене и гледаху, сећајући се младих дана.

Многим је бежало око за Анђом, стручном цуром, лепа, малена лица, пазећи на игру ситних ногу, на које се је била приპила, као да је срасла, лагана обућа, кад је, држећи високо главу, натегнутих обрва тако да јој се у повијама била усекла дубока, оштра црта, полуотворених уста, трусајући лагано собом, тако да су ђердани и укошњаци звектали неким мѐким гласом, пролазила мимо, шибајући погледом десно и лево.

„Ну... вражја ли је“ шапнуо би који старчина гладећи сед брк, неуредно спуштен преко скупљених, нарованих усница.

Пред једном крчмом, недалеко, два су се момка разговарала, и, кад год би Анђа, која је играла с једним омањим момком, прошла, један, плећат, бркат, великих, црних очију, окренуо би главу, погледао па настављао разговор с другом, који је био мршав, мален и коштуњав.

„Па шта гледаш? Ајд' ухвати је“ — рече овај, кад је први, ко обично погледао. И кад му онај не одговори ништа, настави: Ајд' болан Мијо!

„Мани се, Антуне, — одговори мрко упитани — би ли да заметнем буну“? Антун сагне раменима, припали лулу и обори поглед. Потискавао је, у неприлици, ногом камење порасуто, мрдајућ преко зуба нешто неразумљиво.

А Мијо је мислио: Није Анђа ко што су друге цуре. Има их вредних, радених које су кадре да подигну кућу на десет саката. Не! она није такâ, јер неће да буде. Све је на њој чисто и спртено, ко из сандука извађено а руке се беле као платно. То јој замерају у селу, али се то њему свиђа. И он добро зна како сваки момак гледа неће ли је где на саму сасастати, ал' она ни да погледа кога, већ им се руга да су жене а не људи.

И њему буде тешко, претешко што сад игра с оним момком са Саком, с оном ошкопицом, хвалицијом, што је дрхтао пред њим само кад би га криво погледао.

И гледаше, на око миран, ал' му у души беше пакао, но оно двоје и беше у двоумици хоће ли сам да пође па да је сети обећања или ће чекати да му се она јави.

Право је Анђа волела Мија. Беше јој мило кад би је његове снажне, жилаве руке ухватиле за тканицу и вијале у зрак ко перушину. Смејала се је и дрхтала тад. Беше јој мило што јој је јаран најјачи момак у селу, ал' се је бојала да би је оне снажне руке могле у љутњи и стиснути... удавити.

Опет јој Сако беше драг. Није био сѐла ни прела где га се није чекало, јер без њега није било весеља. Он је знао тако лепо да пева, да се шали и да боцка момке, па јој она Мијина намрштеност и пропиткивање: „С ким се била на води, што ти је говорио“, отешчаваше срце. Ал’ се је поговарало у селу да је ко наручено да ће за Мију. То је ублажило оне гласове што су је црнили, па и сама беше сита оног вечног трзања собом и са својим, оног мајчиног јадиковања и очевог карања.

Опет је била собом добра, па јој беше жао што је обећала Мији да ће играти с њиме па се ухватила овог обешењака Саке. Била би хтела да приступи Мији, да га позовне, ал’ неки стид јој није давао. Мислила је да ће и сам доћи, па га се и бојала, гледајући га онако намрштена где седи и ко уз пут на њих погледава.

А у Мије је кувало. Погледаваше, налакћене главе на игру и мислио је: како би било да се скочи, да шчепа Саку за врат, да га обори ту пред свима и кине ногом као пашће. Ал’ му у неке било жао Анђе, да је тако осрамоти, у неке се убојао. Одавна је било рђе између његова и Сикина села. Да га он удари, скочили би и све комшије на обрану и њих је било на сајму више него његових.

Устане се аљкаво, неодлучно. Понаправи капу на глави, обазре се два три пут и уздахне му се.

„Дедер, отми је оној несрећи“ — прошапута Антун, који је помислио да се је друг одлучио.

Мијо га погледа, угризе се за доњу усницу и пођe мирна корака ка колу. Рустура два три старца, који га погледаше криво, мрдајући.

Кад је она прошла он је зовне полако: Анђо!

Ана протрне и пробледи. Стане. Отаре зној што јој је са лица капао. Одлучи се и приступи му.

А Мијо јо снажно ухвати око паса и подигне је лако, скоро љутито. Она цикне. Зајапури се и насмеје сретно.

Он заборави за час све. Погледаваше њу онако бујну, како се вешто кретала поведена његовом снажном руком.

Она је хтела да му што рече, да га удобровољи, ал’ није знала што ће. Два три пута подигне очи к њему, па их опет обори. Он помисли да га је хтела лагат’ и буде му жао.

„Ти си ка била заборавила? промуца изненада.

„Па нисам“.

Што си пошла са Саком?

А рашта не би?

Њој је било мило што је он за то пита, јер је знала да га боли.

Тад јој рече озбиљно.

„Мани га се. Не волим кад он игра с тобом“.

„Ајд’ па му реци“ — насмеја се она.

Он ућута а она је опет уздигла главу и шибала погледом десно и лево. Беше јој одлануло. Била се је побојала за Саку. Сад јој је био опет на памети. Видела је како се он, чим га је оставила, обазро за њом два три пута а на лицу му се указало да га је ујело за срце. И видела је како се је после ухватио једне цуре из њезина села. То јој беше жао. Мрзила је на ону цуру, јер су је хвалили у селу да је ваљана и лепа. Гледајућ је сад како се смеје сретна уз Саку, прохте јој се да јој га отме.

Јеси л’ сустала? Ајмо да пијемо. — Понуди је Мијо.

„Па ајмо“ опетова она нехајно, као jѐка Ал’ јој око беше запело за Саку, и кад прође мимо добаци му:

Јеси л’ сустао Сакане?

„С тобом не бих до јутра“, прихвати он хитро.

Дедер!

Сако се окрене и у исти трен је ухвати преко паса. Закрене њоме вешто. А она се насмеја Мији и стане да игра поношљиво, гледајући Саки у ноге, ко да јој цели живот беше за тим.

„Ну врага“ — насмеја се Мијин друг Антун, који је све гледао украј кола.

Мијо поцрвени од љутине. Није знао шта би. Био би најволео да је пропао у земљу.

Сунце, на западу, шараше голе планине и одеваше се у меканим бојама у мору, што је шумило тихо на жалу.

У његовом се срцу роди сећање на прошли, прости, мирни живот код блага, док је био чобанче. И чинило му се да чује глас клепке од кад до кад а из даљега фрулу, за вечери ведрих којег друга или другарице. И сећаше се како се је гоњао с цурицама, па га од ниједне никад није срце забољело ко од ове.

И дође му да прокуне, ал’ није мого. Не, не, мислио је — она није крива. Њој је тако од природе додато да није ко што

су остале. Зато ју је он и заволео. Ал' Сако..,, он ће да му плати... кад... тад...

Шта си се усудио ту?. Гурне га Антун лактом. — Ајд'мо!

Мијо га погледа ко у сну и пође за њим. Ал' опет стане. Замисли се па се одлучно врати.

Антун се престраши да не би што сад урадио.

„Стани! — рече. — Шта си с' димо!

Ал' му Мијо не одговори. Тражио је њих. Кад их види, нису више играли, но су се за руку држали и разговарали.

Сва му крв навали у лице. Приступи им и муклим гласом рече Анђи.

Ајд' сад да те напојим!

Анђа се престраши· Разумела му је по гласу да би мого доћ' до густих и беше у двоумици.

Сако се одазове за њу: „Чекај да је ја пре напојим п' онда ето ти је" — и насмеја се гласно, подругљиво.

Њих се двоје упутише крчми и она, што је била најближа беше препуна, те је крчмар имао пуне руке посла да даде све што се питало.

Сако се и Анђа протураше до клупе, где је крчмар раздавао вино.

Анђа је дрхтала и мислила: кад ме Сако напоји тад ћу с Мијом и удобровољнћу га. Обазираше се плахо и гледаше пеће ли се помолит' на врата. Бојала се је да Мијо не би дочека' Саку пред вратима па га пробио на издаји и... Можда и њу. Трнци су јој пролазили животом. Била је млала. Није хтела још да погине.

Ал' је Мијо био остао као укопан, неодлучан. Беше му да повади нож, потрчи у крчму и закоље Саку, ал' је знао да у крчми има више Сакиних пријатеља, што би тек били дочекали да га убоду на издају.

Ипак није мого да прогута срамоту што је доживео да Сако први напоји Анђу. Одлучи се и уђе у крчму. Седне на једну клупу, до врата а до њега Антун, који је гледао како ће га обранити, ако што уради.

Мијо их види како гледају један другоме у очи и држе један другоме руку на рамену и видио је кад је Сако ухватио чашу да наздрави Анђи, и пекло га је, пекло што ће Анђа пити понуђено вино.

Гризао је мараму што је скинуо око врата и удубио је главу у шаке, да не види.

Ипак је чуо њезин глас: „Здрав' Сакане. Све ти брате китно“!

И чује код себе Антуна кроз стиснуте зубе:

Хм! што дајеш да пије јарачко, лоповско вино... Да је моја ствар ко твоја... уффф!!!

Устане се. Мало се промисли, па ко луд протисне се кроз свет и кад дође до клупе, дигне у зрак песницу и свом снагом удари Сака по глави.

Од силног удара Сако паде, ал' се брзо разабере. Разуме и истрчи напоље. Велик, љубичаст чвор беше му се надигао поврх левог ока.

Стаде цика жена и вика крчмара.

Кӧ удари мог брата? Завиче Бошко, Сакин стричевић. Види Мију и ухвати се с њим. Стадоше да се рвају.

„На поље... на поље“ — стаде вика крчмара, и сви они што беху у крчми гураху она два што су се рвала на поље.

За мало се крчма испразни а крчмар затвори мандалон врата.

II

Када се Мио ослободио Боже, нађе се сам пред крчмом. Много се је света било скупило подаље, код једне мурве. Погледа боље и види како многи Сакини пченештаци туку штапима Антуна.

Истргне иза пашњаче нож. Осећаше жељу крви. Упути се према скупу, ал' наједном стане. Њега је тражио, Саку. Био се је одлучио. Данас је морала пасти Сакова глава ил' се он не звао више „силени Мијо“. Отираше о беневрске оштар нож корицаш и шкрипаше зубима, тражећи погледом као рањени мeђед.

„Нема га... нема га“ мрдаше кроз стиснуте зубе. Још више га је дражило Антуново запомагање и, изгубљених очију, стајаше ту неодлучан.

Наједном осети ледену бол у слабини. Окрене се и види Саку где бежи с ножем у руци. Пипиа се, осети нешто топло, мокро. Види крв.

Ајмех — застење кӧ рањен вӧ. „Убоде ме пас.“ Даде се у трку.

Ал' тад чује Антунов, обнемогао глас:

„Има ли ко мој?.. погибох!

Жалост, љутина, бес обузме његову душу и ко слеп насрне на скуп, махајући ножем на све стране. Убоде двојицу, кад остали видеше да му је у руци нож, побегоше. Он види Антуна на земљи затворених очију, бледа ко крпа.

„Антуне, брале“ стаде га звати. Помисли да је мртав и нагне тркати, без циља, жељан само да убија, да се свети на ма кога било. Тако убоде једног старца из његова села који га, падајући прекорно погледа и шапне: „Шта сам ти ја крив... Мишо?“

Видио је пред собом крваво. Љута пена му навираше на уста и свака му је мишица дрхтала.

Пред њим је све бежало. Мешћани се заклањаху по кућама а загорци су умакли далеко, или се вратили пред крчму да брани свак свога, јер се је и тако био распалио бој.

А он је сад држао ко у руци да је Сако његов. Знао је да се нико неће осмешити да му га отме, кад га шћепа и осећаше у срцу дивљу радост и понос што га се свак боји јер је најјачи.

Из пусте обести убоде у слабину једно магаре, привезано за једна кола, ал' је био слабе среће, јер, како се живина од бола бацне, запе му нога и опружи се по земљи.

Кад хтеде да се придигне, није мого. Био је прекршио ногу. Завапи. Од јада је стао да копа земљу рукама. Покуша и опет да се придигне, скупљајући сву снагу, ал' у то га две снажне руке ухватише за рамена.

Огледа се. Беше оружник.

Стаде да се отимље свим силама и пипаше руком по земљи око себе да напипа нож, што му беше испао. Грдио је оружника, ал' кад види да му не помаже и да су два мешћана притекла у помоћ, стане га молити ко дете.

„Еј срећа ти певала, младости се наносио, пусти ме. Пусти да убијем пса, па ради са мном што те воља“!

Ал' су га међу то били повалили и оружник му свеже синџиром руке.

За час, кад се види онако спутан, паде сва сила у њему. Он се види постиђен, убијен, преварен и зајеца очајно, безнадежно, тупо.

III

Сако, кад види да Мијо није наставио за њим, помисли да га је убио. И њему се је срце ширило од радости. Мијо...

јаки, силени Мијо убијен од његове руке, постиђен од њега. Док буде младости име ће му се разносити, певати. За Анђом му није било вече стало. Био је пристао за њом само из атара према Мији. И њему се прохтеде сад другог делијања. Па и главу изгубио сад није марио. И онако ју је носио у торби, јер ће се Мијна родбина осветити.

Види пред крчмом скуп људи што су се тукли, и крвавим ноже насрне. Осети на глави јаку бол и крв млазне са чела. Види да га је ударио један Мијин комшија и он му зарине нож до дршке у срце.

Кад онај паде, видећи да је у Саке нож, разбегоше се. Он погледа на оног мртвог, сагно се извади му из ране нож отаре га о његове хаљине и мирно спреми за пашњачу.

Отаре руком крв што му је лазила са чела и застирала око, отресе руку и упути се певајућ што га је грло носило:

Анђо, душо, где си моје драго
Ноћас ћу ти са сватиме доћи
Да те просим да те прстенујем
Била, душо, ил' не била вољна

Огледа се мало да види не иде ли ко за њим и кад види да нема никога скрене путањом на цесту што је водила кући.

IV

Анђа се је била заклонила код једне познате цуре у месту.

Премишљајући на све што се беше догодило, слутила је да би Сако лако мого изгубити главе. Чудила се је сама како јој га не беше жао. За Мију је знала да неће лако погинути и бојале се за себе да се не би он на њој какогод осветио. Мучила ју је мисо за хајку што ће дигнути ова њу њено и туђе село. И буде јој пусто око срца, тесно, мрско.

Мислила је: Силом хоће да ме имају. А да мене и не питају гањају и ради мене. Па зашто би ја њима угодила?

Зашто би ја пазила на њихову вољу а не бирала ко ми се свиди, и оставила га кад ми се не свиди?

По којој је сили имала да слуша Мију и да пође с њим рађе него са Саком?

Осећаше само силну мржњу и на Мију и на Саку, што су јој помутили уживање и дође јој да пође високо, на нај-

већу планину, па да буде сама и да се весели сунцу што греје и соколу што лети слободно.

И загледа се сад у сунце што је тонуло у море, шарајући га крваво и проплаче тихо.

Задњи умирући траци дрхтаху на земљи, напојеној крви што је било протекла из људи кивних једно-на другога ни за што, но природним законом гоњени, по коме све што је јаче хоће да табачи, из људи вичних да живе о мржњи, кавги инаду и освети.

У Трогиру 1909

Рикард Николић

ВИШЕ ОБРАЗОВАЊЕ СРПСКОГА ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИКА

У чланку „Образовање српског Престолонаследника“ (у „Делу“ за октобар 1903 г.) изнесено је нарочито опште, гимназијско образовање, које је потребно Престолонаследнику. Оно треба да оспособи човека за научне и практичне студије, или да му да претходну спрему за више, академско образовање

Садањи је наш Престолонаследик довршио гимназијско образовање, и сад треба да добије научно и стручно образовање Оно се добива редовно на универзитетима и академијама.

Престолонаследник нема толико времена на расположењу, да се може у већој мери занимати чисто научним студијама. Он се не може одати нпр. историјским, или лингвистичним, или математичким, или природнонаучним, или философским студијама. Али је свакојако потребно, да има више знања из народне и опште историје, географије етнографије, но што се добива у средњој школи, и потребно му је макар основно философско образовања, а нарочито познавање етике и психологије. За њега би било још корисно, кад би добио и мало више литерарног образовања.

Стручне студије Престолонаследникове обухватају правне и политичко-економне науке и војне науке и вештине. Пошто су дужности Престолонаследника, као будућег владаоца унапред одређене, то је и његова стручна спрема самим тим одређена. Он се мора научно и практично спремати за управљање државом, а нарочито војском. Све гране државне управе, за које се тражи специјална спрема, мора он својим знањем обухватити. Разуме се, да ће то знање бити већином енциклопедијско знање, без специјалнога проучавања појединих наука и без удубљења у поједине научне проблеме.

Будући владалац мора упознати све важније послове, које врше поједина министарства, а нарочито мора добро познавати законе, по којима она раде. Стога се у њега мора развити јак интерес за спољашње односе српске државе, и за одбрану српске земље; интерес за унутрашње државне послове, који се врше према начелима права и правде, законитости и уставности; интерес за школу и цркву, за привреду и трговину, саобраћај и друге државне и народне послове.

Српски владалац заузима врло висок положај у својој држави. Народ гледа у њему идеалну личност, у којој су оличене неумитна правда и узвишена доброта, дубока мудрост и изванредна моћ. Стога се у Престолонаследника мора развити и учврстити јак моралан карактер, без мана и страсти, које би вређале владалачко достојанство.

Према томе, спремање Престолонаследниково треба да буде тројако: 1. теоријско, 2. практично, 3. морално. Теоријску спрему може добити на универзитету, практичну у војсци и у државним канцеларијама, а моралну у друштву.

Прво је питање, да ли ће Престолонаследник походити предавања на универзитету, или ће му поједини професори држати засебна предавања у Краљевом двору, као што је то до сад било. Чуло се, да је једна компанија предложила, да наш Престолонаследник проведе неколико година на једном универзитету у Немачкој; али нису познати разлози за то.

Главни разлог за научно образовање нашега Престолонаследника на туђем универзитету могао би бити, да наш Универзитет није добар; да међу професорима правничког и филозофског факултета нема јаких и научних снага, те се траже већи ауктоитети на страни. Али то неће признати представници нашег Универзитета, и то неће, ваљда, тврдити ни чланови оне компаније. Кад би се о том тражило мишљење и поменутих наших факултета, они би, по свој прилици, били за то да Престолонаследник изучава правне и политичко-економске науке онако, како се оне код нас предају, с обзиром на уређење српске државе, и да проучава историјске и социјалне науке с погледом на развитак и потребе српскога народа.

Други би разлог за учење на страни могао бити, да Престолонаследника треба преместити у другу средину, јер српско друштво и српска отаџбина не могу му дати неко идеално социјално, политичко и морално образовање, којим треба да се од-

ликује будући српски владалац. Али је питање, може ли он такво образовање добити у Немачкој. Нема сумње, да немачко друштво, у опште узевши, стоји више од српскога друштва. Али може ли српски Престолонаследник ући у ближе интимне односе с најсолиднијим и најплеменитијим члановима немачкога друштва? — Он се може слободно дружити само са студентима, ако га они приме у своје засебне дружине, Али ни ту неће наћи увек ваљаних примера за углед. А одмене су породице обично неприступачне за странце. Према томе, колико простора остаје српскоме Престолонаследнику за слободно кретање у солидном друштву, и колико има могућности за искрено, пријатељско дружење с образованим Немцима и за непосредно упознавање немачкога друштва у опште? Обичан студент има више прилика за ступање у разне друштвене кругове него Престолонаследник, према којему се сви грађани мало друкчије понашају. — Ако би, дакле, наш Престолонаследник отишао ради студије у Немачку, он би био ограничен на дружење са својим пратиоцем, који ће свакојако бити Србин. Истина, говори се, да ће се образовање Престолонаследника поверити једном нашем професору; али он ће се старати само о научним студијама, а неће водити бригу о његовом социјалном образовању

При коначном решењу овога питања треба узети у обзир и то, да ли Престолонаследник зна немачки толико, да може пратити предавање на университету. Ако он не влада довољно немачким језиком, онда ће изгубити два три семестра, док научи језик, и онда би морао дуже остати у Немачкој. Зато време он би се могао отуђити од својега народа, у којем до сад није провео ни половину времена својега живота, те после као владалац не би могао довољно разумети живот и потребе српскога народа. — Кад је пређашњи Краљ, као млад човек, путовао у Русију, јако му се допала румунска земља, па је том приликом рекао својим пратиоцима, да би радије живео у Румунији него у Србији. На то му је пок. Јован Ђорђевић, професор Велике Школе, одговорио: Ви не смете тако говорити. А он му рече: А зашто не смем, кад је овде лепше? Ђорђевић му онда, узбуђен, каже: Ви не смете туђу земљу више хвалити него своју отаџбину; Вама Србија мора бити најмилија. — Треба пазити да се у будућег Краља Србије не би укорениле јаче симпатије за коју туђу земљу него за српску земљу.

Ако Престолонаследник мора ићи у иностранство на дуже

време, онда треба да иде у ону земљу, где се говори језиком, који он сасвим добро разуме. Ако је при том главни задатак, да он учи правне и политичко-економне науке, онда то може постићи и у Француској, или у Русији. А за практично политичко образовање било би корисно, кад би он неко време провео у Енглеској.

Кад је поменута комисија предложила, да се Престолонаследник образује на страни, онда је, по свој прилици, имала на уму рђаво искуство о васпитању наших престолонаследника за последњих четрдесет година. Они су сви овде код нас добили своје више образовање, али не у јавним школама, него у двору; па се можда мисли, да је то узрок недовољном успеху код њих. Ну то неће бити главни узрок неуспеху, него нешто друго. Двојица од њих су живела у иностранство све до својега младићскога доба, а сва тројица су одрасла без довољног родитељског васпитања. Први је од њих отишао без оца и без матере; други је, поред живог оца и живе матере, остао без јачег васпитаног утицаја једног и другог родитеља; а трећи је још у раном детињству изгубио своју матер. Тако су они одрасли без оног нежног емоционалног васпитања, које само материнска љубав може дати невиној деци. Да су они у својој младости имали макар нежну сестринску негу, или да су провели дуже време у доброј сродничкој породици, или да су бар имали верних и оданих личних пријатеља, који би имали јака морална утицаја на развитак њихова карактера, ипак би васпитани успех био повољнији; али тога као да не беше ни код једних од њих. Њих су опљачкали махом себични и страсни људи, који су из личних или партијских рачуна угађали њиховим недопуштеним прохтевима и тим их навикавали на страстан живот, који је нашкодио и њима и српској држави.

А може ли се сад ово избећи? Може ли се садашњи Престолонаседник образовати овде у нашој средини, тако да походи предавање на нашем университету и у нашој Војној Академији, а да се при том уклоне опасности од незгодног удружења с људима слаба и сумњива карактера? — Ми налазимо, да то може бити, и да би то донело више користи него образовање на страни.

Пре свега треба утврдити, да је похођење у вишим заводима у опште боље од приватног учења. Јер у друштву има угледања и утакмице, при чему се јаче развијају частољубље

и љубав према науци. На српском Университету и у српској Војној Академији Престолонаследник би упознао своје вршњаке, који ће доцније, под његовим врховним надзором, вршити разне стручне послове у српској држави. После, предавања су на Унивеситету слободна и јавна, те се могу и јавно критиковати. Зато сваки професор излаже научне мисли објективно, по својем убеђењу, и одговара за своја предавања. Ту се, дакле, не може лако протурити неко неосновано мишљење, које би будућем владаоцу давало као неко право, да може у државној управи радити и друкчије но што то допуштају закони. А кад би поједини професори држали предавања Престолонаследнику на само у Краљевом двору, било би више могућности за погрешно схватање неких закона, нарочито зато, што ту нема оног интересантног заједничког претресања разних научних питања, у којем живо учествује већи број студената, као чланова академијских семинарија.

При распоређивању предавања на поједине семестре могло би се у нашем правничком факултету нарочито узети у обзир студовање Престолонаследника. А ако би ипак било потребно, да се нека предавања држе и у двору, то би ишло упоредо с предавањима на Университету и у В. Академији. Ну свакојако треба Престолонаследник да походи јавна предавања на Университету и да учествује у раду у семинарима. При том треба да и он ужива ону слободу, коју имају академијски грађани.

Од Престолонаследника не би требало захтевати, да полаже испите, као други студенти; јер он не може да изучава само једну струку, којој би цео свој живот посветио; него проучава више различних струка, које не може потпуно савладати. Довољно је, да он с интересом прати предавања и да ради у семинарима, где ће се професори уверавати о његовом напредовању, о којем могу и извештаје подносити. — Испити и пређашњих престолонаследника нису имали готово никакве вредности. Испитачи су давали махом лака питања и одличне оцене, а испитне су комисије биле увек задовољне. Кад су неки професори тражили бољу спрему, нису могли успети, јер нису имали власти, да свој захтев у дело приведу. Неки су од тих професора претрпели и увреде, за које нису добили задовољења; а то не би смело бити ни у којем случају.

Зато је потребно, да Престолонаследника поучавају и окружавају потпуно самостални, карактерни људи. Таквих људи

има и у нашем друштву; само их треба потражити и приволети на то. — Рђаво је друштво једног бившег престолонаследника морално покварило; другог је научило, да ружи и понижава људе и да гази своју заклетву; а трећега је учинило немогућним за државну управу. А све би то било друкчије, да је њихово друштво било боље и солидније.

Садашњем је Престолонаследнику потребно пре свега дружење са својим вршњацима, нарочито с одличним студентима после дружење с ученим људима, с ваљаним официрима и с угледним људима разних струка. Поред тога, требало би да он долази чешће у додир с одличним српским породицама; јер то може јако утицати на његово социјално образовање. То вреди много више него похођење разноврсних јавних забава. — Не би требало да се Престолонаследник дружи често с младим и неискусним официрима и другим чиновницима, који проводе самачки раскалашни живот; јер у тим годинама прете многе опасности младим људима у нашој престоници, у којој има много прилика и повода за кварење, као и у другим великим градовима.

Ако би Престолонаследник учио науке на страни, онда би војно образовање могао добивати у Београду за време великих универзитетских ферија, које трају четири месеца. А ако би учио овде, онда би научно образовање и војно образовање могли ићи упоредо, и онда би Престолонаследник ферије проводио на путу, ради упознавања своје отаџбине и других културних земаља. На путу би га могао пратити универзитетски професор географије, или професор историје, или други неки професор, који има и научног и моралног ауторитета, те да може утицати на мишљење, осећање и вољу Престолонаследникову. Таквоме пратиоцу може се дати потпуна слобода у погледу на план путовања. Пређашњега Престолонаследника пратили су неки млади официри, који нису имали ни довољног научног знања ни потребног ауторитета, и зато је он путовао по својој вољи и без утврђеног плана. У наставном плану за његово образовање беше предвиђено и путовање али не путовање ради обичног провођења, него ради познадања „српске земље, суседних и словенских земаља и земаља великих просвећених држава; с нарочитим обзиром на њихово политичко уређење и на етнографију“.

Чуло се, да ће Престолонаследника у иностранство пра-

тити један виши официр, који ће с њим остати за цело време његових университетских студија. Ако се налази, да је то потребно због војне спреме, онда се то може избећи, било да се та спрема даје о феријама или по свршетку научних студија. Ако се мисли, да је потребан надзор над радом Престоланаследниковим, онда се то може поверити једном професору нашег Университета. А ако се хоће, да Престолонаследник има уза се у туђој земљи поузданог заштитника и искреног пријатеља, који ће га моћи чувати од опасности ма које врсте, и који ће га поучавати и саветовати у разним приликама његовог живота, онда се при избору његовог пратиоца не треба везивати за положај таквога човека у државној служби, него треба узети интелигентног и ваљаног човека, који је достојан да буде — не обичан пратилац или учитељ — него — духовни вођа, саветник и пријатељ будућем српском владаоцу, у којега српски народ велике наде полаже.

По свршетку академијских студија Престолонаследника треба постепено уводити у државне послове. План за то може утврдити министарски савет.

На основу свега овога, што је овде изложено, могло би се захтевати, да се одреди друга комисија, у коју би ушли представници свих факултета нашег Университета и представници Војне Академије, те да та комисија предложи план за више, научно и стручно образовање Престолонаследника. Такав план као да није до сад израђен; бар у јавности није ништа познато о том; а требало би га израдити и објавити, те да о њему даду мишљење и друга стручна лица.

Од садашњег министарског савета, који представља готово све наше политичке странке, може се с правом очекивати, да ће учинити све што треба за што бољу спрему Престонаследникову. Треба да се користимо искуством, које смо стекли за последњих сто година нашег новог државног живота, за које су време три српска владаоца убијена и четири из земље уклоњена, па да спречимо такве и сличне догађаје, који су Србији и српскоме народу много нашкодили. Већ је крајње време, да се ослободимо таквих трзавица, те да можемо слободно радити на културном унапређењу српскога народа, и да се можемо озбиљније спремати за борбу за уједињење свега српскога народа.

Србији и Српству прети сад врло велика опасност. Услед најновијих политичких догађаја и промена на Балканском По-

луострву поколебана је самосталност српских држава и повређени су животни интереси целога српскога народа. Наши су непријатељи врло јаки, а помоћи немамо ни од куда. Зато морамо бити потпуно спремни, да бисмо се могли снажно и победосно одупрети њиховој навали. Просвећен, племенит и храбар владалац, који има ближих веза с владаоцима пријатељских нам народа, сад нам је потребнији него икад до сад. Постарајмо се, да у садашњем Престолонаследнику добијемо таквог српског владаоца!

Београд, 1 маја 1909.

Д-р В. Бакић

ДВАДЕСЕТ ГОДИНА

ПОЛИТИЧКЕ БОРБЕ НА ПРИМОРЈУ

(1880—1900 год.)

(БИЉЕШКЕ, УСПОМЕНЕ И УТИСЦИ)

— СВРШЕТАК —

Колико је овај протест помогао, искусио је Српски Глас неколико дана касније. Пошто се у то доба навршавало двадесет година од окупације Босне и Херцеговине, за 32. бр. Српскога Гласа написао сам чланак Двадесет година. У том чланку рекао сам:

„Половином прошлога мјесеца, 17 (29) јула, навршило се двадесет година, од када је аустро-угарска војска прешла код Брода у Босну. У исто доба, друго одјељење војске ушло је у Херцеговину. Аустро-угарској војсци био је задатак, да, на основи закључака Берлинскога Конгреса, заузме те двије српске земље и да њима управља.

„О овој успомени хтјели смо да пишемо одмах. Два разлога нијесу намо то допуштала.

„Висока наша цензура, кад ми пишемо о Босни и о Херцеговини, извлачи високе дурбине. У нашијем чланцима тражи и нађе оно, што нико други не би могао да нађе. Тај разлог није ипак за нас био одлучан. Хтјели смо да чујемо и видимо, шта ће да пишу о тој годишњици новине, које су и до сада извртале чињенице. Хтјели смо прије да чујемо њихове хвалоспјеве и пјесме тобожњијем успјесима у Босни и у Херцеговини. Што смо чекали, то смо и дочекали. По ријечима тијех новина, у Босни и Херцеговини данас влада највеће благостање. Народ је срећан и задовољан. Сваки, осим неколико незадовољника, како их оне називљу, са захвалношћу се сјећа

двадесетгодишњице окупације. Па како и не би! Окупација им је донијела оно, чега до тада није било.

„Чињенице, истините и праве чињенице, разгоне дим, који се диже из тога тамјана. Мјесто тамјана, бистро и поштено око види њешто друго.

„Да идемо редом. Хоћемо чињеницама да побијемо то хвалисање. Истином морамо да сузбијемо такво писање, које у кривој свјетлости износи стање у двјема српскијем земљама. Три дана прије уласка војске, мухамеданска хајдучка народна влада издала је проглас на народ. У прогласу позивао се народ без разлике трију вјера, да се опре освајању. Позиву су се одазвали мухамеданци и њеколико православних. Љути бој био се свугдје. Освајање није ишло онако лако, како су њеки замишљали. Тек крајем октобра 1878 освојен је Клобук, пошљедња усташка тврђава. О освајању могла би се написати цијела књига.

„Још Клобук није био освојен, а турски опуномоћеник, на име Високе Порте, предао је ноту министру спољних послова у Бечу. У ноти турска је влада одлучно протествовала ради поступка освајачкијех чета. На најстрашнији начин описано је у ноти, шта су све радиле те чете. То је био почетак.

„Народу је обећано, да ће се одмах ријешити аграрно питање, које је и изазвало устанак. Обећано му је, да му се неће учинити ништа, што би могло да вријеђа његове народносне и вјерске осјећаје. Обећано му је, уопште, све, што народ може да учини срећнијем и задовољнијем Да се та обећања изврше, и данас се чека у Босни и у Херцеговини. Аграрно питање није ријешено. Оно је сада у горем стању, него ли је прије било. У пошљедњијем делегацијама, са најмјеродавније стране чули смо, да се за сада не може ријешити. Шта више, овијех се дана читало у новинама, које добро каде, да ће се то питање ријешити тек онда, кад се коначно уреди државно-правни положај Босне и Херцеговине. Не смије се при овоме заборавити, да је неуређено аграрно питање био једини јавни разлог, ради којега је допуштена окупација.

„Погоршано је и све оно, што иде упоредо са аграрнијем односима. Десетина и трећина не мјере се и не плаћају се као и прије. Непрестано се подижу тужбе против несавјесног поступка у том послу. Даће се не плаћају у природи, као и прије, него у новцу. Цијене плоду за цијелу земљу одређују

се у Сарајеву. Догађа се често пута, да сељак, кад плати десетину, трећину и остале порезе, дува у празне шаке. Годишњи прорачун Босне и Херцеговине, од окупације до данас, повећао се ни више ни мање него шест пута. Гдје је било само нешто више од 3,000.000 фор., сада је преко 19,000.000! Овакви рачуни излазе, кад се прегледа прорачун, који се штампа за делегације. Али зна се, и признато је у делегацијама, да се порезе сакупи много више, него ли је прорачунато. Куд се дјева то силно благо? На то питање нико никада није добио одговора. Зна се једино, да се народу никада ништа није повратило.

„Док се прорачун ушесторостручио, а народ остао код старијех својијех прихода, није никакво чудо, да нам из Босне и Херцеговине долазе црни гласови. Ове године, баш послије двадесет година окупације, завладао је у тијем земљама глад. Кад њеке новине славе успомену окупације, као одјек из окупираних крајева долазе вијести да се људи даве и вјешају се, јер воле и том смрћу умирати, него ли скапавати од глади. Спољашњи сјај и напредак, којим Босни и Херцеговини хоће да се даде разнијем великијем зградама и сакатом жељезницом, не може да ублажи сиротињу, која је овладала у тијем земљама. Народ је дотјеран до просјачкога штапа. Невоља га бије са свијех страна. У својој невољи завиди чак и Индијанцима!

„Како је данас школама и црквама у тијем земљама, о томе су наши читаоци могли дуго да размишљају. Православне цркве и српске школе сатјеране су до стања, у којем никада прије нијесу биле. Мухамеданске џамије и школе не одгајају више вјерне мухамеданце, него туђе потркуше. У Босни и у Херцеговини ипак је њешто напредовало. Послије окупације никло је и напредовало је још њешто, што ми нећемо да спомињемо. Гдје се за Хрватство до окупације није ни знало, оно се, потпомогнуто са свијех страна, подигло, да га нестане, кад нестане и његовог сијача.

„Данашње стање у двјема земљама уродило је, по нас Србе, једнијем добријем плодом. Заједничка невоља зближила је и шљубила је браћу једне крви и једног имена, а двију вјера. Разне неоправдане предрасуде биле су са свијем одијелиле мухамеданце и православне. Они данас знају и увјерени су, да су браћа, да им је заједничка прошлост, заједничка садашњост, коју једнако осјећају, а да им заједничка мора бити и будућност.

„Кад би се хтјело, да се у кратко карактерише стање Босне и Херцеговине послије двадесет година окупације, морале би се употребити ријечи кршћанско-социјалног делегата, које је изрекао новембра лањске године: „Народ у Босни и Херцеговини налази се данас у тежијем приликама, него ли под турскијем господством!“

Цензура је све то пребрисала. Да покушам срећу и по други пут, под истим натписом у бр. 33. напишем овај чланак:

„Прошли нам је број заплијењен. Заплијењен нам је цијели уводни чланак. Тај смо чланак посветили успомени двадесет годишњице окупације Босне и Херцеговине. Сви наши читаоци нијесу могли да прочитају цијели тај чланак. А пошто је окупација Босне и Херцеговине догађај, који је имао и који ће имати великог утицаја за будућност српскога народа, ми не можемо, а да о њему још једном не проговоримо. Да избјегнемо запљену, овога пута саставићемо у цјелину њеколико тачака, које смо ми у пошљедње вријеме писали о Босни и о Херцеговини. Ни једна од тијех тачака није заплијењена. Жао нам је, што нам нијесу на расположењу сви бројеви овога листа. Кад би то било, слика би нам изашла потпунија.

„1. „Српски народ није још дозрио, да се сасвијем ослободи од полумјесеца — пресуди стара Европа. Првијем борцима у то доба за милост оставише да покупе њеколико ситнијех мрвица, које су им добачене са богатијех столова. Они, који не извукоше јатагана, који ни прста не окрвавише за своју слободу, добише велику кнежевину. Два српска алема, гдје је најприје одјекнула пушка слободе, предана су Аустро-Угарској, да их она заузме и да њима управља“. (бр. 30., 1897).

„2. „Кад је у осмој сједници Берлинског Конгреса, 16 јуна 1878, гроф Андраши говорио о Босни и о Херцеговини, као главни разлог тамошњијем немирима навео је неуређено аграрно питање. То питање, рекао је Андраши, „само јака и непристрасна влада може да ријеши у једној земљи, у којој се сва непокретна влаштина налази у рукама мухамеданаца, док кметови и радници чине велику већину становништва“. А послије двадесет година „рада“ те „велике и непристрасне владе“, дочекали смо, да Калај 12 маја 1898 каже, како „ни он није за такву систему, али да се сада у тој земљи не може употребити друга““. (бр. 22., 1898).

„3. „Кад је 1878 године аустро-угарска војска морала да

уђе у Босну и у Херцеговину, главни заповједник војске издао је 13 (25) јулија проглас Босанцима и Херцеговцима, али на прогласу нема потписа. У прогласу се и ово каже: „Наше оружје штитиће свакога, а неће тлачити никога. Заповиједа свијетли Цесар и Краљ, да сви синови ове земље имаду уживати једнако право по закону; да свиколици имаду штићени бити гледе свога живота, гледе своје вјере и гледе добра и иметка својега. Ваши закони и уредбе ваше неће се самовољно укидати, а штедиће вам се светиње и обичаји ваши. Ништа се на силу преиначити неће; сваком ће се згодом зрело разматрати и просудити, чеса вам треба“. Бечка N. F. Presse од 27 јулија 1878 године примијетила је на ову прокламацију: „Прокламација је врло чудноват акт, јер нема ни потписа, нити се знаде од кога потјече. Она је тако опрезно стилизована, да се не може из ње видјети, да ли Аустрија намјерава увести сталну или привремену окупацију“. Од тада је прошло скоро деветнаест година. Упоредимо ову историјску чињеницу и писање тога листа са онијем, што сада бива, па се свакоме сам по себи намеће закључак“. (бр. 19., 1897).

„4. Са осталијем ситнијем порезима, народ у Босни и Херцеговини и у Ново-Пазарском-Санџаку платио је 1865. г. свега 4,481.913 фор. Ова се свота није никада знатно мијењала. Год. 1877 дакле непосредно пред окупацијом, по исказима енглеског консула Фримана, та је свота спала на 39,906.000 гроша. То је по прилици 3,250.000 фор. Већ 1882 четири године послије окупације, прорачун министра Слави-а износио је 5,600.000 фор. Не треба при овоме заборавити, да од окупације Босне и Херцеговине Ново-Пазарски Санџак не улази у прорачун. За тијем је прорачунат за Босну и за Херцеговину овако напредовао: — — — 1899 год.: 19,549.250 фор.“ (бр. 22., 1898).

„5. Недавно је један велики пештански лист отпочео систематске филипике ради поступка Енглеске у Индији. Доказивао је, да је Енглеска до коже огулила Индијанце. Али му се на ту истину одговорило другом, да народ у Босни и у Херцеговини, по прорачунима и не узимљући и обзир признате велике сувишке, плаћа порезе двадесет и два пута више, него ли је плаћају Индијанци“. (бр. 22., 1898).

„6. У осталом г. Калаја не може ништа тако добро да карактерише као начин, на који он управља окупиране покрајине и који је познат нашијем читаоцима. Могле би се написати

читаве књиге небројених догађаја, према којима би се најбоље доказало, колико ли је у независној штампи оправдана критика Калајеве управе“. (бр. 31., 1897).

„7. Калај се ни мало не осврће на то што његово газдовање у окупиранијим земљама изазива против њега опште незадовољство, него продужава да ради по староме, и вијести, које долазе из тијех земаља српскијех, које су под Аустро-Угарском, све су црње и горе“. (бр. 8., 1988).

„8. Жељезнице, путови, фабрике итд., као спољашњи изгледи културе, замјењују се са њиховом правом унутрашњом вриједношћу, која је у души народа и у његовој наобразби. Да се култура подигне и да цијели народ у томе судјелује, не може се израдити у кратко вријеме. То се може још мање средствима, која страше и огорчавају народ. Сваки познаје силу навике, која има своје представнике у народнијем обичајима. Веома је погибељно, кад се хоће силом уништити ови обичаји, који су држани као светиња. Са свијем се уништи успјех рада, ако се не подиже интерес појединца, ако се не чува и не оживљује корист становништва, па да појединци осјете, како је тај рад за њих благотворан. Баш у овом правцу гријеши влада. Сељак и брђанин страшно трпе ради система о порези, која влада. И кад се десетина и најсавесније одмјери, и када томе нема никаквог приговора, становништво има најтежих пошљедица, што десетину мора да плаћа не in natura, него у новцу. Влада одреди откупне цијене по сумњивијем односима у Сарајеву“. (бр. 47., 1897).

„9. „По ријечима г. Калаја, аустро-угарска управа, у деветнаест година окупације, дала је за српске цркве 268.000 фор. Уз то је још министар надодао, да је влада саградила 152 нове цркве. Рачунајмо сада: 268.000: 152 = 1763 фор. Попријечно је, дакле, свака прква коштала 1763 фор.! Јели се овако што икад чуло? Са 1763 фор. не може се саградити ни згодна коњушница, а камо ли храм божји. По ријечима Калајевијем, већина српскијех општина није имала својих цркава под турскијем господством. Према томе се чини, да је баш Калај морао доћи, да их подигне за 1763 фор. Ово је намјерно извртање историјскијех чињелица. Православни Срби подизали су своје цркве и под владом султановом, који је потпуно поштовао њихову школску и црквену автономију“. (бр. 4., 1898.)

„10. „Интересантно је, да је диспозициони фонд за 20.000 фор. већи. Зашто се нијесу уврстиле и оне стотине хиљада које су се премучале и које се зато троше из „непредвиђених трошкова“? Босна није самостална држава, али је јавна тајна, да влада издржава сталне агенте у иностранству, као у Србији, у Црној Гори, у Турској итд. Ово кошта новаца, а особито, кад у мисијама путују владини савјетници“. (бр. 48., 1897).

„11. „После окупације Босне и Херцеговине, стање српскијех православнијех школа окренуто је тумбе“. (бр. 31., 1898).

„12. „Турска влада знала је, шта је то народносна сношљивост“. (бр. 30., 1808).

„13. „Сад морам писати, као обично, о јаду, чемеру, мукама и патњама овог злосрећног народа и још оречем горем. Прошле јесени издала љетина. Читаве руље православнијех и мухамеданскијех Срба иду по Сарајеву молећи и богорадећи, да им се да каква било посла, да само зараде прехрану. Не, не иду ти јадници, него шашоврљају као пијани, или као да су се љуља најели. Сваки је сув и блијед као испијен. Мало који нема за појасом камен“. (бр. 11., 1898).

„14. „Србобран је добио допис из Босне, у којему се вели, да тамо још увијек влада глад и потреба. Г. Калај рекао је, да је сиротињи у окупиранијем земљама подијељено 600.000 фор. али од тога није нико видио ни крајцаре“. (бр. 29., 1898).

„15. „О Хрватсву Босне и Херцеговине почело се писати седамдесетијех година. Кад је пукла невесињска пушка, кад је раја устала да збаци вјековни јарам и јасно казивала шта жели, кад се Русија уплела у овај велики рат, Хрватима је предочена варљива слика велике хрватске државе. Тада су хрватске новине почеле на сав глас да трубе о Хрватству тијех земаља. Извртањем историјскијех чињеница измишљено је хрватско државно право над Босном и Херцеговином“. (бр. 9., 1898).

„16. „Јубиларни буџет Калајев не може се славити, јер му је босанско-херцеговачки одјек невоља и јаук многијех стотина хиљада“. (бр. 48., 1897).

Овај црни буке разјарио је још више државног тужиоца. Кад сам се с њим, послије тога, састао у неком послу на суду, рече ми, да ће ме поново затворити, ако опет тако што упишем и наставим. Да му се захвалим на том пријатељском савјету и пријетњи, за бр. 44. напишем чланак Слобода штампе:

„Колико год пута умочимо перо, да пишемо за овај лист, искаче нам пред очи непријатна слика наше славне и високе цензуре. Непрестано гледамо ону историјску црвену или плаву оловку, која брише све, што се не свиђа ономе, који је наоштрио и који је држи у руци. Гледајући ту црвену или плаву оловку, често морамо да размишљамо и о узроцима, који је нагоне, да се свети једном папиру. Тада нам се приказује не баш лијепа и за наше правнике, који суде, не много утјешљива слика. На великој смо муци, кад хоћемо да пишемо. Не знамо с којега краја можемо да почнемо. Не смијемо да пишемо о нашијем војничкијем и грађанскијем властима, него код бисмо хтјели да их хвалимо. А пошто за то немамо никаквијех разлога, морамо да радимо друкчије. Не смијемо ни најблажим ријечима да критикујемо поступке појединих власти. То се не свиђа нашој и високој и славној цензури. Не смијемо ни у иронији да износимо њека дјела државнијех чиновника, јер се и у томе увијек нађу кажњива дјела. Не смијимо да пишемо о унутрашњој управи у Босни и Херцеговини, јер тијем радимо, мисли наша цензура, против великијех државних интереса. Не смијемо да пишемо, у опште ни о чему, што се не свиђа онијем, који могу да плијене овај лист.

„Али, при томе ми би морали да знамо, каква начела воде нашу цензуру, кад чита овај лист. Једино начело морало би бити у нашем кривичном законику, који је прилично јасан. Па и ту су не често спотакнемо, јер се тај блажени законик не тумачи увијек једнако. Осим кривичног законика и споредијех закона о штампи, ми имамо још њешто. То њешто није којешта, него би морало да буде највећа светиња у државн, где се поштују закони. Имамо уставном ујемчену слободу штампе. Тај устав јачи је, барем у начелу, од свијех осталијех закона.

„Можемо слободно рећи, да бисмо по том уставу могли уживати слободу штампе, какву уживају наши другови у Француској и у Италији. А ипак, колика ли је разлика у пракси, у примјени слободе штампе! Опозициони листови у Француској и у Италији пишу јасно, отворено, по кадкада и бијесно. Ми не одобравамо бијесно писање, али читајући то, морамо да се дивимо онијем властима, које се — не боје јавне критике. Такве власти, по нашем мишљењу, свијесне су своје дужности. Не жале, ако их јавно мнијење, можда и слабо обавијештено, износи у оној боји, за коју оно мисли да јеназгоднија. Цензура

у Задру, својом оштрином, одвојила је од свијех осталијех. А опет је у својој оштрини најоштрија према овом листу.

„У пошљедње вријеме запљена није дала запљени да одуши. Читаоцима скоро сваки број долази искасапљен. Они су се чудили. Чудили смо се и ми, који смо знали шта је заплијењено. Надали смо се у суд, који по закону мора или да одобри или да уништи запљену. И ту смо се љуто преварили. Суд је, регби, усвојио начело, да потврђује сваку запљену. Да је узмогне потврдити, он на просто преписује ријечи из појединих параграфа, које хоће да примијени. Не тражи и не гледа да ти параграфи буду у свези са заплијењеним тачкама. Главно је, да се запљена мора потврдити. Споредно је све остало.

„Закон нам допушта, да се ради запљена тужимо старијем суду. Да дођемо до старијег суда, морамо поново да закуцамо на врата суда, који је већ једном потврдио запљену. То нам је једини законити пут. Први суд нам чини свакојаке сметње. Не уриче одмах законом утврђене јавне сједнице. Не предају нам одмах преписе одлука, којијема по други пут потврђује запљене и помоћу којијех можемо једино да дођемо до старијег суда. По свему изгледа, да први суд не воли, да о његовијем одлукама коначно пресуђује старији суд. И то је њеко знамење о законитости нашијех запљена! „Има још један разлог, ради којег се овај лист често плијени. У одлукама суда, којијема се потврђују наше запљене, ми смо сваки пут могли да набројимо по неколико десетина најелементарнијих граматикалнијех, стилистичнијех, правописнијех, и језичнијех погрјешака. Набрајајући толике погрјешке, нама нико не може замјерити, кад кажемо, да они, који тако накарадно пишу, не могу тачно да разумију ни оно што читају. Кад не разумију оно што читају, није никакво чудо, што у свакој ријечи, у свакој мисли и у свакој изреци виде њеко страшило. Да је то, заиста тако и никако друкчије, могли бисмо доказати многијем судбенијем одлукама о запљенама, кад би нам било допуштено, да критикујемо те одлуке. Али гонећи лисицу, могли бисмо да истјерамо вука.

„Не пишемо ово ради наше цензуре и ради суда, који пресуђује о нашијем запљенама. Правда на том суду — рекли смо пре двије недјеље — у штампарскијем питањима, не само да је покрила очи, него је зачепила и уши. Пишемо ради нашијех читалаца, који би имали право да се туже што им лист долази често ишишан, кад би кривица била наша. Лист ће им

долазити читав тек онда, кад наше власти савршено науче језик, којијем говори цијела Далмација, и кад код њих нестане онога, чему су подложни многи, који се налазе на њиховом положају. Правда, међутијем, у штампарскијем питањима, јер нас се друга не тичу сада, биће и на даље покривенијех очију и зачепљенијех ушију“.

Ни тај чланак није читаоцима стигао читав. Власт му је откинула више од половине. Нарочитим чланком обратио сам се судима у Задру. Позивао сам их, да буду — суди, па сам им рекао:

„Прошли број овога листа заплијењен нам је и ради уводног чланка. У заплијењеном, као и у незаплијењеном дијелу, тужили смо ес на непрестано касапљење овога листа. Наши су читаоци видјели, колико нам је помогла та тужба. Овога се пута нећемо тужити. Увјерили смо се, да је узалудно слијепцу причати о бојама, а глухоме о музици. Нећемо писати ни о појединијем нашијем запљенама. Јер бисмо тијем одма увриједили, можда, осјећаје онијех, који држе маказе, кад читају овај лист. Говорићемо у опште. Нећемо се освртати ни на један конкретни случај. Навешћемо њеколико мисли великијех људи, који су дуго проучавали значај и важност слбоде штампе. Проучавајући тај значај и ту важност, они су дошли до закључка, који су, додуше, познати нама, али, регби, да нијесу онијема, којијема намјењујемо овај чланак.

„И овдје, као и свугдје, гдје се тиче слободе духа и ријечи, излази нам одмах пред очи Француска, а с њоме њени велики синови. Француска нам се приказује као цјелина свега онога, што је могло да унаприједи човјечји дух. Њени велики синови значајне су чињенице, које су допринијеле, да њихова отаџбина буде прва међу првијема. Кад се у првој половини марта 1849. расправљало у француском парламенту о општем гласовању, Гизо, министар спољашњијех послова, рекао је, да је начело општега гласовања толико несмислено, да се ниједан од његовијех присташа не би усудио да га прими и да га подржава у цјелини. Један посланик са лијеве стране парламента одговорио је министру, да ће доћи дан и за опште гласовање. Дан је заиста и дошао. Опште гласовање није било несмислено за Француску. Оно је усвојено. Подржава се и данас.

„Ријечи министрове могу се примијенити и за слободу штампе код нас. Код нас се још увијек мисли, да је слобода

штампе њешто несмислено. Мисли се, да слободна ријеч може да нанесе штете оном конгломерату, који се у данашњем животу зове државом. Премда се многи држе тога становишта, оно је скроз погрјешно. Шатобријан, велики син своје велике отаџбине, установио је начело, да је најгора уставна влада без слободе штампе. Бољи је, вели он, цариградски диван. Недостојно ругло онога, што је људима најсветије, таква влада није него издајничка. Зове вас да уживате слободу, како би вас уништила. Та јој је слобода јако средство за прогањање.

„Пишући о слободи штампе, ми не смијемо да говоримо онако оштро, и онако искрено, као што говори тај Француз. Али можемо да споменемо и да истакнемо његово мишљење. Оно би се у њеколико могло примијенити и на садашње прилике ван Француске. Шта, у опште, може да вриједи уставна влада, гдје, у осталом, о њој може да буде говора, без слободне штампе? Је ли таква уставна влада толико свијесна своје дужности, испуњава ли она тачно све, да се мора или не мора бојати слободне ријечи? Ако је она свијесна своје дужности, па их и испуњава, нема чега да се боји. Не врши ли савјесно своју дужност, мора се против ње подизати глас. Таквој влади, ако је задојена осјећајима права и правичности, мора бити мила и драга слободна ријеч. Слободна ријеч, која се чује у тијем приликама, није него савјет оних, који као гледаоци могу боље да виде туђе погрјешке. Гледаоци, који обично највише трпе, кад разне владе не испуњавају тачно своје дужности, морају, ради општег добра, да подигну свој глас. Нико, ваљда, неће рећи, да је оно њеколико људи, који се налазе на државнијем кормилима, попило мудрост цијелог свијета, па да нико не може да их критикује. И они су људи. Могу да погријеше у злој или бољој намјери Каква год била њихова погрјешка, потребита је и јавна критика.

„Ограничена слобода штампе исто је, као и да нема никакве слободе. Емил Жирарден вели, да је ограничена слобода штампе погрјешка, лаж, штета. Слобода не може бити, него само у једном смислу. Слобода, хоће ли да се употреби та ријеч, мора да буде неограничена. Иначе више није слобода. Слобода или је потпуна, или је никако и нема. Ограничи ли се слобода штампе, ње више нема. Нестаје је. Човјек се не може убити, ако му се не узме живот. Не може му се у нето доба однијети и оставити кеса новаца. Али се може, мисле њеки,

што шта рећи у другом облику, који не изгледа оштар. Овако што могу да извале људи, који су ограниченији, него ли оно, што би они сами хтјели да ограниче. Слободна мисао мора се слободно и изрећи и написати. Велики људи и велики народи не познају у томе никаквијех граница. Своје мишљење освештавају ријечима: „Ограничена слобода штампе није него неограничена власт разнијех влада“.

„Пишући о слободи штампе, сама се по себи намеће освета, која се тјера против папира. Папир је крив, шта се у машини није тако јако копрцао, да баци са себе она слова и оне ријечи, које се цензури не свиђају. Писац тијех ријечи може скоро увијек да забоде прст у ухо, па да запјева танко гласовито. Њега ријетко да заболи глава. Тај поступак познаје и наш закон. Он се, по свој прилици, најчешће примјењује на овом листу. До субјективног поступка, до прогањања писца заплијењенијех ријечи, долази обично само тек онда, кад се мисли, да је написано нешто страшно.

„Закон је ту. Мора се поштовати, док се не измијени другијем. Нећемо понављати оно, што су многи велики умови рекли о прогањању писаца. Врло је жалосно, што штампарске парнице у опште постоје. Оне као предмет имају, не учињено дјело човјека, него само његове мисли. Други Жирарден, Сен-Мар, у својој знаменитој полемици са њекијем клерикалнијем листом, написао је о штампарскијем парницама значајну изреку. Та је изрека одјекнула с једнога краја на други крај Европе. Одјекнула је, али је сви нијесу хтјели да приме. Тај умни Француз рече, да ће будућа покољења морати да мисле о данашњијем штампарскијем парницама оно исто, што и ми данас мислимо о њекадашњијем парницама против мађионика и вјештица.

„Сасвијем је појмљива та аналогија. Мађионицима и вјештицама приписивало се тада као кажњиви чин оно, што они нијесу могли ни починити. Тако се и данас многа кажњива дјела приписују новинарима, што они својијем пером не могу никако да произведу. Код штампарскијех парница не кажњава се чин, или покушај чина, који би се штампом произвео, него хоће да се казни сама мисао без покушаја, а по томе и без чина. У државама, гдје је потпуна слобода штампе, као у Америци и у Енглеској, нема ни закона о штампи, ни штампарскијех кажњивијех дјела. Тамо је на снази општи кривични

законик. Па кад когод помоћу штампе успије, да се покуша или догоди какав кажњиви чин, тек се онда суди писцу. О суђењу папиру нема ни говора!

„Да ли ће и кад ће код нас, у овој половини монархије, настати тако доба“?

У несређеним приликама, које су тада владале код Срба на Приморју, немирњацима добро је дошао један калуђерски чланчић. Лист православних свештеника у Задру Гласник донио је чланак Патриотизам. Главна начела у том чланку нијесу се сасвим слагала са програмом Српскога Гласа о Српству без разлике вјера. И ако Српски Глас није имао ништа заједничко са Гласником, ради тога чланка било је граје и на мене. Дубровник је хтио да пренесе, без икакве потребе, то питање на политичко поље. Србин католик написао ми је о том питању за бр. 36 од год. 1898 чланак Српство трију вјера, у коме је речено.

„Ево већ неколико, да је једна српска новина нашла за нужно, да се не сложи са неком тобожњом теоријом Гласника српско-православне епархије у Далмацији. Тим је пресјекла Гордијев чвор, који се је, ако знаци не варају, све јаче стезао. Пошто је та тобожња теорија акцијом речене новине постала актуелном, нек нам је дозвољено, да ми обиљежимо своје становиште.

„Прочитавши Гласников чланак, добили смо утисак, да је тако рећи пастирева посланица своме стаду. Неоспорна је чињеница, да данас пастирске посланице захватају само оно поље, на којему пастир по својем звању господари. Даље не. Једини случај, кад пастирска посланица има важности и за сфере ван тога поља, јесте тај, кад пастир изазван догађајем неким или дјеловањем једне јавне личности или корпорације, хоће да каже своју. Нећемо истраживати, да ли се овдје мора говорити о наведеном случају, али свакако сумњамо, да ли је специјално за наше прилике потребно полемисати са пастирским посланицама. Јер је очито, да се никада не може доћи до споразума, док су различите полазне тачке дебатовања. А да основи разлагања код свештеника и несвештеника могу бити различити, нико неће порећи. Но такова полемика, узевши у обзир јужну, доста пута са свим излишну осјетљивост, сије неслогу међу факторима позваним да заједнички раде на напретку народа српског. Прибројивши уз то незрелост у бирању

средстава дебатовања, спје се мржња међу великом већином присталица тих фактора. Очито је да такве појаве у душевном животу једнога народа уништавају све услове, потребите за остварење сврхе, којој оба фактора теже.

„Што се самога предмета тиче, ми смо мишљења, да српско-православно свештенство око Гласника, полазећи са тачке, без које се његово звање не може замислити, није згријешило оно, што противници Гласника мисле, да у њему морају читати. Основа реченог свештенства у опште јесте факт, да је православље у догми нешто нераздвојно. Премда је начин богослужења свуда, гдје се православље простире, по истом калупу, језик богослужења није исти. Ово је проузроковало, да су сви народи, који православље исповиједају, сваки на по се, дали православљу свој дух. А течајем времена и силом прилика, особито оних, кад је црква помогла остварење држава и бранила народност у опасности, православље је у код појединих народа постало неједнако. Постало је неједнако не по знаковима битним за опстанак, већ по знаковима битним за разликовање. Тако је постало грчко, руско, српско, румуњско, бугарско православље. Дијелећи, дакле, православље по народима, који га исповиједају, не дијелимо га по догматичним знаковима, већ га дијелимо по знаковима, које је примило од својих народа и који, узети као засебне скупине, постадоше карактеристиком православља у Руса, Грка, Срба итд.

„То се је исто збило и са вјештинама, нпр. са сликарством. Услови, да двије слике буду у опште слике, познати су. Али су познати и услови, зато што једна слика припада нпр. холандеској, а друга италијанској школи. С тога говоримо о холандеском, италијанском, француском итд. сликарству. Сликарство је, дакле, добило од разних народа, који су га гојили, различит упечатак. Исто је било и са догматично-нераздвојним православљем. А јер су код Срба опасности биле велике и пречесте, идеја народности, која је била неразумљива, за још неупућене масе, сакрила се за далеко разумљивију идеју, наиме за идеју цркве, која је била проникнута духом народности, тј. за народном црквом.

„Из те уске свезе српског православља са српском народношћу излази, да је сваки Србин, који припада српско-православној цркви, за један знак више Србином, но што је нпр. Србин католичке или Мухамедове вјере. Но ако је српско пра-

вославље носилац народности, народност није носилац српског православља. За то неисповједање православља није услов, без којега нико други не може бити Србином. Историја је показала, да су православни народи потчињавали своју цркву начелу народности, и кад изгубише своје државе. Дали је маса народа тога свијесна била и ли само њезине воље, то ствар не мијења. Факт постоји. Према томе, ти су народи употребљавали цркву на консолидовање своје народности. Да очувају народност, они су сад цркву употребили као оружје против разнорођења. То оружје нијесу пуштали из руку без жртве.

„У многијем дијеловима српскога народа прилике су још увијек такове, да онај његов дио, који народну цркву има, мора да је употреби као оружје којим да своју народност очува. Успех тога оружја тако је сјајан и јединствен у човјечанској историји, да га ми Срби, сви без разлике вјере, морамо нагласити изливом нашег највећег одушевљења и наше најдубље захвалности. Српско је православље успјело, да очува сва народна предања и обичаје. Српски народ дочекао је XX вијек, на жалост, не чио и здрав, већ је од вјековне борбе изнурен, али неистрошен.

„Ово је неспорна чињеница. Како онда да замјеримо пастиру, који је устао, да утврди своју паству у љубави према народној цркви? Да му замјеримо, шта је рекао, „да ли може човјек, који није потпуно православни" (scilicet: ако православљу припада) „бити и правим Србином? Како се може величати именом Србина онај, коме је нпр. туђа сва црквено-народна историја наша, сви њени велики догађаји и они славни радници, који су у своје вријеме прославили српску земљу, а сада се с њоме заједно прослављају у ликовима народних светитеља?" Заиста се тај, ако разумије што напред истакосмо, не може звати правим Србином и величати српскијем именом, па, додајемо ми, био он православни, католик или мухамедовац! Он може бити Србин, али се тим именом величати не може. А то с тога, што је историја Српства нераздружива од историје односа српске православе цркве према својему народу и према туђим народима.

„За што да Србин католик сматра туђим Светитеља Саву, тога генија путоказца српског? За што да не призна својима оне неустрашиве борце Србе православне, који, опирући се јуначки не баш увијек хришћанској сили запада, поносно одбише

тобожње благодети културе, да нам својом дјевојачком пјесмом очувају најбогатију и најдивнију основу, којом ми данас можемо да утврдимо наш национални дух? За што да Србин мухамеданац не сматра својим Душана Силног и не сматра својим Лазареву трагедију? Чија је сабља српско царство уништила? Зар њему вјера пријечи, да се назове својима, својом крвљу, оне православне Србе мученике, који, изазвани мрачним фанатизмом за остварење једне државне мисли, љутом борбом осујетише многе покушаје? Та, они су јунаци у одбрани, као што је јунак онај, који је нападао! Зар међусобно признање јунаштва не може да измири давно завађену једнокрвну браћу и простре копрену заборава на крв и на увриједе? Та, борба са туђином и између себе наша је историја! Смију ли нама Србима од три цркве бити туђе све фазе те историје, сви њени ученици наше крви? Зар да чамимо још у тмини заваде, неслоге и незрелости поред тако бистре поуке? До ових питања доводи нас разлагање са гледишта народне цркве у служби народности.

„Полазећи са тачке религијозног индифентизма, на којему изгледа да стоји противник Гласника, долазимо до закључка, да религијозно индиферентному Србину мора да буде са свим „индиферентно“, ако српски православни свештеник настоји, да своје стадо утврди боље у љубави прама цркви и подсјети на заслуге ове последње за народност. Као прости индиферентиста, може он тим прије да сматра својом српску црквено-народну историју. Зар да је својом не сматра за то, што њени фактори нијесу били прама вјери индиферентни ка можда он? Како би се он у опште могао звати Србином, кад би од себе, као туђу, одбио ту историју борбе за опстанак српске православне цркве, или за које се је српска народност сакрила била? Одбивши је, као туђу, не проучавајући је и не ширећи њено познавање, он би уништио предање једне вјековне историјске периjоде наше народности. Одбивши је, он се не може ничим подичити, јер све што имамо узвишена, произишло је из те борбе. А Србин, који то туђим сматра, сумњамо, да ли још какав темељ налази за поткрјепу својих српских идејала“.

Немирних духова било је ипак увијек. Успјевали су, да у српским новинама преко Велебита попово протурују којекакве вијести о нама на Приморју. Ради тога, у пошљедњем, 52, броју Српскога Гласа за год. 1898 написао сам ову кратку вијест

„Од извјесног времена њеке српске прековелебитске новине разносе разне гласове о нашој странци. Не тражећи разлоге, за што се проносе такви гласови и шта нагони оне, који то пишу, да тако пишу, осврнућемо се само на њеке чланке о њеком клерикалном духу, који, по њиховом казивању, хоће тобож да завлада у нашој странци, као израз тежње далматинског владике, „који би хтио да буде вођа српскога народа у Далмацији“.

„Ми тај клерикални дух и ту владичину тежњу нити видимо, нити осјећамо. Знамо да је православно свештенство обојег реда, које од владике зависи, увијек својски потпомагало и потпомаже сваки наш српски рад. За себе није никада тражило, а и не тражи ни водства, ни икаквог првенства. Овако је барем код нас.

„Што се поменутог водства тиче, српска странка у Далмацији не признаје никаквог личног вођу, најмање пак вођу — па он био и митроносац — који би циљао на диктатуру у странци. Ако далматинскијем Србима, као политичкој странци, треба какав вођа, то, по нашем мишљењу, може да буде једно заједничка свијест и српско родољубље њезинијех представ ника и чланова. Другијех вођа она нити хоће, нити треба.

„Оволико за данас. Оне наше другове преко Велебита пак, који код нас виде оно чега нема, молимо, да се не залијећу олако у наше ствари и да не вјерују којекаквијем извјештачима, који се сигурно не руководе најплеменитијим смјеровима, кад у здраву ногу трн забадају. Ти листови имају, ваљда, и прečег посла код своје куће, а не да трују ране, којијема треба здравог и спасоносног лијека. Нека суде по чињеницима, а не по празнијем фразама“.

У истом броју штампао сам чланак На измаку деветнаесте. У том чланку рекао сам много горких истина:

„Овијем бројем навршио је овај лист деветнаесту годину својега живота. У нашем новинарству мало их је старијих од њега по годинама, али заиста — то можемо казати без хвалисања — још је мање српскијех листова, који су у тежијем приликама од њега постојано стали на бранику, на овој мртвој стражи, не узмићучи‘ не повијајући се ни пред непријатељем, који нас је у очи гледао, ни пред потајнијем душманима, који су нас иза леђа нападали. Колико је овај лист урадио за наш српски програм и како су његови писци своју дужност вршили,

то могу његови пријатељи да срачунају, ако испореде доба његова постанка са данашњијем. Ми се на њих можемо позвати; можемо се позвати на све поштене и непристране Србе, гдје их год има.

„У оно доба, кад је српски народ на овом западно-јужном крају највећијем пожртвовањем своју дужност народну извршио, кад се у борби изморио и истрошио, подигла се хајка на Српство од браће и небраће. Наступио је био час, кад се сматрало злочинством, или тешком повриједом што каквих умишљених права, само спомињање имена српскога. По улицама пјевале су се пјесме о штрику и сјекири, које су Србима у главу пријетиле. У то доба покренут је овај лист. Прва мисао о његову постанку зачела се на једном историјском састанку у манастиру Крци, у срцу кршне Буковице, недалеко од села Ђеврсака, гдјено данас леже уморене кости његова првог уредника. То је и био узрок, што су наши хрватски противници дуго времена српски орган називали калуђерскијем клапалом; али Српски Лист, данашњи Српски Глас, бранећи програм Српства трију вјера, није једном, већ сто пута тријумфално доказао, да се његови писци не руководе никаквим обзирима религиозним, а још мање, да су им на срцу особити интереси православног клира. Ту улогу узеше кашње на се они исти хрватски листови, који су нас корили калуђерством, те их видјесмо како се вјером служе у нечисте сврхе политичке агитације, како би разбраћену браћу још већма завадили, а своје глупе присташе фанатизирали, као што их и фанатизираше до најбјеснијег праваштва. Ми остадосмо увијек вјерни свом првобитном програму: обезбјеђење наше мученичке народности постигнућем слоге, на народном и књижевном пољу, између сљедбеника свију вјероисповиједи, које постоје у нашем народу, а под девизом:

Брат је мио, које вјере био,
Јер га стеже крвца и земљица.

„Појава Српскога Листа свуда је са симпатијом поздрављена; његов поклич није одјекнуо само на нашем Приморју, него на далеко преко Велебита и Динаре. Срби са стране признаше и одобрише његов одбранбени програм; наш народ на свем овом крају трже се из дријемежа, сабра се и стаде на своје ноге. Борба је била тешка и немила, али није прошла без успјеха. Ми тај успјех данас већ опажамо, и ако се бјесо-

мучне трзавице код нашијех противника нијесу још утолиле. Српска је странка на Приморју данас фактор, с којијем треба рачунати; српска је десница ослонац, спрам којега се данас многе руке пружају. До тога не бисмо дошли без борбе и рада, као што нећемо ни до каква бољег успјеха доћи, ако постојано и сложно не устанемо на одбрану свога програма, који је врло прост и праведан, јер тражи да нам се призна само што је наше и да се народни послови упуте по правом народном духу и вишим народним потребама.

„Него, ако смо нешто постигли, ипак наша странка није напредовала колико је могла; она није увијек па свом мјесту била, како је требало. Истина се може изговорити и признати, ма и не била свакоме угодна. А томе нијесу опет криви били људи око овога листа, ни прошли ни садашњи, који су у свему једнако мислили и радили. Криви су они, који нијесу хтјели уз-а-њ бити, који су му, ради својих личних смјерова, сметње правили и углед рушили. Стара наша невоља! То се и дандапас догађа. Док једни раде и настоје да очувају мучне тековине пређашњих прегалаца, нађу се други, који им подмукло посао кваре. Знали бисмо о томе приповиједати немилијех историја. Нијесмо без невоље казали, да се овај лист иза леђа напада. Има људи, који су увијек готови да сруше храм, у којем не могу да истрају улогу првог свештеника. Ти су људи кушали, па и данас кушају, да овај лист народу омразе, биједећи га злобно, као да он тобоже стоји под упливом извеснијех људи и кругова. Ми од тако жалоснијех подвала нећемо да се бранимо; за чистоћу нашег правца и неодвисност нашега програма нека говори наш досадашњи новинарски рад; нека говоре они безбројни секвестри, које смо на се навукли; нека говори затвор и кривична расправа нашега уредника; нека говори наша одбрана најљепшег српског амането: народног и територијалног интегритета Босне и Херцеговине. Ако се ово зове било под упливом којекаквијех сфера и лица, онда не знамо, до душе, у чем се више састоји српска свијест и српски патриотизам!

„Како рекосмо, ми бисмо о овијем и овакијем невољама знали испричати немилијех историја. Али сад о томе нећемо да говоримо. Ми се надамо да ће неке игре недичне престати да ће бистра свијест нашега народа однијети побједу, те да ће он знати и хтјети — својом рођеном главом, а без ментора и

кумова — да разлучи свако зло од свакога добра, па да ће очувати од јавних и тајних душмана и овај лист, овај аманет свој, који је за нашу домаћу ствар толико заслуга стекао и с којијем се остало Српство дичи и поноси.

„Ово њеколико ријечи — ма и не биле све слатке — хјтели смо да искрено кажемо нашим искреним пријатељима, поштенијем родољубима, на свршетку године деветнаесте, стављајући им на душу овај лист, којега чести секвестри и још што шта из темља упропастише. До њих је, хоћемо ли наставити наш и народни посао, до њих и само до њих — нека добро упамте — хоћемо ли сачувати овај мали орган Срба на Приморју, ама велику народну одбрану, коју би врло лако било утаманити, али трудно, веома трудно изнова подићи“.

Разлози, молбе, пријетње и докази нијесу ништа помагали. Како је било до тада, било је и од тада. Вук мијења длаку, али ћуди никада.

Dr. Александар Митровић.

АНА КАРЕЊИНА

РОМАН

ЛАВА ТОЛСТОЈА

— НАСТАВАК —

XXIV

Ноћ, проведена на пласту, није прошла узалуд за Љовина; оно газдинство, које он вођаше, огадило му је и изгубило је за њега сваки интерес. Без обзира на одличну жетву, никад није било, или се бар њему никад није чинило, да је било толико неуспеха и толико непријатељских односа између њега и мужика, као ове године, и узрок тих неуспеха и тога непријатељства био му је сад потпуно јасан. Дражи, које је он осећао у самом раду; зближавање услед тога с мужицима; завист, коју је осећао према њима, према њиховом животу; жеља да пређе у тај живот, која те ноћи већ није била празно маштање него намера, о чијем је извршењу он размишљао, — све је то тако изменило његов поглед на заведено газдинство, да он никако није могао да нађе у њему пређашње интересовање, и није могао а да не уочи онај свој непријатни однос према радницима који је био основ целога посла. Чопори побољшаних крава, као што је Пава, све поправљене и плугом разоране њиве, девет равних поља са посађеним унаоколо шибљем, деведесет десетина[1] дубоко заораног ђубрета, врстачне сејалице и т. д., — све је то било дивно, кад би то радио он сам или с друговима, који му саосећају. Али он је сад јасно видео (његов рад на делу о сеоском газдинству, у коме је главни

[1] Руска мера за површину.

елеменат газдинства требао да буде радник, много му је у томе помогао), — он је сад јасно видео да је оно газдинство, које је он водио, било само једна сурова и упорна борба између њега и радника, где је на једној страни, на страни његовој, била стална напрегнута тежња да се све преуреди по најбољем обрасцу, а на другој пак страни био је природни ред ствари. И у тој борби он је видео да се, при највећем напору с његове стране и без сваког усиљавања и чак намере с друге стране, постизавало само то, да је газдинство остајало на једној мери и да су се са свим узалудно квариле дивне справе, дивна стока и земља. А што је главно, не само да се са свим узалуд трошила енергија, употребљена на тај посао, него он није могао а да не осећа сад, кад је смисао његовог газдинства за њега био отворен, да је циљ његове енергије био по све недостојан. У чему је била суштина те борбе? Он је чувао сваку своју пару (а није ни могло бити друкчије, јер требало је само ослабити енергију и он већ не би имао довољно новаца да исплаћује раднике) а они су били само за то, да се ради спокојно и пријатно, то јест онако, како су навикли. У његовом је интересу било: да сваки радник уради што може више, а уз то да пази на рад, да се стара да не сломи ветрењачу, коњске грабуље, вршалицу, да размишља о ономе што ради; радник пак хтео је да ради што може пријатније, да се одмара и што је главно, да ради безбрижно, несвесно и не размишљајући. Овога лета Љовин је то видео на сваком кораку. Он их је шиљао да покосе детелину за сено и да при том бирају ону лошију, која је обрасла травом и пеленом и која није добра за семе, — а они су косили све из реда и то баш ону што је ваљала за семе, правдајући се тиме, што је тако наредио надзорник, и тешили су га тиме, што ће сено бити одлично; али он је знао, да је то урађено само зато, што је ту детелину лакше било косити. Он их је шиљао са справом за растресање сена, — они би је сломили одмах на првим откосима, јер је досадно било мужику да седи горе на боку под крилима која су изнад њега махала. И говорили су му после тога: „немајте бриге, жене ће то одмах вилама да растресу.“ Плугови им нису ваљали зато, што раднику није падало на памет да спусти цртало и што је, окрећући регулатор, мучио коње и кварио земљу; а Љовина су молили да буде спокојан. Коњи су им ишли у пшеницу, јер ниједан радник није хтео ноћу да чува и, без обзира на наредбу да се то више

не ради, радници су наизменце чували и Ваљка, радећи цео дан, заспао би ипак на чувању а после се кајао за свој грех, говорећи: „ваша воља“. Три најбоље јунице прерадили су, јер су их, не напојивши, пустили на детелинску отаву, и никако нису хтели да верују, да су се од детелине надуле, него су причали као утеху да је суседу сто дванаест грла за три дана мањкало. Све се то радило не зато, што је неко желео зла Љовину и његовом газдинству; напротив, он је знао да су га волели и сматрали као простог господина (што означава највећу похвалу); али се то тако радило само зато, што су хтели да раде весело и безбрижно, и интереси његови били су за њих не само страни и непојмљиви, него фатално противни њиховим најправичнијим интересима. Одавно се већ Љовин осећао незадовољан својим газдинством. Он је видео да чамац његов пропушта воду, али он није налазио, нити је тражио оно место где вода пролази, може бити нарочито обмањујући себе. Али сад он није више могао себе варати. Оно газдинство, које је он водио, постало му је не само неинтересно, него одвратно, и он се није могао више њиме занимати.

Уз то је још дошло и присуство, на тридесет врста од њега, Китинке Шчербацке, коју је он хтео и није могао да види. Дарија Александровна Облонска, кад је он био код ње, звала га је да дође: да дође и да поново запроси њену сестру, која га, како је она давала знати, сад неће одбити. Сам пак Љовин спазивши Китинку Шчербацку, осетио је да ју је још једнако волео; али он није могао ићи Облонскима, знајући да је она тамо. Сам тај факт, да ју је он просио и да га је она одбила, стварао је међу њима несавладљиву брану. „Ја не могу да је молим, да буде моја жена само зато, што не може да буде жена онога, чија је хтела да буде,“ говорио је он у себи. Мисао о томе чинила га је хладним и непријатељски расположеним према њој. „Ја нећу бити у стању да говорим с њом без осећаја прекора, да гледам у њу без злоће, и она ће ме само још више омрзнути, као што би и требало да буде. И затим, како ја могу сад, после онога што ми је рекла Дарија Александровна, да идем к њима? Зар ја могу а да не покажем, да ја знам оно, шта ми је она казала? И ја долазим са великодушношћу — да опростим, да је помилујем. Ја се јављам пред њом у улози човека, који јој прашта и удостојава је своје љубави!.. Зашто ми је Дарија Александровна то казала? Ја бих

је могао случајно видети и тада би се урадило све само по себи, али сада је то немогућно, немогућно!“

Дарија Александровна послала му је писамце, у коме га моли да јој пошље женско седло за Китинку. „Рекоше ми да ви имате седло“, писала му је она. „Надам се, да ће те га сами донети.“

То већ он није могао да поднесе. Како је једна паметна и деликатна жена могла тако да понижава сестру! Он написа десет цедуљица и све поцепа а седло посла без икаквог одговора. Написати, да ће доћи — он није могао, јер не може доћи; написати да не може доћи зато, што га нешто омета или што мора да путује — то је још горе. Он посла седло без одговора и, свесан да је учинио нешто срамно, другога дана поверивши надзорнику све своје газдинство које му беше огадило, оде у далеки срез своме пријатељу Свијажскоме, у чијој близини беше дивних ритова са великим шљукама и који му ту скоро писаше, молећи га да изврши своју давнашњу намеру — да га посети. Ритови са шљукама у Суровском срезу одавно су саблажњавали Љовина, но он је једнако због домаћих послова одлагао то путовање. Сада пак, он би радо отпутовао из суседства са Шчербацкима, а поглавито од газдинста и баш у лов, који му је у свима његовим јадима служио као најбоља утеха.

XXV

За Суровски срез није било ни жељезнице, ни поштанског пута, те је Љовин морао ићи на својим колима.

На пола пута он застаде да нахрани коње код једног богатог мужика. Ћелави, свежи старац, са широком риђом брадом, седом на образима, отвори капију, прислонивши се уз довратак да пропусти тројку. Показавши кочијашу место под стрехом на великом, чистом и уређеном новом дворишту са огорелим ралицама, старац понуди Љовина да уђе у собу. Чисто одевена млада жена, у каљачама на босу ногу, сагнувши се прала је патос у новом предсобљу. Она се уплаши од пса који утрча за Љовином и викну, али се одмах насмеја својој плашњи, видевши да пас неће да је дира. Показавши Љовину врата од собе, она, сагнувши се, опет сакри своје лепо лице и настави да пере.

— Да спремим самовар? — упита она.

— Да, молим вас.

Соба је била велика, са холандском пећи и преградом. Испод икона стајао је украшени шарама сто, клупа и две столице. Крај улаза био је орман са судовима. Капци су били затворени, мува је било мало и тако је све било чисто да се Љовин побринуо да Ласка, која је путем трчала и купала се по барама, не испрља патос, показавши јој место у углу крај врата. Прегледавши собу, Љовин изађе на задње двориште. Лепушкаста млâда у каљачама, љуљајући празна ведра на обрамици, отрча пред њим на извор на воду.

— Брзо, брзо! — весело довикну јој старац и пође Љовину. — Па, господине, ви ћете сигурно до Николаја Ивановича Свијажског? И он такође свраћа код мене, — разговорно отпоче он, налактивши се на ограду од степеница. Усред причања старчева о његовом познанству са Свијажским, вратнице опет шкрипнуше и на двориште уђоше радници с ралицама и дрљачама. Упрегнути у ралице и дрљаче коњи били су сити и крупни. Радници су очевидно били укућани: двојица беху млади, у цицаним кошуљама и качкетима; друга двојица беху најамници, у кошуљама од кудеље — један старац, други младић.

Одмакнувши се од степеница, старац приђе коњима и поче их испрезати.

— Шта сте то орали? — упита Љовин.

— Кромпир окопавали. И ми ти држимо мало земље. Ти, Феодоте, парипа не пуштај него га вежи, опет ћемо да прежемо.

— Је ли, баћушка, да ли су донети раоници, ја сам рекао да се понесу? — упита здрав и кршан младић, висока раста, очевидно син старчев.

— Ене их у саоницама, — одговори старац, мотајући у круг скинуте дизгине и бацајући их на земљу. — Удеси, докле они ручају.

Лепа млâда, са пуним ведрицама воде, прође у кућу. Појавише се однекуд још неке младе, лепе, средовечне и старе ружне жене, са децом и без деце.

Самовар зазуја у одаклији; радници и укућани, наредивши коње, пођоше да ручају. Љовин извади из кола своју путну провизију и позва старца да попију чај.

— Па... ми смо већ једном пили, — рече старац, очевидно примајући са задовољством ту понуду. — Ајд' баш друштва ради!

За чајем је Љовин сазнао сву историју старчева газдинства. Старац је узео пре десет година под закуп од спахинице сто двадесет десетина земље, а прошле године купио ју је и узео још триста под закуп од суседног спахије. Мали део најлошије земље он је издавао под аренду, а око четрдесет десетина обрађивао је сам са својом породицом и двојицом најмљених радника. Старац се жалио да послови иду рђаво. Али Љовин је разумео да се он жалио само из пристојности, а да је његово газдинство цветало и напредовало. Да је било заиста рђаво, он не би купио земљу по сто пет рубаља, не би оженио три сина и синовца, и не би два пута после пожара правио куће све боље и боље. Без обзира на вајкање старчево, видело се да се он с правом поноси својим благостањем, својим синовима и синовцем, снахама, коњима, кравама и особито тиме што се одржава цело то газдинство. Из разговора са старцем Љовин је видео, да старац није био ни против новачења. Он је сејао много кромпира, и његов кромпир који је Љовин грȇдом видео, већ је прецветао и заметао док је код Љовина тек почео цветати. Он је орао за кромпир плугом, узетим на послугу од спахије. Он је сејао пшеницу. Малена подробност о томе, како је, плевећи раж, старац оплевљеном ражи хранио коње, особито је поразила Љовина. Колико је пута Љовин, видећи како пропада та дивна сточна пића, хтео да је скупља, али се увек показивало као немогућно. Међутим код овога мужика све се то радило, и он није имао речи да се нахвали.

— Шта би друго женскадија радила? Изнесу гомилице на друм, а кола дођу и покупе.

— А код нас спахија све иде наопако с радницима, — рече Љовин, пружајући му чашу с чајем.

— Е, вала, — рече старац, узе чашу, али не хтеде шећер, показујући на оглодано парченце, које му беше раније остало. — Куд се с радницима може газдинство водити? — рече он. — То је пропаст једна. Ето, да речем Свијажски. Какву красну земљу он има, па се не хвали баш тако жетвом. Нема ништа док све сам не видиш!

— Па ето и ти радиш с радницима?

— Ми овако сељачки. Све сами. Кад не ваља — најуримо га, можемо и сами.

— Баћушка, Финоген каже да се катрана спреми, — рече жена у каљачама.

— Тако ти је то, господине! — рече старац устајући, прекрсти се полагано, захвали Љовину и изађе.

Кад је Љовин ушао у мутвак да зовне свога кочијаша, он је видео сву мушку чељад за столом. Жене су служиле стојећи. Млади, здрави син, са пуним устима каше, причао је нешто смешно а сви су се кикотали, особито жена у каљачама, која је сипала вариво у чинију.

Врло је могућно, да је лепушкасто лице жене у каљачама много допринело оном утиску благоустројства, који је произвео на Љовина овај сељачки дом, али утисак овај био је тако силан, да га се Љовин никако није могао отрести. И целог пута, од старца до Свијажског, мало-мало па тек се сети тога газдинства, као да је нешто у овом утиску изискивало његову особиту пажњу.

XXVI

Свијажски је био предводник племства у своме срезу. Он је био пет година старији од Љовина и давно ожењен. У његовој кући живела је његова млада свастика, девојка којој је Љовин врло симпатисао. И Љовин је знао, да су и Свијажски и његова жена јако желели да удаду за њега ту девојку. Он је то несумњиво знао, као што то увек знају младићи, тако зване младожење, ма да се никада и никоме не би решио да то каже, и знао је такође да, без обзира на то што је хтео да се жени, без обзира на то што би, по свима знацима, ова примамљива девојка била дивна жена, знао је да се он толико исто могао оженити њоме, чак и кад не би био заљубљен у Китинку, колико и одлетети на небо. И то знање загорчавало му је оно задовољство, које је очекивао од посете Свијажскоме.

Добивши писмо од Свијажскога, с позивом у лов, Љовин одмах помисли о томе, али је, без обзира на то, решио да су то само његове претпоставке, ни на чему не основане, и да ће ипак поћи. Осим тога, у дубини душе желео је да подвргне себе проби, да види како му приличи та девојка. Домаћи живот Свијажских био је веома пријатан, а сам Свијажски, најбољи тип земског делатеља, каквог је само могао знати Љовин, — био је за Љовина увек изванредно интересан.

Свијажски је био један од оних, увек чудноватих Љовину људи, чије је резоновање, врло логично, премда никад самостално, ишло само за себе, а живот, изванредно одређен и

чврст у своме правцу, ишао сам за себе, са свим независно и готово увек на супрот његовим мислима. Свијажски је био човек необично либералан. Он је презирао племство и сматрао је већину племића као тајне заштитнике ропства, који само због плашљивости не смеју да се испоље. Он је сматрао Русију за пропалу земљу, налик на Турску, а владу руску толико рђавом, да никад није себи допуштао озбиљно критиковање њеног рада — и у исто време служио је и био примеран предводник племства, и кад се кретао на пут увек је мећао на главу качкету са кокардом и црвеном пантљиком[1]. Он је тврдио, да је живот човечији могућан само у иностранству, камо је и ишао да живи при првој могућности, и у исто време водио је у Русији веома сложено и савршено газдинство и са необичним интересовањем пратио све шта се ради у Русији. Он је сматрао руског мужика као средину између мајмуна и човека, а међутим на земским изборима најрадије је стискао руку мужицима и саслушавао њихова мишљења. Он није веровао ни у шта, али се јако занимао питањем о побољшању свештеничког начина живота и смањивању парохија, старајући се особито да црква остане у његовом селу.

У женском питању био је на страни крајних поборника потпуне слободе женскиња, а особито њиховог права на рад; али је са женом живео тако, да су сви са уживањем посматрали њихов сложан породичан живот и удесио је живот своје жене тако, да она ништа није радила и није могла радити, осим заједничке са мужем бриге о томе, како да се лепше и веселије проведе време.

Кад Љовин не би имао особину да објашњава себи људе са најбоље стране, карактер Свијажског не би представљао за њега никакве тешкоће; он би рекао у себи „будала или ђубре“ и све би било јасно. Али он није могао рећи будала, јер је Свијажски несумњиво био не само врло паметан него и врло образован човек, који необично просто носи своје образовање. Није било предмета који он не би знао, али он је показивао своје знање само онда, кад је на то био принуђаван. Још мање је Љовин могао за њега рећи, да је ђубре, јер је Свијажски био несумњиво частан, добар и паметан човек, који је весело, живахно и стално радио посао, високо цењен од свих

[1] Племићска одлика.

који га окружаваху, а већ сигурно никад није свесно учинио и није могао учинити ништа рђаво.

Љовин се старао да га појми, али га није могао појмити, и увек је, као на живу загонетку, гледао на њега и његов живот.

Они су лепо живели међу собом, и с тога је Љовин допуштао себи да испитује Свијажског, да долази до самог основа његовог погледа на живот, али је то свагда било узалудно. Сваки пут, кад се Љовин старао да проникне даље од отвореног за све предсобља ума Свијажсковог, он је опажао да би се Свијажски помало збунио; једва приметна плашња изражавала се у његовом погледу, као да се бојао да ће га Љовин разумети, — и он је давао добродушан и весео отпор.

Сад, после свога разочарења у газдинству, Љовин је са особитим задовољством хтео да посети Свијажског. Не говорећи о томе што је на њега просто пријатно дејствовао изглед ових срећних, задовољних собом и свима, голубчића и њиховог лепо уређеног гнезда, он је хтео сад, осећајући се тако незадовољан својим животом, да се дочепрка до оне тајне у Свијажском, која му је давала такву јасност, одређеност и веселост у животу. Осим тога, Љовин је знао да ће код Свијажског видети поседнике суседе, и сад је са особитим интересом желео да разговара о газдинству, да чује вести и мишљења о жетви, најму радника и т. сл., што се, Љовин је то знао, сматрало за нешто врло ниско, но што је једино за Љовина имало значаја.

„То можда није било значајно за време сељачког ропства, или није од значаја у Енглеској. У оба случаја сами услови потпуно су одређени; али сада, код нас, кад се све то превpнуло и тек почело сталожавати, питање о томе, како ће се сложити ти услови, јесте јединствено зачајно питање у Русији“, мислио је Љовин.

Лов је испао горе него што је Љовин и очекивао. Ритови су се осушили и великих шљука са свим није било. Он је шврљао целога дана и донео је само три комада, али зато је, као и увек, донео из лова одличан апетит, одлично расположење духа и оно надражено умно стање, које је увек пратило његова јака физичка кретања. И у лову, кад он, како је изгледало, ни о чему није мислио, мало-мало па тек се опет сећао старца са његовом породицом, и тај утисак као да је захтевао не само

пажњу према себи, него и одгонетку нечега што је с њим било у вези.

У вече, за време чаја, у присуству двају поседника, који беху дошли по неким старатељским пословима, отпоче онај најзанимљивији разговор, који је Љовин и очекивао.

Љовин је седео поред домаћице за столом, и морао је да разговара с њом и свастиком која је седела према њему. Домаћица је била плавојка, округла лица и малог раста, сва светла од осмејака и рупица на образима. Љовин се старао да преко ње дође до решења оне важне за њега загонетке, коју је представљао њен муж, али он није имао потпуну слободу мисли, јер му је било мучно и незгодно. Мучно и незгодно било му је зато што је према њему седела свастика у особитој, како му се чинило, због њега обученој хаљини, са особитим у виду трапеза изрезом на белим грудима; овај четвороугаони изрез, без обзира на то што су груди биле врло беле, или нарочито с тога што су баш биле врло беле, лишавао је Љовина слободе мисли. Он је замишљао, вероватно погрешно, да је тај изрез направљен на његов рачун, и сматрао је да није у праву да гледа у њега и старао се да га не гледа; али он је осећао, да је крив већ самим тим што је изрез начињен. Љовину се чинило, да он некога обмањује, да му је потребно објаснити нешто, али да се то никако не може објаснити и с тога је непрестано црвенео, био узнемирен и сметен. Сметеност његова прелазила је и на лепушкасту свастику. Али домаћица, изгледало је, није то опажала и нарочито ју је увлачила у разговор.

— Ви кажете, — настави домаћица отпочети разговор — да мужа не може интересовати све што је руско. Напротив, он бива весео и на страни, али никада тако као овде. Овде се он осећа у својој сфери. Он има толико посла и уз то дар да се свачим интересује. Ах, ви нисте били у нашој школи?

— Видео сам... То је једна кућица обавијена бршљеном?

— Да, то је Настин посао, — рече она, показујући на сестру.

— Зар ви сами учите? — упита Љовин, старајући се да гледа поред изреза и осећајући да ће, ма куда гледао у том правцу, ипак видети изрез.

— Да, ја сам сама учила и учим, али имамо и одличну учитељицу. Увели смо и гимнастику.

— Не, хвала, ја више чаја не могу, — рече Љовин и осећајући да чини једну неучтивост, али не будући у стању да настави тај разговор, црвенећи устаде. — Ја чујем врло интересантан разговор, — додаде он и приђе другом крају стола, где је седео домаћин са двојицом поседника. Свијажски је седео страном крај стола, окрећући налакћеном руком шољу, а другом руком скупљајући браду у шаку, подносећи је под нос и опет пуштајући, као да је мирисао. Он је сјајним црним очима гледао право у поседника са седим брковима, који је често падао у ватру, и очевидно налазио је забаве у његовим говорима. Поседник се жалио на народ. За Љовина је било јасно, да Свијажски зна такав одговор на жалбе поседникове, који би одједном уништио сав смисао његових речи, али да по своме положају он не може да искаже тај одговор и слуша са извесним задовољством комичан говор поседников.

Поседник са седим брковима био је очевидно затуцани поборник ропства и страсни пољопривредник, који није избијао из села. Те знаке Љовин је видео и у оделу — старинском, похабаном реденготу, на који, види се, поседник није навикао, и у његовим паметним, натмуреним очима, и у складном руском говору, и у усвојеном очевидно дугим искуством заповедничком тону, и у одлучним покретима великих, лепих, загорелих руку, са једном старом бурмом на безименом прсту.

XXVII

— Само кад ми не би жао било да оставим што сам урадио.... много је рада и муке утрошено.... иначе све бих бацио продао бих и отишао, као Никола Иванович... да слушам Јелену[1], — рече поседник са пријатним осмјеком, који осветли његово старо и паметно лице.

— Али ето, не бацате, — рече Никола Иванович Свијажски — значи да имате рачуна.

— Само толико што живим код своје куће и намирнице не купујем. И што се једнако надаш, да ће се народ опаметити. А иначе — ово пијанство, ова распуштеност!... Све се то поодељивало, нигде коња ни краве. Од глади скапава, а кад га узмеш да ти ради, само гледа да те оштети и још хоће да се жали суду.

[1] Оперета „Лепа Јелена."

— Па можете се и ви пожалити суду — рече Свијажски.

— Ја да се жалим? Ни за шта на свету! Ту би настале такве приче и нагваждања да бих се сто пута покајао! Ето, на фабрици — узели људи капару и отишли! А шта је урадио судија? Оправдао! Не, све се још држи, благодарећи кмету и општинском суду. Ови ти њега лепо издеветају онако по старински. А кад још тога неби било — зло и наопако! Бацај све и бежи на крај света!

Поседник је очевидно дражио Свијажског, али овај не само да се није срдио, него се забављао тиме.

— Па ето, водимо и ми своје газдинство без таквих мера, — рече он смешећи се, — ја, Љовин и он.

Он показа на другога поседника.

— Да, код Михаила Петровича иде, али питајте како? Зар је то рационално газдинство? — рече поседник, очевидно хвалећи се речју „рационално.“

— Моје је газдинство просто, — рече Михаило Петрович. — Хвала Богу! Све моје газдинство састоји се у томе, да у јесен буде готов новац за порез. Долазе сељаци и моле: баћушко, оче, помози! Шта ћеш, своји су људи, комшије па ти је жао. Даш им на прву трећину и само кажеш: пазите, децо, ја сам вама помогао, и ви мени да помогнете кад буде потребе — сејање овса, косидба, жетва — и условиш по колико њих да ти дођу из куће. Има их такође несавесних, то је истина.

Љовин, знајући одавно за тај патријархални начин, згледну се са Свијажским и прекиде Михаила Петровича, обраћајући се опет поседнику са седим брковима.

— Па како ви мислите? — упита он — како сад треба водити газдинство?

— Па тако исто као и Михаило Петрович, — или пак дати у наполицу, или под аренду сељацима; то је могућно, али се тиме само сатире опште богаство државе. Земља, која ми је у пређашње време (за време сељачког ропства) и при добром газдинству давала деветоструки приход, у наполицу ће дати само једну трећину. Упропастила је Русију еманципација.

Свијажски погледа у Љовина насмејаним очима и чак му даде једва приметни подругљиви знак, али Љовин није налазио ничега смешнога у речима поседниковим, — он их је разумевао више, него што је разумевао Свијажског. Много што-шта од онога што је даље говорио поседник, доказујући зашто је

еманципација упропастила Русију, учинило му се чак као врло тачно и за њега ново и неоспорно. Поседник је очевидно исказивао своју властиту мисао — што се тако ретко дешава — мисао, до које он није дошао само простом жељом да забави докони ум, него мисао која је израсла из самих погодаба његовог живота, коју је он однеговао у својој сеоској усамљености и са свих страна претресао.

— Ствар је, као што видите, у томе да се сваки прогрес врши помоћу власти, — говорио је он, очевидно желећи да покаже да и он није без образовања. — Узмите реформе Петра Великог, Екатарине, Александра. Узмите европску историју. У толико пре прогрес у земљорадњи. Рецимо кромпир — зар се он није уводио силом? Па ралицом такође нису увек орали. Такође су је увели, може бити за време областних кнежева, али насигурно уведена је силом. Сада пак, у наше време ми, поседници, водили смо за време сељачког ропства своје газдинство са усавршавањима; и сушнице, и ветрењаче, и вуча ђубрета, и сва могућна оруђа, — све смо то ми уводили својом влашћу, сељаци су се спочетка противили а затим су нам подражавали. Сад пак, уништивши ропство, одузели су нам власт, те и газдинство наше, где се било подигло до високог степена, мора се спустити до најдивљег првобитног стања. Тако ја разумем.

— Али зашто? Ако је оно рационално, ви ћете га и помоћу најма успешно водити, — рече Свијажски.

— Власти нема. Са каквом снагом да га водим — питам ја вас.

„А, ту смо — радничка снага, главни елеменат газдинства", помисли Љовин.

— Снагом радничком.

— Радници неће да раде добро и добрим справама. Наш радник зна само једно — да се напије као свиња и да пијан поквари све што му дате. Уморне коње напојиће, нове и добре амове искидаће, шиносани точак промениће и попиће, клин ће пустити у вршалицу само да је сломи. Гадно му је да гледа све што није за њега. Због тога је и пао ниво газдинства. Земља је запуштена, обрасла пеленом или раздата сељацима, и где се некад производило милијон, сад се производи стотине хиљада четвртина[1]; опште богатство смањило се. Да су учинили то исто, али с рачуном...

[1] Руска мера од 9 пудова; пуд = 16·38 кгр.

И он поче да развија свој план ослобођења сељака, где би биле отклоњене ове незгоде.

Љовина то није интересовало, али кад он сврши, Љовин се врати на његову прву поставку и рече, обраћајући се Свијажскоме и старајући се да га изазове да искаже своје озбиљно мишљење:

— То, што се ниво газдинства спушта и што са нашим односима према радницима није могућно пробитачно водити рационално газдинство — јесте цела истина, — рече он.

— Ја не мислим, — озбиљно одговори Свијажски, — ја видим само то, да ми не умемо да водимо газдинство, и да, напротив, оно газдинство које смо водили за време сељачког ропства, не само да није сувише високо него је сувише ниско. Ми немамо ни машина, ни добре теглеће стоке, ни праве управе, нити ми умемо да рачунамо. Питајте домаћина, и он вам неће знати да каже, шта је за њега пробитачно а шта не.

— Талијанско књиговодство, — рече иронично поседник. — Ма како ти рачунао, али кад ти све искваре вајде неће бити.

— Зашто да искваре? Вашу тричаву ручну вршалицу сломиће, али моју парну неће сломити. Руског коњића, како оно? тасканског[1] соја, што се вуче за реп, могу вам покварити, али уведите ви першероне или бар битјуге[2] — њих неће покварити. И тако све друго. Нама треба више подизати газдинство.

— Кад би се имало су чим, Никола Ивановичу! Вама је лако, а ја — и сина на универзитету издржавај, и другу децу по гимназијама школуј, — на што да купиш першероне?

— За то су банке.

— Да и последње што имам продаду на добош? Хвала лепо!

— Ја се не слажем с тим, да је потребно и да се може још подићи ниво газдинства, — рече Љовин. — Ја се бавим тиме и имам средства зато, па ништа нисам могао да учиним. Не знам, коме су корисне банке. Ја бар, на шта год сам трошио новац у своме газдинству, увек сам био на штети; стока — штета, машине — штета!

— То је цела истина, — насмејавши се чак од задовољства, потврди поседник са седим брковима.

[1] Игра речи; таскаћ = вући, теглити.

[2] Један руски сој коња.

— И ја нисам са̂м, — настави Љовин — ја се могу позвати на све привреднике, који воде рационално газдинство: сви, са ретким изузецима, воде економију са штетом. Дед' реците ми, је ли ваше газдинство пробитачно? — рече Љовин и одмах опази у погледу Свијажскога онај тренутни израз плашње, који је он опажао кад је хтео да проникне даље кроз предсобље ума Свијажсковог.

Осим тога, ово питање од стране Љовинове није било са свим савесно. За време чаја домаћица му тек беше испричала, да су овог лета звали из Москве једног Немца, зналца књиговодства, који је за пет стотина рубаља награде прегледао њихово газдинство и нашао да оно доноси штете преко 3.000 рубаља. Она се није сећала баш колико, но изгледа да је Немац израчунао све до последње паре.

При помену о пробитачности газдинства Свијажскова поседник се осмехну, очевидно знајући, какву добит може имати његов сусед и предводник племства.

— Може бити, да није пробитачно, — одговори Свијажски. — То доказује, да сам ја, или рђав привредник, или да пуштам капитал да бих добио већу ренту.

— Ах рента! — са ужасом викну Љовин. — Може бити и да има ренте у Европи, где је земља постала боља услед уложеног на њу рада, али код нас сва земља постаје гора од уложенога рада, т. ј. изораће се — и, сљедствено, нема ренте.

— Како нема ренте? То је закон.

— Ми смо ван закона; рента нам ништа неће објаснити, него ће напротив замрсити. Не, реците ми ви, како наука о ренти може бити...

— Хоћете ли кисела млека? Маша, пошљи нам кисела млека или малине — обрати се он жени. — Ове године се малина изванредно дуго држи.

И у најпријатнијем расположењу духа Свијажски устаде и одмаче се, очевидно мислећи да је разговор завршен баш на оном самом месту, где се Љовину чинило да је тек отпочињао.

Лишивши се сабеседника, Љовин настави разговор са поседником, старајући се да му докаже, да све тешкоће долазе отуда што ми нећемо да знамо особине и навике нашег радника; али поседник је, као и сви људи који независно и усамљено мисле, тешко појимао туђу мисао и био особито пристрасан према својој. Он је остајао на томе, да је руски мужик свиња

и да воли свињарију. но да би се могао извести из свињарије потребна је власт, а ње нема, потребна је батина, а ми смо постали тако либерални, да смо одједном заменили хиљадугодишњу батину некаквим адвокатима и затворима, где ваљале и смрдљиве мужике хране добром чорбом и израчунавају им ваздушну кубатуру.

— Зашто ви мислите, — говорио је Љовин, старајући се да се врати на питање: како то да се не може наћи такав однос према радничкој снази, при коме би рад био продуктиван.

— Никада то у руском народу неће бити! Власти нема! — одговарао је поседник.

— Како се нове погодбе могу наћи? — рече Свијажски, појевши кисело млеко, запаливши цигару и пришавши опет овима. — Сви могућни односи према радничкој снази одређени су и изучени, рече он. — Остатак варваризма, првобитна задруга са општим јемством[1] распада се сама по себи, ропство је уништено — остаје само слободан рад, а облици његови одређени су и готови, треба их само узимати. Батрак[2], надничар, фермер — и даље од тога ви нећете отићи.

— Али Европа није задовољна тим облицима.

— Није задовољна и тражи нове. И наћи ће их, по свој прилици.

— Па ја о томе и говорим, — одговори Љовин. — Зашто да и ми од наше стране не тражимо?

— Зато што би то било исто као и измишљати понова жељезницу. Они су готови, измишљени.

А ако они за нас нису подесни, ако су глупи? — рече Љовин.

И опет он примети израз плашње у очима Свијажског.

— Да, ово наше: ми ћемо капама затрпати, ми смо нашли оно што Европа тражи! Све то ја знам, али, извините ме, знате ли ви све што је урађено у Европи по питању о устројству радника.

— Не, слабо.

— То питање занима данас најбоље умове у Европи. Шулце — Деличевски правац... Затим сва ова огромна литература радничког питања најлибералнијег Ласаловог правца... Миљхаузенска уредба — то је већ факт, ви сигурно знате.

[1] Тако звана „круговаја порука“, сви за једног, један за све.

[2] Стални, слободни пољопривредни радник — најамник.

— Имам појам, али врло нејасан.

— Не, говорите само, ви сигурно то знате као год и ја. Ја, разуме се, нисам социјални професор, али ме је то интересовало, а ако и вас занима, збиља позабавите се тим питањем.

— Али до чега су они дошли?

— Пардон...

Поседници устадоше и Свијажски пође да испрати своје госте, зауставивши Љовина у његовој непријатној навици да завирује у оно што је иза предсобља његовог ума.

XXVIII

Љовину је тога вечера с дамама било досадно до несносности; њега је више но икада дотле узбуђивала мисао, да ово незадовољство газдинством, које је сад осећао, није искључиво његов положај већ да је то општа погодба, под којом се налази рад у Русији, да устројство некако таквог односа радника̂, где би они радили као код оног мужика на пола пута, није празно маштање већ задатак, који је неопходно решити. И њему се чинило, да се тај задатак може решити и да треба покушати да се то уради.

Опростивши се с дамама и обећавши да ће остати сутра цео дан, с тим да иду на коњима да гледају интересантан амбис у државној шуми, Љовин сврати пред спавање у кабинет домаћинов да узме књиге о радничком питању, које му је Свијажски понудио. Кабинет Свијажског представљао је огромну собу, у којој су били ормани с књигама и два стола — један масиван писаћи, који је стајао на средини собе, и други округао, на коме су око лампе били поређани у виду звезде последњи бројеви новина и часописа на разним језицима. Крај писаћег стола био је штелаж са фијокама, означеним златним етикетама, у којима су били смештени разни послови.

— Шта то ви гледате? — рече он Љовину, који застаде крај округлог стола и прегледаше часописе.

— Да, бешале, ту има интересантан чланак, — рече Свијажски за часопис, који је Љовин држао у рукама. — Изгледа, — додаде он са веселом живахношћу — да главни кривац поделе Пољске са свим није био Фридрих. Изгледа...

И он, са својственом му јасношћу, исприча укратко ова нова, врло важна и занимљива открића. Без обзира на то што је сад Љовина највише занимала мисао о газдинству, он је,

слушајући домаћина, мислено питао себе: „Шта има у њему? И зашто, зашто га интересује деоба Пољске?“ Кад је Свијажски свршио, Љовин нехотице упита: „Па шта је с тим?“ Али није било ништа. Било је само интересно то, што „изгледа“. Но Свијажски није објаснио и није нашао за потребно да објасни, зашто га је то интересовало.

— Да, али мене је веома заинтересовао срдити поседник, — рече Љовин, уздахнувши. — Он је паметан човек и много је истине казао.

— Ах, баталите! Окорели тајни поборник ропства, као и сви они! — рече Свијажски.

— Чији сте ви предводник...

— Да, само их ја водим на другу страну, — смејући се рече Свијажски.

— Ево, шта мене веома занима, — рече Љовин. — Он је у праву кад каже да наша ствар, то јест рационално газдинство, не иде како треба, да иде добро само зеленашко газдинство, као код овог смиреног, или оно најпростије... Ко је за то крив?

— Разуме се, ми сами. А затим, није истина да оно не напредује. Код Васиљчикова напредује.

— Фабрика...

— Али ја ипак не знам, шта вас зачуђава. Народ стоји на тако ниском степену материјалног и моралног развића, да се он очевидно мора борити противу свега што је туђе. У Европи се рационално газдинство развија зато што је народ образован; значи, дакле, да се код нас мора народ образовати — у томе је све.

— Али како да се образује народ?

— Да се образује народ потребне су три ствари: школе, школе и школе.

— Али ви сте сами рекли да народ стоји на ниском ступњу материјалног развића; шта ту могу помоћи школе?

— Знате, ви ме потсећате на анегдоту о саветима болеснику. „Пробајте нешто за отварање столице. Пробао сам, па још горе. Пробајте пијавице. Пробао сам, па још горе. Е онда молите се само Богу. Пробао сам, па још горе“. Тако ја и ви. Ја говорим политичка економија, ви говорите — још горе. Ја говорим социјализам — још горе. — Образовање — још горе.

— Али чиме ће помоћи школе?

— Створиће му друге потребе.

— Ето, то никако не могу да разумем, одговори Љовин ватрено. — Како ће школе помоћи народу да побољша своје материјално стање? Ви говорите школе, образовање — даће му нове потребе. Тим горе, јер их он неће бити у стању да задовољи. А на који ће начин знање сабирања, одузимања и катихизиса помоћи му да побољша своје материјално стање — ја никад нисам могао да разумем. Ономад пред вече срео сам жену са одојчетом и упитам је, камо ће? Она ми рече: „ишла сам бабици, дете ми се једнако дере, па сам ишла да га лечим“. Ја је упитах: „Како бабице лече од тога?“ „Па меће детенце на кокошиње легало међу кокошке и нешто говори“.

— Ето, ви сами кажете! Да не би носила дете да га лечи на кокошињем легалу, за то је потребно образовање, — весело смешећи се рече Свијажски.

— Ах, не! — с досадом рече Љовин. — То ми лечење личи на лечење народа школама. Народ је сиромашан и непросвећен — то ми видимо тако исто тачно као што и жена види дерњаву, јер се дете дере. Али зашто ће тој несрећи сиротиње и непросвећености помоћи школе — непојмљиво је исто тако као што је непојмљиво и то, зашто од дерњаве помажу кокошке на легалу. Треба помоћи онамо, где се крије узрок његове сиротиње.

— Е, ту се ви бар слажете са Спенсером, кога тако не волите; он говори такође, да образовање може бити последица већег благостања и удобности живота, честог умивања, како он каже, али никако не умења читати и рачунати...

— Ето, баш ми је врло мило, или напротив, врло ми није мило што сам се сложио са Спенсером; тек ја то одавно знам. Школе неће помоћи, него ће помоћи такво економско устројство, при коме ће народ бити богатији, при коме ће бити више слободна времена — и тада ће бити и школâ.

— Но при свем том, сад су у целој Европи школе обавезне.

— А слажете ли се и ви у томе са Спенсером? — упита Љовин.

Али у очима Свијажског сину израз плашње и он, осмејкујући се, рече:

— Е, та је дерњава изврсна! Зар сте ви сами слушали?

Љовин је видео, да не може наћи везе између живота и мисли овога човека. Очевидно, њему је било све једно, до чега

ће га довести расуђивање; њему је потребан био само процес расуђивања. И њему је непријатно било кад га је процес расуђивања доводио у ћор-сокак. То само он није волео и избегавао је, окрећући разговор на штогод пријатно-весело.

Сви утисци овога дана, почев од утиска из мужикове куће на половини пута, који је служио као неки основ свима данашњим утисцима и мислима, јако су узбудили Љовина.

Овај симпатични Свијажски, који држи при себи мисли само ради друштвене употребе и који очевидно има друге некакве, непознате Љовину, основе живота — он, са гомилом, чије је име легијон, у својству руководиоца друштвеног мњења помоћу не својствених му мисли; овај озлојеђени поседник, потпуно правичан у својим суђењима, стеченим у животу, али неправичан у својој озлојеђености према целој једној класи и још најбољој класи у Русији; властито незадовољство својом делатношћу и мутна нада да ће се наћи поправка свему томе — све се то сливало у осећај унутарњег узбуђења и очекивања скорог разрешења.

Оставши сам у одређеној му соби, Љовин дуго није могао заспати, лежећи на душеку са опругама, које су га неочекивано подбацивале при сваком покрету руку и ногу. Ни један разговор са Свијажским, ма да је овај много што шта паметно рекао, није интересовао Љовина; али разлози поседникови захтевали су размишљање. Љовин се нехотице сећао сваке његове речи и поправљао је у своме уображењу оно, што му је одговарао.

„Да, требало је да му кажем: Ви говорите, да наше газдинство не напредује зато што сељак мрзи сва усавршавања и да та усавршавања треба уводити помоћу власти; али кад газдинство не би са свим напредовало без ових усавршавања, ви би били у праву; али оно напредује тамо, где радник дејствује сагласно са својим навикама, као код оног старца на половини пута. Ваше и наше опште незадовољство газдинством доказује, да смо криви ми или радници. Ми одавно већ терамо својски, т. ј. европски, не разбирајући за особине радне снаге. Пробајмо да признамо радну снагу не као идејалну радну снагу, већ као руског мужика са његовим инстинктима, и уређујмо према томе газдинство. Замислите само, требало је да му кажем, да ви ваше газдинство водите као онај старац, да сте нашли ону средину у усавршењима, коју они признају, и ви

ћете, не испошћавајући земљу, добити двоструко више него пређе. Разделите по пола, дајте половину радној снази: она разлика која ће вама остати, биће већа а и радна снага добиће више. А да се то учини, треба спустити ниво газдинства. Како да се то уради? — то је питање подробности; али несумњиво је, да је то могућно".

Ова мисао јако је узбудила Љовина. Он није спавао пола ноћи, размишљајући о подробностима остварења ове мисли. Он се није спремао сутра да иде, али сад је решио да отпутује кући рано изјутра. Осим тога, ова свастика, са изрезом на хаљини, производила је у њему осећај, сличан стиду и кајању за учињени рђав поступак. А што је главно, — потребно му је било да иде без одлагања: треба предложити сељацима нов пројекат, пре него што се посеју озима жита, с тим да се сеје већ на новим основима. Он је решио да преокрене цело своје пређашње газдинство.

С руског преводи

М. Сретеновић.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

СВИЛАЈИНАЦ

(АНТРОПОГЕОГРАФСКА МОНОГРАФИЈА)

Варош Свилајинац налази се у ресавско-моравској равници, управо оно, где се ресавска равница губи у моравској. Југо-западним крајем вароши пролази река Ресаве. Од В. Мораве варош је удаљена око 3 клм. При изливању Ресаве често плави доњи крај ове вароши. Варош се пружа према току реке Ресаве и према марковачко-пожаревачком друму. Пет шестина кућа налази се на десној обали реке Ресаве, а тек једна шестина налази се на левој обали, где су воденице.

Свилајинац је нова варош. Долази у ред новијих вароши у Србији. Управо он је подигнут у оно време када је Ћуприја још била у турским рукама, услед чега је он морао да буде средиште области Ресаве или ћуприске нахије. Заслуга за његово подизање и напредовање припада Милосаву Здравковићу, Ресавцу. Године 1718, када је принц Евгеније Савојски ушао с војском у Србију, он је био мало место са 12 кућа. За време управе грофа Јосифа О. Двајера, намесника у Србији, у њега су се доселили из прека још 12 породица. Тако је он крајем XVII века имао око 28 кућа. Први становници били су му Косовци, који се прво настанили испод брда Баћице (на северној страни од данашње вароши), па су се после отуда преселили и населили доњи крај данашње вароши. Одмах по Карађорђевом устанку њега су знатно повећали досељеници из В. Извора и још неких места из зајечарске околине. У првој четвртини прошлог века кнез Милош му је дозволио да може имати 7 трговаца и 3 калауза.[1] И ако је сматран као село, опет је се и

[1] В. и Н. Петровић, Грађа... књ. I, стр. 346—348.

даље увећавао досељеницима из околине и даљих области, те се тако постепено подизао и напредовао. Особито се његов напредак датира од дана од како је у њему био установљен магистрат. Тек после од када је Ћуприја сасвим ослобођена од Турака и од како је Ресавчев утицај код владајуће династије престао да важи, као што је пре важио, магистрат је пренет из Свилајнца у Ћуприју. То је било од прилике на 4 године пред Ресавчеву смрт (између 1846 и 1854 год.). Последње судије свилајначког магистрата биле су неки Стојан Мигрић и Ђорђе Цинцар. Овај последњи имао је неког удела у трговини са првим Обреновићем, те су га поставили за судију, само да би га од тога посла одвојили.

Као ново место Свилајнац нема данас никаквих трагова од знатних старина. И то је један јасан доказ, да је ово насеље новијег постања. Од старина из новијег времена вреди поменути лепу цркву, која је подигнута, народним прилогом, године 1827, а освећена је 9 маја 1828 године. Поред тога од других старијих зграда знатан је „Ресавчев Конак“ у коме је боравио Ресавац, и у коме је био магистрат (а данас је ту општински суд). На два и по клм. од Свилајнца, поред В. Мораве, налази се место Шанац, где су некада, под Кочом и Карађорђем, били шанчеви у којима је боравила стално војничка посада, која је бранила улаз непријатеља у Ресаву. После кочине погибије и после пропасти 1813 године, ту је привремено боравио неки велики јасенички збег, који се после одатле кренуо за Горњу Ресаву или планину. У месту Бојачи, које се налази на јужном крају вароши био је неки страшан бој између Срба и Турака, те се по боју и место тако прозвало. Са брда Баћице кажу, да је Краљевић Марко бацио онај грдно велики камен, који се и данас налази на врх брда Хума, око 10 клм. на југу од овога. Тако каже народно предање. У старом гробљу, које се налази на левој обали реке Ресаве, постоји „Свирчев Гроб“. Ту је по предању сахрањен неки неустрашиви свирац, који је својом лепом свирком одушевљавао Ресавце у сваком боју, идући свуда напред, пред њима. — У доњем крају вароши постоји и данас запис — дуд — под којим се заклели Ресавци са Синђелићем, пред полазак на Каменицу. Заклетву је кажу извршио поп Станиша из Црквенца и кад је говорио: „Ко издао, издала га година, издало га племе и колено“. — пукао је пиштољ у сред збора. Неки Милован из Радошина,

билабаша војводе Синђелића, убио је на место неког Станка из Јасенове (Влахе), што је, при понављању попове заклетве, рекао: „Ко издао, не издала га година, не издало га племе и колено“. Ово је кажу и био главни повод, што су после ресавски Власи одрекли Синђелићу послушност на Чегру у најодсуднијем часу.[1]

Свилајнац је проглашен за варошицу 1846 год., а за варош 1888 године. Данас има 1181 кућу, са 1700 пореских глава и 5356 душа. Огромну већину становника чине Срби православне вере. Од других народности има: 10 Цинцара, 10 Влаха (Румуна), 6 Грка, 4 Словака и 22 циганске куће. Данас се ова варош дели на 4 који нису подвојени, и то: Доњи Крај, Влаовачки Крај, Чаршија и Бојача. Доњи Крај је најстарије насеље. Населили су га прво стари Косовци, који су ту дошли из Баћице, Влаовачки Крај населили су много доцније Срби из Тимочке Крајине. Чаршија и Бојача насељене су у најновије време, од како је ово место проглашено за варош. Доњи и Влаовачки Крај насељен је већма земљорадницима. Чаршија је насељена трговцима и занатлијама, а Бојача већма надничарима. У Чаршији, или правој вароши, данас се налазе четири главне и уређене (калдрмисане и исправљене) улице, које се зову: Права Чаршија (или Ресавска улица) Крива Чаршија (или Кнез Михаилова улица), Господска улица и Ресавски Трг. У чаршији или вароши има: 7 обућара, 6 грнчара, 17 опанчара, 6 терзије, 3 кројача, 18 пекара, 3 лецедера (воскара), 6 поткивача, 12 ковача, 3 калајџије (казанџије), 8 бравара (шлосера), 1 пушкар, 3 сарача, 1 ћурчија, 5 бербера, 18 зидара, 4 столара, 4 колара, 7 абаџија, 23 механџије, 3 воденичара, 4 молера, 3 асурџије, 2 каменоресца, 2 ножара, 1 сатлер (седлар), 17 месара, 15 пиљара, 28 бакала, 60 трговаца (болтаџија) и 32 трговаца извозника. Овај је број узет, не по душама, већ по кућама, радњама или пореским главама. Остали број пореских глава пада на земљоделце и надничаре. Надничара има испод стотине, а остали су све земљоделци. Обућарима и грнчарима је заједничка еснафска слава Св. Спиридон. Опанчари славе Св. Саву. Терзије и кројачи славе Петров Дан. Пекари и лецедери — Св. Тодора. Поткивачи, ковачи, калајџије, бравари,

[1] Више о овоме има у делу Ресава, антропогеографска, етнографска, економска социолошка и др. проучавања од Ст. М. Мијатовића.

пушкари и абаџије славе Св. Атанасија. Сарачи, ћурчије и бербери славе Св. Илију. Зидари, столари и колари славе Св. Тому. Механџиска је заједничка еснафска слава Св. Трифун. Трговци (бoлтаџије) славе Св. Тројицу, а бакали — Три Јерарха. Остале занатлије немају заједничку славу. Општа варошка слава је Јелена и Костантин (21 маја).

Увозна трговина земаљских производа данас је у Свилајинцу доста жива и напредна. Тако је 1908 године овде донето, продато и премерено: кукуруза у зрну 5,000.000 кг., кукуруза у класу 2,500.000 кг., пшенице 4,390.000 кг., јечма 3,950 000 кг., озса 95.865 кг., ражи 65,435 кг., конопљеног семена 8.645., пшеничног брашна 9.890 кг., кукурузног брашна 90.510 кг., пасуља 85.950 кг., конопље непрерађено 500.520 кг., вина 200.680 кг., ракије 506.340 кг., креча (негашеног) 456.000 кг, дрвеног угља 13.030 кг., каменог угља 780.000 кг., вуне 98.965 кг., катрана 5.827 кг., сена 246.649 кг., кромпира 3.850 кг., ораха 5.478 кг., јарме 19.000 кг., детелине (у семену) 2.630 кг., грожђа 250.000 кг., сира 2.790 кг., кајмака 1.649 кг., јабука 1.660 кг., крушака 1.610 кг., сувих шљива 3.630 кг., масти 2.300 кг., дебелих говеда 462 000 кг., дебелих свиња 1,988.800 кг. Ови су подаци узети само од премера на општинским вагама, али се знатна количина производа мери и ван ваге код приватних при куповини. Пијачни дан је субота, када се поред земаљских производа продаје много и стока, особито овце, свиње и говеда. Исто тако овде се много говеда и многи коњи продају и о вашарима (сајмовима), који се држе у Бојачи 13 јула, 29 августа и 26 октобра.

У вароши данас има мушка и женска школа, која је смештена у лепој, пространој и новој двоспратној згради. У овој школи раде 6 наставника и 7 наставница. Има: Женска Раденичка Школа са 3 наставнице, Библиотека, Певачка Дружина „Поклич“, и др., Библиотека је одлично уређена. Има преко 4000 књига. По уређењу и броју књига могла би да послужи за углед многим већим и старијим нашим варошима. До пре неколико година овде је постојала и нижа гимназија са 4 разреда, па је после укинута због недовољних стварних разлога. Лепа, нова, пространа, двоспратна зграда и данас стоји празна и чека на милост једног министра просвете. У вароши има 5 новчаних завода, и то: Ресавска Штедионица, Ресавска Задруга, Ресавска Банка, Земљорадничка Задруга и Поречка Задруга. Први је завод најстарији, а трећа најмлађи и са нај-

јачим основним капиталом. Још је овде седиште: Трговачког и Занатлиског Удружења, Трговачке Омладине, Ловачког Удружења, Стрељачке Дружине, и др. Од скора је овде подигнута акционарска творница (фабрика) за прераду конопље. Ту је седиште среског начелника за срез ресавски. У близини вароши постоји угледан срески воћни расадник. У рејону ове вароши на Ресави налазе се три воденице од којих се једна зове: Господарска Воденица. Њу је Ресавац поклонио кнезу Милошу. К воденицама се иде преко два дрвена моста од којих је један шири, те могу и кола преко њега прелазити.

Из Свилајнца данас иду добри друмови: за Марковац и даље, за Пожаревац (низ В. Мораву) за Миљков Манастир (преко Црквенца), за Ћуприју (преко Црквенца и села Војске), за Ћуприју (преко Медвеђе и В. Поповића), за Манастир Манасију (преко Медвеђе и Деспотовца) за Луковицу и даље. Сви су друмови добри и исправни. На друму за Црквенац и Марковац постоје на Ресави велике дрвене ћуприје (мостови) од којих се прва зове „Китина Ћуприја“, а друга „Стојићева Ћуприја“... У старо време ово је место пресецао само један друм, који је везивао Манасију или Горњу Ресаву са Шумадијом или цариградским друом. У XV и XVI веку, као најважније и најглавније место у целој Ресави, било је данашње село Суботица. Из овога места у то време ишли су добри друмови за Манасују и Горњу Ресаву, за Ћуприју и даље, за Хомоље и Браничево и за Шумадију. Трагови од тих старих друмова и данас се познају. Ту је био и главни трг за целу околину. Кад је 1458 године турска војска боравила у Ресави, онда су у Суботици били примљени дубровачки изасланици од стране великог везира[1].

Ст М. Мијатовић

[1] К. Н. Костић „Трговачки Центри и друмови“, стр. 410.

РАМОВ СИНОВАЦ

— ДЕНИС ДИДРО —

— НАСТАВАК —

Ја. Никад небих поверовао да вас је тако тешко задовољити.

Он. Нисам такав. Најпре сам видео како други раде па сам радио као они, чак мало боље, јер сам више безобразан, бољи глумац, више изгладнео, јачих плућа. Очевидно ја сам у правој линији потомак славног Стахтора.

Ја. (И да би ми дао тачну идеју о сили ове утробе, он поче да кашље тако јако да су се затресла окна на прозорима у кафани и да је обратио на се пажњу израза маха).

Ја. Али нашта ми је ова способност?

Он. Не можете то да погодите?

Ја. Не, мало сам ограничен.

Он. Узмите да је препирка отпочета а победа несигурна; ја се дигнем и развив свој говорнички дар громко узвикнем: „тако је као што госпођица тврди... то се зове мислити! По стотину пута то ћу рећи свима нашим ученим људима. Изражавање је генијално“. Али не треба увек на исти начин доказивати; било би монотоно, изгледало би лажно, постало би досадно. Од тога се човек може спасти само размишљањем, обилношћу; треба умети спремити и удесити своје вичне и одсудне топове, уграбити прилику и тренутак. Кад се, на пример, поделе мишљења, кад је препирка најпогоднија, кад се више ништа не чује, кад сви у један мах говоре, треба се издвојити на страну, у најудаљенији кут бојног поља, па дугим ћутањем, спремив своју експлозију изненада као какав комиња

бацути у сред надметача: нико није тако вешт као ја. Али највише изненађујем у опозицији: полако говорим смешећи се, а лице ми добија врло различите одобравајуће изгледе; ту се крећу и нос, уста, чело, очи: превијам се, кривим кичму, подижем или спуштам рамена, ширим прсте, погнем главу, затворим очи и запрепастим се као да сам чуо како с неба долази анђелски и божански глас; ту је оно што ласка. Не знам да ли добро схватате сву енергију овог последњег држања; ја га нисам измислио, али у извршивању није ме нико надмашио. Погледајте, погледајте.

Ја. Заиста то је јединствено.

Он. Мислите ли да има женске главе која полаже на то̑.

Ја. Не; треба признати да сте имали способности да се правите лудак и да се понизите што је могуће више.

Он. Узалуд ће се трудити сви, колико их има, неће никад толико успети: најбољи међу њима, Палисо на пример, увек ће бити само добар ученик. Али ако је ова улога најпре занимљива и ако се осећа неко задовољство, ругајући се глупости оних који су заслепљени, временом то више неће одушевљавати, а после извесног броја проналазака човек је приморан да каже: ум и вештина имају своју границу, само се за Бога и неколико ретких генија каријера шири у колико они иду напред. Буре је можда један од њих, од њега има извесних мисли, које мени, да, мени самом, дају најузвишенију идеју. „Мали пас“, „књига о блаженству, буктиње на путу на Версаљ“ јесу од оних дела која ме збуњују и понижавају; то би човеку могло да огади занат.

Ја. Шта хоћете да кажете тим вашим „малим псом“.

Он. Та од куда ви? Шта! озбиљно, ви не познајете колико се овај изврсни човек заузео да од себе одвоји и да̂ чувару државног печата једно мало псето, које се овоме допало?

Ја. То не знам, признајем.

Он. У толико боље. То је једно од најбољих дела које је човек створио: томе се зачудила цела Европа и нема више удворице, у које није изазвало завист. Ви што нисте баш без оштроумности, да видимо како бисте се определили да сте на његовом месту. Помислите како је Буреа волео мали пас, како је чудновато министрово одело плашило малу животињу, помислите како је имао само осам дана да савлада тешкоће. Треба знати све поставке за проблем, да би добро увидели важност решења. Па лепо?

Ја. Па лепо. Треба да вам признам да би мене збуниле и најлакше ствари ове врсте.

Он. Слушајте (рече ми ударив ме мало по рамену као слободан човек), слушајте и дивите се. Он заповеда да се направи једна маска која личи на чувара државног печата, од једног собара позајми велику хаљину; лице покрије маском, натуче хаљину. Позове свог пса, помилује га, даде му колачић; па наједном променив орден, то више није чувар државног печата, то је Буре, који зове свога пса и шиба га бичем. После непуна два или три дана овог непрекидног вежбања од јутра до мрака пас се научи да бежи од Буреа финансијера и да трчи ка Буреу, чувару државног печата. Али ја сам сувише добар; ви сте један светски човек и не заслужујете да вам се прича о чудесима која се дешавају поред вас.

Ја. Поред тога, молим вас, књига, буктиње.

Он. Не, не. Обратите се калдрми, која ће вам то рећи, и користите се приликом која нас је једно другом приближила, да би сте дознали оно што нико сем мене не зна.

Ја. Имате право.

Он. Узајмити хаљину и власуљу; ја сам заборавио власуљу чувара државног печата! Направити себи једну маску која личи на њ', маска ми је нарочито одвратна. Исто тако овај човек ужива велико поштовање; па он има и милионе. Има људи из крста Св. Луја који немају хлеба, па за што онда трчати за крстом, ломити врат, а не обратити се другом положају, који никад није без награде? Ето шта се зове ићи на велико. Ови модели убијају вољу, човеку је жао самог себе и чами. Маска, маска. Дао бих један од својих прстију да сам нашао маску.

Ја. Али са оваквим одушевљењем за лепе ствари и са таквим генијалним лаким схватањем, зар нисте ништа пронашли?

Он. Опростите ми: на пример за ово држање леђа што изазива дивљење, о чему сам вам говорио; ја га сматрам као своје сопствено, ма да ми га можда завидљивци могу спорити. Верујем да је и раније таквог било; али, ко је тај, што је осетио колико је то држање леђа било згодно, да би се иза леђа могли смејати неучтивом човеку коме су се људи смејали? На више од сто начина могу да преварим младу девојку поред матере, а да ова не опази па чак и да јој буде учесница. Чим

сам отпочео каријеру, презрео сам сва та вулгарна утурања по каквог љубавног писамцета; имам десет начина да ми га тобож отму, а међу овим начинима смем да поласкам себи да их има и нових. Нарочито имам способности да охрабрим младог, плашљивог човека; научио сам их да имају успеха и они који нису били ни лепи ни паметни. Да је то било писано, верујем да би ми признали неку способност.

Ја. Ви би били необичан човек.

Он. У то сумњам.

Ја. Да сам на вашем месту, ја бих те ствари бацио на хартију. Штета би било да пропадну.

Он. То је истина; али ви и не сумњате како ја мало ценим методу и начела. Онај коме је потребан протокол неће ићи далеко; генијални људи мало читају, много практикују и сами се образују. Погледајте Цезара, Тирена, Вобана, маркизу д' Тењен, њеног брата кардинала и секретара код овога, опата Трублеа, и Буреа! Ко је давао часове Буреу? Нико; природа ствара ове ретке људе. Мислите ли да је историја пса и маске негде написана?

Ја. Али у вашим изгубљеним часовима, кад очајничко стање вашег празног стомака или умор претовареног вам стомака растерује сан...

Он. О томе ћу мислити. Боље је писати о великим стварима него из великих ствари стварати мале. Тада се душа узвишује, машта разгреје, распали и рашири, место да се поред мале Хус диви како јогунастом аплодирању које ова будаласта публика расипа овој намигуши Дањжвил, која игра врло просто, која на позорници иде готово савијена до земље, која се усиљава да непрестано гледа у очи ономе коме говори, и да игра тајне улоге, и која сама своје гримасе сматра као финесу, свој ситан ход за грациозан; тако исто овој надувеној Клерони, која је сувља, извештаченија, усиљенија, укрућенија него што би се и могло говорити. Овај будаласти партер пљеска им да све пуца, а не опажа да смо ми као гомилица људи веселих, (истина гомилица по мало расте али, шта мари?); да имамо врло лепу кожу, лепе очи, леп нос; у самој ствари мало срца; ход не сасвим лак али не и тако леп као што се прича. Што се осећања тиче, као накнаду за то нема ни једне даме којој не бисмо направили пешака.

Ја. Како ви то кажете? Је ли то иронија или истина?

Он. Зло је што је овај ђаво осећања сасвим унутра и што отуд ни једна искра не изађе на поље, али ја који вам говорим, ја знам, и то позитивно знам, да га она има. Ако не то, треба видети, кад се наљутимо како поступамо са слугама, како собарице добивају шамаре, како презиремо доброг пријатеља, само ако се иоле удали од поштовања, које нам мора указати. Ђаво је то, кажем вам, пун осећања и достојанства. О па, ви не знате где сте, зар не?

Ја. Признајем да не бих могао разрешити да ли искрено или злобно говорите. Ја сам добричина. Будите тако добри да поступате са мном суровије, и да овде покажете своју вештину.

Он. То, почећемо од мале Хус,... Дањквил и Клероне рекав овда онда по неку реч која ће вам дати миг. Пристајем на то да ме сматрате за лупежа, али не за будалу; а само би будала или човек несрећан у љубави озбиљно могао рећи толико будалаштина.

Ја. Али како се реши човек да их каже?

Он. То не бива од једном; већ мало по мало па се дође на то. трбух подмићује ум. (Ingenii largitor venter).

Ја. Треба бити морен глађу.

Он. То може да се деси; међутим, ма како да вам оне изгледају велике, знајте да они којих се тичу, више су навикнути да их слушају, него ми да их ризикујемо.

Ја. Да ли ће бити кога да има храбрости да дели ваше мишљење.

Он. Кога називате ико? Тако осећа и говори све друштво.

Ја. Они између вас који нису велики лупежи морају бити велике будале.

Он. Будале а? Кунем вам се да је само једна; то је онај који нас свечано дочекује, да бисмо и ми њега варали.

Ја. Али како се то може тако простачки варати. Јер најзад решено је да Дањквил и Клерон имају највећи таленат.

Он. Човек се гуши лажју која нам ласка, а кап по кап пије се истина која нам је горка. Па онда ми изгледамо тако узбуђени, тако искрени.

Ја. При свем том ваљда сте се једном огрешили о начела уметности и ваљда вам је из непажње умакла нека од оних горких истина, које задају ране. јер, у пркос ваше бедне, ниске, подле; празне улоге ја верујем да у самој ствари ви имате нежну душу.

Он. Ја? Никако. Шта ми врага помаже, ако знам у самој ствари оно што сам! У опште, ја имам искрену душу и слободан карактер. Никад не лажем, ако само имам мале користи да будем искрен; никад не говорим истину, само ако имам користи да лажем. Што на уму то на друму, ако говорим паметно у толико боље, будалаштине, на то се не обраћа пажња. Са свим искоришћавам своју слободу говора. Нисам мислио о своме животу, ни пре него што ћу да говорим, нити пошто сам говорио: тако исто не вређам никога.

Ја. Али то вам је ипак било са часним људима код којих сте живели и који су према вама били тако добри.

Он. Шта ћете? То је несрећа, један рђав тренутак као што их има у животу; нема вечитог блаженства; био сам врло добро, то није могло трајати.

Као што звате ми имамо најмногобројније и најодабраније друштво. То је школа човечности, обнова старог гостопримства; све песнике који опадају ми подижемо; Паншеоа после „Zarès" Бреа после „Facux Generaux", све извикане музичаре, све писце који се никако не читају, све извиждане глумице, глумце, гомилу стидљивих бедника, просте, паразите, на челу којих имао сам част бити храбар поглавица плашљиве гомиле. Ја не нудим да једу кад први пут дођу; ја тражим да пијем за њих, тако их мало држи место. Неколико младих одрпанака који не знају на коју ће страну, али који имају лепо лице, други злочинци који ласкају господару и уставључују га да после њега иду код господарице. Ми изгледамо весели; али у самој ствари ми смо љутити и имамо велики апетит. Ни вуци нису више изгладнели ни тигрови нису свирепији. Ждеремо као вуци у пролеће кад је земља дуго била под снегом, као тигрови раздиремо све што нам до руке дође. Покаткад се тек скупе гомиле Бертен, Месанж и Вилмарен. Тада се дигне велика ларма у менажерији, Никад се не могу видети толики глупаци тужни, срдити, зли, и разјарени. Само се чују имена Бифона, Дикласа, Монтескија, Русоа, Вампера, Аламберта, Дидро-а. И Бог зна какве ти епитете они не имају! Нико није паметан ако није будала као ми. Ту је био смишљен план за комедију филозофа: улогу торбара ја сам написао по „la Theologie en quenoille". Ни ви ту нисте поштеђени више него други.

Ја. У толико боље! Можда ми се указује част већа него што је заслужујем. Био бих понижен кад би онима који рђаво

говоре о толиким способним људима пало на памет да о мени добро говоре.

Он. Нас је много и нека сваки плати свој трошак: после жртвовања великих животиња ми приносимо на цркву остале.

Ја. Вређати науку и частност да би живели, тежак је то живот.

Он. Ја сам вам већ казао; ми смо неурачуњљиви, ми свакога нападамо, а никога не вређамо. Покаткад имамо тромог опата Оливе, крупног опата л'Блан, лицемера Бато. Крупни опат је рђав само после ручка; пошто попије кафу, завали се у фотељу, наслони ноге о ограду на камину и заспи као топ. Ако ларма постане већа он се прозева, протегне, протрља очи и каже: па лепо, шта је, шта је? Реч је о томе да ли је Пирон био паметнији од Волтера. — Да се разумемо: ви говорите о памети. Није реч о укусу! јер што се укуса тиче, ваш Пирон се не боји. Не боји се? — Не. — —“ Па онда ето тако отпочнемо расправљати о укусу. Онда господар руком да знак да га слушају, јер нарочито се одушеви кад је реч о укусу: „укус, каже он… укус је једна ствар… — —“ Тако ми вере, не знам шта рече да је укус, а он сам још мање. Покаткад је с наше пријатељ Рокс: он нам прича двосмислене приче о калуђерским чудовиштима, којима је био очевидац, и неке одломке из своје песме о предмету који је из основа познавао. Ја мрзим његове стихове, али волим да га слушам кад их изговара; изгледа као какав бесомучник. Око њега сви повичу! „ето шта се зове песник“. — Међу нама нека остане, ова поезија је само мачја музика свакојаке потмуле вике, варварска песма становника из Вавилонске куле. Дође нам тако неки дедак, који изгледа прост и глуп, али је он домишљан као ђаво а већи обешењак него неки стари мајмун. То је једно од оних лица, која праве шалу и подсмех, а које је Бог створио да би поправио људе, који о свакоме суде по израз у лица и којима би огледало требало да покаже да је исто тако лако бити паметан човек а изгледати будала, као сакрити будалу под оштроумном физиономијом. Доста је подло једног доброг човека жртвовати уживању других, тој подлости се готово увек обраћају. То је једна замка коју разапињемо скоројевићима и готово нисам видео ни једног јединог који није ту…

(Покаткад сам био изненађен правилним лудаковим примедбама о људима и о карактерима, и то сам му помагао). Чо-

век се користи рђавим друштвом као и слободњаштвом, одговори му он; губитком својих предрасуда човек накнади губитак невиности. У друштву рђавих људи, где се порок показује кад им се скине маска, човек се учи да их познаје; а после ја сам мало и читао.

Ја. Шта сте читали?

Он. Читао сам и читам и опет ћу читати Теофраста Лабријера и Молијера.

Ја. То су одличне књиге.

Он. Много су боље но што се мисли; али ко је тај који уме да их чита?

Ја. Свако према својој памети.

Он. Готово нико, можете ли ми рећи шта се у њима тражи.

Ја. Забављање и настава.

Он. Али каква настава. Јер то је оно што је главно.

Ја. Знате своје дужности, љубити врлину мрзити порок.

Он. Што се мене тиче, ја из њих дознајем све шта треба чинити а шта не треба говорити. Тако кад читам, „Тврдицу“ ја кажем: буди тврдица ако хоћеш, али пази да не говориш као тврдица. Кад читам „тврдица“ ја кажем: буди лицемер ако хоћеш, али не говори као лицемер. Чувај пороке који су ти корисни; али се не показуј и не говори као лицемер, да неби било смешан. Да би се осигурао да не говориш и не изгледаш као лицемер, треба да знаш и како изгледа и како говори лицемер; према томе, ови писци одлично су их представили. Ја сам ја и остајем оно што сам, али ја радим и говорим како треба. Ја нисам од оних људи који презиру моралисте; може се човек много користити, нарочито кад је са онима који су ставили морал на коцку. Порок задаје ране људима само с времена на време, карактери порока задају им ране од јутра до мрака. Можда је боље бити дрзак, него такав изгледати: јер дрзак по карактеру вређа само с времена на време, а дрзак по изгледу вређа увек. У осталом, немојте мислити да сам ја једини читалац своје врсте; једина моја заслуга овде јесте што сам системом, правилним начином схватања, разумним и правим начином посматрања учинио оно што већина других чини по инстинкту. Отуда њих њихове лектире не чине бољим од мене, већ и поред њих они остају опет смешни: место да ја то будем само кад хоћу, а да их тада оставим далеко иза себе: јер та иста вештина која ме учи да се у извесним

приликама спасем од смешнога, учи ме и да по некад срећом наиђем на њ. Тада се сећам свега шта су други казали, свега што сам читао, и томе додајем све што произлази из моје спреме, која је у том погледу необично плодна.

Ја. Доброте учинили што сте ми открили ове тајне, иначе бих мислио да ми противречите.

Он. Никако; јер ако једном треба не бити смешан, на срећу има сто случајева кад то треба бити. Нема боље улоге код великаша него што је улога будале. Одавно постоји краљевска будала, а никада није постојао прави краљевски мудрац. Што се мене тиче, ја сам будала Бортенова и многих других, а можда и ваша у овом тренутку, или можда ви моја: онај ко би био паметан не би никако имао будалу; онај дакле који има будалу није паметан; ако није паметан, он је будала; а можда, ако је био краљ, будала своје будале. У осталом, знајте да у тако променљивом предмету као што су обичаји, нема ничег апсолутног, стварног, у опште истинитог или лажног, сем ако не треба бити оно што корист захтева да човек буде, добар или рђав, паметан или луд, пристојан или смешан, частан или неваљао. Да је случајно часност водила богаству, или бих ја био частан, или бих се претварао да сам частан као и други; желели су да будем смешан и такав сам се и направио; а што су желели да будем развратан за то се је сама природа побринула. Када кажем развратан то је с тога да бих се изразио као ви, јер ако се почнемо објашњавати, могло би се десити да ви развратношћу називате оно што ја називам часношћу. И ми имамо творце „Opera Comique“, њихове глумце и глумице, а чешће њихове предузимаче: Карбиа, Авета, све ове богате и много заслужне људе, а заборавио сам велике критичаре у литератури: l' Avant-coureur, les Petites-Affiches, l' Anée littéraire, l' Observateur littéraire, le Censeur hebdomamadaire, целу чету новинара.

Ја. l' Anée littéraire! l' Observateur littéraire! То не може бити; они се грозно мрзе.

Он. То је истина, али се сви просјаци измирују код чиније. Овај проклети „Observateur littéraire“, шта је ђаво носио и њега и његове новинаре. То је то псето малог лукавог свештеника, тај хвалиша и кајишар, који је узрок мојој несрећи. На нашем хоризонту појавио се јуче први пут; дође онда кад се сви извучемо из својих склоништа, баш око ручка. Кад је

рђаво време срећан је међу нама онај, који има динар у џепу. Тај се руга своме другу, који у јутру дође укаљан до колена и скроз мокар, а у вече исти такав враћа својој кући. Међу њима био је један, не знам сад који, који је пре неколико месеца имао велики спор са оним грубијаном који се сместио до наше капије; имали су неки рачун, поверилац је хтео да се наравна са својим дужником, а овај није био у могућности. Служе, указују почасти за столом свештенику, посаде га у зачеље. Ја уђем; опазим га. „Како! попо, рекнем му, ви председавате? Е то је за данас врло добро; али сутра ћете, ако је по вољи, сићи са једног положаја, преко сутра са другог, и тако са положаја на положај, било десно, било лево, док не искрсне пред вас место на коме сам ја већ једном пре вас био: Фрерон (једно место после мене): Дора једно после Фрерона, Палисо после Дора: ви сте били статиста поред мене, беднича. Игуман, који је убоги сиромах и све гледа са ружичасте стране, поче да се смеје; госпођица, под утицајем мога посматрања и мојим правилним поређењем, поче да се смеје; сви који су седели попи с лева или с десна, или они које није ни мало зарезивао, почеше се смејати; сви се смеју сем господина, који се љути и држи ми придике, које не би ништа значиле, да смо били сами...“ Ви сте дрзак човек! — Ја то добро знам, а под тим условом ви сте ме узели. — Угурсуз! као и сваки други. — Просјак! зар би иначе био овде? Наредићу да вас истерају! — После ручка сам ћу отићи. — Ја вам то саветујем...“ Ручаше; нисам пропустио ни један залогај. Пошто сам се најео, довољно напио (јер, после свега, не би било толико; милостиви господар Гастер јесте личност на коју се ја никад нисам срдио), коначно се одлучих и спремах се да идем; пред толиким светом дао сам реч и требало је одржати. Дуго сам шврљао по стану, тражећи штап и шешир тамо где их није било, а непрестано рачунајући да ће господар излити бујицу увреда, како ће се неко умешати и како ћемо се најзад измирити. Окретао сам се, обртао, јер, што се мене тиче, нисам имао ништа на срцу; али господар, што се њега тиче, био је сетнији и жалоснији него Омеров Аполон кад напери своје стреле на грчку војску, капу навукао на очи више него обично, па се шета тамо амо, држећи се за браду. Госпођица ми се приближи: „Али, госпођице, шта има ту необичног? да ли сам данас био друкчији него обично? —

Хоћу да иде. — Отићићу. Учинио сам јој по вољи. — Опростите ми; зову г. попу, и... он је сам себи учинио по вољи кад је позвао попу, мене примио, а са мном толико других никоговића. Ја... Хајдмо, мали мој... Треба попу молити за опроштај. Ваљда имам само да бринем за опроштај. — Хајдмо, хајдмо, све ће се то умирити... Узму ме за руку; довуку ме до фотеље попине; ја опружим руке, посматрам попу некако чудећи се, јер ко је још икад тражио од попа опроштај? „Попо, рекох му, попо, све је ово врло смешно, зар није истина?“ Па се онда почнем смејати, а и попа тако исто. Ето дакле с те стране сам оправдан, али је требало прићи другом, а оно што сам томе имао рећи, сасвим је друга ствар. Сад не знам како сам му се извинио: „Господине, ево ове будале... Одавно ми досађује, нећу више да чујем за њу... Љут је — Да, ја сам љут. — Неће му се више то десити. — Да првом угурсузу...“ Не знам да ли је био у овим лудим данима кад му се госпођица бојажљиво приближује а дотакне га тек само кадифеним рукавицама, или је рђаво разумео мој говор или сам ја рђаво говорио; горе је било него пре. Шта врага! зар он мене не познаје? зар не зна да сам ја као дете и да понекад?... — А после ја мислим, Боже ми прости, да не би имао ни тренутак одмора. Био би као челична лутка коју држе за конац од јутра до мрака, и од вечери до зоре. Треба да их забављам, то је погодба; али треба по некад да се и сам забавим. У сред ових заплета сину ми кроз главу једна несретна мисао, мисао која ми даје горде озбиљности, мисао која ми ули гордости и охолости; то је да они нису могли без мене, да сам им био апсолутно потребан

Ја. Да, ја верујем да сте им врло корисни, али и да су они вама још више. И кад бисте хтели, не би више нашли тако добру кућу; а они место једне будале коју немају, наћи ће их сто.

Он. Сто будала као ја! Господине филозофе, оне нису тако честе. Да, ништавне будале. Људе је теже задовољити глупошћу, него способношћу или врлином. Ја сам редак у својој врсти, да, врло редак. Сада кад ме немају више, шта раде? Умиру од досаде. Ја сам неисцрпљива врећа неразборитости. Сваког тренутка сам правио шале да су ми од смејања очи биле пуне суза; за њих сам ја био читава луда кућа.

Ја. А имали сте и храну, постељу, капут, прслук и панталоне, ципеле и десет динара месечно.

Он. То је једино добро; али дужности, ни о томе ни речи. Пре свега, ако се говорило о неком новом комаду, ма које доба било, морао сам да цуњам по париским собама на таванима, док не нађем писца тог комада; да набавим то дело и да вешто покажем да у њему има улога коју би савршено одиграо какав мој познаник. „А ко, молим? Ко? Лепо питање! Грације, пријатност, нежност. — Хоћете рећи г-ђица Данжвил? Да је случајно, не познајете? — Да, мало нешто; али не она. — Па ко онда? Именовао сам полако... „Она“? Да! она, „понављао сам мало застиђен, јер по некад имам стида; а кад сам поменуо ово име требало је видети како се песникова физиономија промени, па како ми се некад у очи смејао. При свем том хтео он не хтео, требало је да мога човека одведем на ручак; а он бојећи се да не обећа, одбијао је, захваљивао. Требало је видети како су са мном поступали кад нисам имао успеха у послу; био сам глупак, будала, звекан, нисам био ни за шта, нисам вредео ни за чашу воде што су ми давали да пијем. Много је горе било, кад су играли карата и кад је требало неустрашиво ићи у сред вике публике, која мисли, ма шта се о томе рекло, да треба само да се чује моје пљескање усамљених руку да упре погледе у мене, да покаткад извижди глумицу и да оно себе чује шапат: „То је један од прерушених слугу онога, што... Тај нитков хоће ли ућутати!... „Не зна се до чега то може доћи, мисли се да је то глупо, а напротив то је мотив који све оправдава.

Ја. До нарушења грађанских закона.

Он. Ипак су ме најзад познали и говорило се: „О, то је“...

Једино средство ми је било да добацим неколико пропичких речи, да не би смешно било оно моје усамљено аплаудирање, које су наопако тумачили. Признајте да је потребна велика добит да се изазива јавни скуп, и да сваки од ових кулука више вреди него један мали талир?

Ја. Како нисте тражили помоћи?

Он. И то сам радио, па сам по мало пабирчио. Пре него што дођем на место мучења, требало је упамтити сјајна места, која је вредно нагласити. Ако сам их случајно заборавио или ако сам погрешио, ја сам при враћању дрхтао од страха, било је ту ларме да не можете појмити. Па још код куће има сам

да чувам гомилу паса; истина ја сам будаласто сам себи наметнуо овај посао; било је мачака на којима сам имао врховно заповедништво. Био сам пресрећан кад ме Мику почаствује ударом шапе, која ми је цепала рукав или руку. Крикета има срдобољу, ја је трљам по трбуху. Некад је госпођица била хистерична, данас је нервозна. Не говорим о лакој слабости ради које се ни мало не устручавају преда мном. Што се тога тиче нека иде како иде, никад нисам никога хтео да приморавам; човек поступа са својим присним пријатељима како хоће, а ових дана био сам то више него ико. Ја сам апостол фамилијарности и слободе; тамо сам им служио као пример за то, а они нису примили за зло; требало је да ме пусте да радим по својој вољи. Ја сам вам оцртао патрона. Госпођица постала трудна. Треба само чути како се о њој лепо прича.

Ја. Нисте ли и ви међу тим људима?

Он. Зашто не?

Ја. Зато што ни најмање не приличи исмејавати своје добротворе.

Он. Али зар није још горе позивати се на своја доброчинства да би понизили свога штићеника?

Ја. Али ако штићеник није сам по себи низак, ништа не би дало заштитнику ову власт.

Он. Али да велике личности нису саме по себи смешне, не би се о њима тако лепо причало. Па јесам ли ја крив, ако се удруже са неваљалцима? Јесам ли ја крив, кад се већ удруже са неваљалцима, ако их издаду, осрамоте. Кад се човек реши да живи са људима као што смо ми и кад има здраву људску памет, има не знам колико неваљалства на која треба рачунати. Кад нас човек прими, зар нас не зна као онакве какви смо, као душе лакоме, ниске и неверне? Ако нас познаје све је добро. Постоји један прећутни уговор да ће нам чинити добро а да ћемо ми за учињено нам добро пре или после враћати зло. Зар овај уговор не постоји између човека и његовог мајмуна и папагаја? Брин вене што његов друг и пријатељ, Палисо пише двостихе, а Брин нема право. Поансине виче што Палисо на његов рачун пише двостихе против Брина. Палисо мора на рачин Поансинеа да мете двостихе које пише против Брина, а Поансино није у праву. Мали опат Реј... виче што му је пријатељ Палисо живео са метресом, код које га је он доводио: никако није требало Палисоа доводити код метресе.

или рашти се да је човек изљуби; Палисо врши своју дужност, а опат Реј... нема право. Књижар Д. виче што његов ортак прича оно што није било: како В. вршио своју дужност, а Д. и његова жена немају право. Нека Хелвеције виче нека га Палисо износи на позорницу као нечасна човека, он коме још није вратио новац, који му је позајамио за лечење, храну и одело; зар се и могло очекивати друго што од човека укаљаног свакојаким бешчасним делима, који ради провођења времена натерује свога пријатеља да се одрекне вере; који одузима имовину својим ортацима, који нема ни вере ни закона, ни осећања, који за срећом јури „per fas et nefas“, који своје дане броји по злочинствима, и који се сам на позорници представља као један од најопаснијих лупежа, ако не бестидност, коју мислим у прошлости није никада показао, нити ће је показати у будућности? Не. Не дакле Палисо већ Хелвеције нема право. Одведите неког младог паланчанина у менажерију у Версаљу, па ако му из глупости падне на памет да провуче руку кроз пречаге кавеза тигра или пантера, ако млади човек метне руку у чељусти дивље животиње, ко нема права? Све то је написано у прећутном уговору; толико горе за онога који га не зна или заборави. Колико бих ја људи окривљених због неваљалства, оправдао овим општим и светим уговором, док би човек себе требао да оптужи због глупости! Да, дебеле грофице, ви немате право, кад око себе скупљате оно што се међу људима ваше врсте зове поквареним и кад вам ови пок. љ. говоре бестидне речи, натерују вас да их и ви говорите и излажу вас мржњи поштованих људи. Поштени људи чине оно што морају, тако и пок. љ. а ви немате право да их скупљате. Да је Бартен живео тихо, мирно, са својом метресом; да су часношћу својих карактера створили себи часна познанства; да су око себе позвали способне људе у друштву познате као часне; да су за мало, просвећено и одабрано друштво резервисали часове за забаву, које би искрали од сладости да су заједно, да се љубе, да се разговарају у тишини усамљеног стана, мислите ли да се о томе не би ни добро ни рђаво говорило? Па шта им је било? Оно што су заслужили: кажњени су за своју несмотреност, а провиђење нас је од незапамћених времена одредило да делимо правду Бартена данас а међу нашим синовцима оно је одредило наше вршњаке да деле правду .. у будуће. Али, док ми вршимо ове

правичне декрете о глупости, ви који нас престављате онакве какви смо, ви вршите ове правичне декрете о нама. Шта бисте мислили ви о нама, ако би смо хтели са овако срамним понашањем да, уживамо општe уживање? Да смо безумни! А јесу ли паметни они који очекују часне поступке од људи рођених са пороком, грозног и ниског карактера? Све има своју награду у овоме свету. Два су државна заступника, један је на вашим вратима, који кажњава за преступе против друштва; природа је други. Ова познаје све пороке за које нема закона. Ви се одајете разврату, имаћете водену болест; одани сте пијанству, бићете јектичави, ви примате неваљалце и са њима живите: бићете издани, исмејани, презрени: најкраће је да се човек покори правичности оваквих расуђивања и да каже у себи: добро је учињено; да не хаје за то и да се поправи или остане као раз. што јесте, али под реченим условима.

Ја. Имате право.

Он. У осталом што се мене тиче, од ових рђавих причања, ја нисам ништа измислио, ја ту вршим само улогу торбара; кажу да пре неколико дана, око пет часова у јутру…

Ја. Ви сте нитков. Говоримо о нечем другом. Од како разговарамо, све хоћу нешто да вас питам.

Он. Што сте тако дуго прећутавали?

Ја. Бојим се да то питање не буде несмотрено.

Он. После овога што вам открих не знам шта бих могао од вас тајити.

Ја. Ви и не помишљате како ја судим о вашем карактеру.

Он. Ни мало. У вашим очима ја сам врло ниско створење са свим достојно презрења, а по некад такав сам и у својим очима, али ретко: чешће себи честитам на пороцима, него што себе корим: ви сте сталнији у своме презирању.

Ја. То је истина; али зашто ми причате сву своју бруку?

Он. Пре свега за то што ви добар део знате и што сам увидео да ћу више добити него изгубити ако вам и остало признам.

Ја. Како то, молим?

Он. Ако вреди бити узвишен у по неким приликама, то је нарочито у злу; човек пљује на малог крадљивца, а не може а да не поклони мало пажње великом злочинцу; зачуђава вас његова храброст, дрхтите од његове свирепости. У свему се цени јединство карактера.

Ја. Али ово јединство карактер, достојно поштовања, ви још немате; видим да се с времена на време колебате у својим начелима, неизвесно је да ли сте ви по природи рђави или од учења, и да ли вас је учење одвело што је могло даље.

Он. Тако је; али учинио сам све што сам могао. Зар нисам имао скромности да увидим створења савременија од мене? Зар вам нисам о Буреу говорио са највећим дивљењем? Буре је први човек у великом свету по моме мишљењу.

С француског,
Милица Марковић.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

АМРЕЛ

(Прича о једном задовољству и једној непријатности)

Док се он интересовао за њу, она се није интересовала за њега. Њени погледи премашали су њега и његово очевидно интересовање, које он никад није могао сакрити пред њом, и заустављали се на особама много звучнијих титула од његове. Он је то опажао и то га је у души пекло, али ствар није могао поправити. Најзад је прибегавао забораву и у њему тражио утехе, али до заборава није могао доћи, нити је на тај начин утехе нашао. Јер кад се обмањивао да ју је потпуно предао забораву, тек је тада о њој највише мислио и чежња му је разапињала груди и загорчавала живот.

Кажу да време најбоље лечи од патња срца, али њему ни време није помогло. И да најпосле није постао философ моралист, ко зна докле би га још могло довести толико интересовање за њу. „Ја сам ожењен човек а она је удата жена; срамотан је осећај који човека гони да са животињском пожудом прескаче туђи плот и да у туђој брачној башти тражи оно што припада само срцу њеног домаћина“. Ето та мисао, која се после поступно развила у читаву идеју, учинила је у њему преображај и прибавила му душевног спокојства.

Тако је престало интересовање за њу.

* *
*

Умиру цареви и краљеви; умиру духом, разумом и карактером велики људи; умиру светила науке; умире сваки кад за то на ред дође, према чему није ни најмање чудновато што је и њен муж умро.

Сад се она почела интересовати за њега, и то своје очевидно интересовање није могла сакрити пред њим. Али шта то

вреди кад су његови морално-философски погледи премашали њу и заустављали се на особама чедности и морала.

И тако би остало на сва времена, да пре неки дан није било оне тихе кишице, којој су се густом прашином попаднути београђани толико зарадовали.

Он је, под амбрелом, корачао улицом и размишљао о томе зашто се нико на свету више не радује киши него београђани, у чијој се општини управе смењују по сили неког фатума, неразумљивог културном свету.

Пред њим је корачала дама у црнини, али без амбрела. Она је била вита као јела и њене дражесне форме падале су у очи у толико више што су биле у црнини... Црнино женска, пуста остала! Уместо да мамиш саучешће у смислу твога значаја, ти будиш дражи којој се не може одолети!...

— Како дивне косе! — помисли он. — Ја сам некад овакве косе знао...

А кад сустиже ту даму, он је инстинктивно загледа.

— Какво изненађење! — рече јој он. После тога су се руковали и измењали две-три кратке реченице конвенционалног карактера.

-- А ви без амбрела?!

— Нисам се надала киши.

— Ја вам уступам свој амбрел...?

— То је незгодно... Боље би било да се њиме заједно заклонимо...?

Па је тако и било.

Одатле су наставили пут раме уз раме. Разговор међу њима текао је мирно и пријатељски. И ако је он строго пазио на то да му теме буду што више општег карактера, ипак се њихов разговор није могао дуже задржати на томе. А није се на томе могао задржати поглавито стога, што је врло мучна, па готово и немогућна, ствар: разговарати са младом удовицом, а да се бар две трећине тога разговора не односе на њу лично. То она сама, свесно или несвесно, хоће, а кад она то хоће, онда је тешко избећи такве разговоре. Она му се једала на свој мучан положај и младу удовицу поређивала са јадницом која је осуђена на вечите патње, без и једног зрачка наде на ма какво призрење и милост. После се враћала у прошлост, и тако оврш, као

ласта крилом, додиривала неке успомене, за њих и толико болне и толико тешке. Најзад, кад је он био већ потпуно занемио, из њених груди отео се један уздах тих, нежан и толико речит.

Из пажње према дами он никако није губио из вида да што мањи део амрела буде над њим. Из захвалности према кавалеру она се опет старала да што мање простора заузима под амрелом. Стога су, са стране гледани, и изгледали као слепљени.

Само тој пажњи и тој захвалности није било места, јер је ускоро киша престала и сунце грануло.

И киша престала и сунце грануло, али су они и даље остали под амрелом као слепљени, неисцрпни у разговору о мучном положају младе удовице и о тужним перспективама таквог једног положаја.

Тако су прошли и кроз главну београдску улицу, и тек на крају те сентименталне шетње он је опазио да су дотле ишли под руку, а она да су и после кише остали под амрелом... О ти чаробни заборáве, ти медени таласе на бескрајној пучини нежне сете, болне среће и слатког кајања!...

* * *

А јуче по подне у његовом стану одиграна је следећа сцена између њега и његове жене.

— Јеси ли читао данашње новине? — упитала га је она, држећи у једној руци један београдски лист, а у другој мараму којом је сузе утирала.

— Нисам — рече он.

— Ох, то је морало изгледати бестрага смешно! — рече она и формално се зацени од смеја.

И онда му, испрекидано смејом, прочита ову белешку:

Људски тетреби. Јуче, после оне благе кишице, која је погасила београдску историјску прашину и ублажила очајање престоничког живља, многи Београђани су имали једно ретко уживање. Наш познати моралист, који чак и голубовима одриче чистоту супружанских односа, прошао је на јединствено-оригиналан начин Кнез-Михаиловом улицом са једном младом и лепом дамом у дубокој црнини. Они су ишли под руку и испод амрела који је очевидно био разапет још за време па-

дања кише. Свет, који се тада био десно на улици, смејао се гласно томе чудном призору, а из појединих дућана куљале су муштерије да се нагледају тога чуда невиђеног. Један фијакерист толико се смејао тој тетребској идили, да је пао с кола и тешко се повредио".

— Не знам на кога се то односи и ко је могао бити толика будала?

— Не знам — рече он сетно и у души прокле прве новине на свету.

Чеда Поповић.

МАНДАРИНСТВО У КЊИЖЕВНОСТИ

Већ од дужег времена г. Јован Скерлић ставио је себи у дужност: да сваком приликом излије своју срдитост, и испољи личну нетрпељивост, према свима онима који не мисле и неће да мисле, осећају и раде како им он заповеда кроз своје критике.

Последња свеска „С. К. Гласника" донела је један његов скроз субјективан напис, као одговор г. Драгутину Ј. Илићу, на чланак „Нови правци у српској књижевност", који је изашао у најновијој свесци „Летописа Матице Српске".

Тај одговор заслужује особиту пажњу, и зато ћемо се мало више задржати на њему, и стварима које су у тешњој вези са њим.

Пре свега, треба имати на уму да га је написао један доктор и професор једне катедре на нашем Универзитету. То је потребно нарочито с тога, што г. Скерлић жели да игра улогу нашег најбољега критичара, да даје тон целокупној књижевности, и да критици српској одреди правац у коме се може и сме даље развијати.

Међутим ниједан од критичара наших, старијих и млађих, није био толико нетолерантан и недоследан себи као г. Јован Скерлић; и ниједан није унео толико пометње и заблуда у наше књижевне прилике колико он.

И ми, на овоме месту, можемо се веома згодно послужити његовим речима да је читав низ чланака које је протурио кроз „С. К. Гласник" ни мање ни више но „груба противуречност једнога човека којем у глави није светло и који ни са̂м не зна шта мисли и шта хоће".

Али да не би ове наше речи остале само обичне фразе, ми ћемо пружити доказе, који ће лепо расветлити оно што је до сада било обавијено велом таме.

То ћемо учинити у толико пре, што они који су били позвани да обелодане то, нису смели урадити ништа у томе погледу, из бојазни да не би навукли на себе гњев човека који неће да зна за границе умерености, но уноси страсну и жучну социјал-демократску политику чак и у књижевност.

И то је баш оно одакле потичу: и пристрасност у оцењивању књижевних производа, и симпатија и антипатија према писцима, и субјективност и жучност према онима који неће да мисле осећају, и раде како хоће г. Скерлић.

Све оно што г. Скерлић набацује на врат Љ. Недићу, без икакве оправданости, не документујући ничим своје замерке и жучна пребацивања, збиља, у још већој мери, имате готово у свима критикама г. Скерлића.

Он узалуд вели:

„Српски Књижевни Гласник“ није никад представљао једну котерију или секту, и никада није неговао мандаринство у књижевности“.

Колико неистине грубе и дрске у тих неколико реченица!

Али још је интересантније тврђење његово: „да се писци код нас цене само по ономе што вреде, а не по ономе што мисле“.

Ми не можемо то празно и претенциозно тврђење назвати другачије до цинизмом прве врсте.

Јер, ако је ико употребљаво у нашој критици два мерила при оцењивању умних продуката наших писаца, то је чинио г. Скерлић. Он има једно мерило за оне који су „његови“, а друго за све који не мисле и неће да мисле као он.

А да је тако уверићете се из из овога.

Приказујући песме г. Милана Ракића, па начин човека који хоће да говори са божанске висине, он при крају вели: — Најмање су поезија врућична бунцања, претенциозна проза и простачке мастификације све оне гомиле „декадената“, „симболиста“... „мистичара“, — све оне „фесфоресценције трулежи“ буржоаског друштва на умору, људи који терају шегу и са собом и са публиком и пишу књиге „за опсенити простоту“.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Једна накићена, ладна поезија, анти-социјална, туђа и непријатељска према животу...

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Тај приказ, чим је угледао света, дочекан је са великим негодовањем и био је од великих и штетних последица на даље развијање талентиранога г. Ракића, који је све више занемаривао поезију док је није једнога дана сасвим напустио.

То је прва жртва несавесне у социјал-демократске српске критике, којој је ударио темељ г. Ј. Скерлић.

Али њему није ништа сметало, да и даље продужи убијати вољу и таленте људи од неоспорне вредности, и он је то чинио непрекидно, и свесно и стално чини и данас.

Највећи ступањ тога његовог цинизма и нетрпељивости достигле су његове критике „Обнова наше родољубиве поезије“, „Једна књижевна зараза“ и ова последња, одговор г. Драгутину Илићу.

Да би показали шта и колико може заслепљеност и тесногрудост једнога професора српскога Универзитета да учини, и колико тера у крајност кад му је потребно каквога члана његове котерије дићи на ступањ генијалног песника, послужићемо се рођеним речима г. Скерлића. Оне су тако противуречне оним изнетим у критици на песме г. М. Ракића, да вам се намеће питање: да ли је тај човек г. Скерлић, када их је написао, био светла разума или не?

То кажемо зато, што је без разлога у поменутим критикама, сву своју социјалистичко-демократску жучност излио на коло млађих наших писаца, који заступају „модернизам“ у поезији, коме он у основи негира сваку вредност.

Интересантно је, па шта је онда за њега добро у нашој поезији, кад није ни песимизам г. М. Ракића, ни модернизам г. г. Јована Дучића, д-р Свет. Стефановића, Симе Пандуровића, Arman Divala, Д. Пијаде, В. Петковића, К. Петровића и др. г. Скерлић каже: да су се, и он и први уредник „С. К. Гласника“, „јасно изразили против свих застрањености рђаво схваћеног, закаснелог и наивнога „модернизма“ писаца без талента и без озбиљности“, а критикујући песме супер-модернисте г. М. Ћурчина, без икакве гриже савести, без руменила на лицу вели од речи до речи овако:

— Као ђак, Ћурчин је проневао у „Српском Књижевном Гласнику“... његова чудна поезија, чудна и по садржини, чудна и по облику, бунила је многе духовне и метричке предрасуде...

— Нема сумње, ничеовске, паганске и естетске идеје у Ћурчина могу да вређају велики и разнолик број људи који немају духовне спошљивости „и који се плаше речи“. Његова „тврда и угласта версификација, честа употреба слободнога стиха, који је новина у нашој књижевности иде на супрот опште примљеним песничким формама... Ћурчин често, као ради пркоса „јавном мнењу“ у поезији, хоће да напише ствари које имају врло мало везе са поезијом, ако нису и сасвим ван поезије. Има код њега хотимичних чудноватости, изражавања сувише необичног, каткада и врло незгодног... „То су хотимичне бизарности, писане и пуштене у свет да скандализују „филистра“. Али поред таквих песама, којих некада има више но што би требало, има их које показују да је Ћурчин песник од талента, од једног оригиналног, ни мало баналног талента.

— Пре свега он је искрен. Ми живимо у једном тако књишком добу, у добу коме литература избији на сваку пору, да је „искреност постала права врлина песника“. Колико је песника љубавних и лирских, који би певали овако својој Лаури, Беатричи или Елвири:

Певаћу ти сонете и мадригале.
И још више: слободне ритме;
Опеваћу ти велике очи и усне мале,
И све твоје врлине, крупне и ситне.
Али нека те не буни баш речца свака,
Да можда хтеднеш, да си збиља така.
То је онако тек, песничка машта,
Кад је лепо, ја пишем свашта...

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

— Та искреност мисли и осећања, та оригиналност изражавања, смелост идеја и младо и охоло презирање старих форми и конвенција, то је оно што се допада у поезији Ћурчиновој.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

И могло би се учинити још прилично таквих навода, који би доказали „свакоме који има слободан дух и не робује на духовним ни књижевним традицијама, да је Ћурчин песник од вредности и од будућности“. У њега има и бизарности и снобизма, и „бечког модернизма“ и јефтиног ничеизма, „али он има живих сензација, смелих мисли, једно лепо паганско осе-

ћање света и природе, врло често срећну оригиналност, а то нису непоетичне и свакидашње врлине“...

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Ми смо уверени да ће сваки из овога моћи јасно увидети са колико цинизма, дрскости и разметљивости располаже г. Скерлић, када му је потребно издати „песничку диплому“ каквом љубимцу своме.

Зато смо и навели тачно, од речи до речи, његову химну испевану г. М. Ћурчину, чија је поезија у најширем смислу речи модерна, чак и супер-модерна.

И г. Скерлић има још храбрости да после критике г. М. Ћурчина напада ону групу људи који су пошли својим путем, а неће да певају социјалне песме, неће да осећају како он хоће, неће да мисле као он што мисли. Он, човек без осећања у пуном смислу речи и без смисла за поезију, размеће се својом широкогрудошћу, толеранцијом, не би ли бацио прах у очи свету!

Хоће на силу Бога да људе мисаоне (Ј. Дучића, М. Ракића, д-р Свет. Стефановића и др.) начини живим мртвацима, он који је душевни мртвац; човек који није од љубави тражио ништа друго до флирт, и у љубави налазио интерес, личну корист.

Ми ћемо се понова вратити на ову ствар и још детаљније говорити о овоме нашем књижевном злу; о котеријаштву које је тако дубоко захватило корена; о котерији која без икаквог обзира врши ствари које су за највећу осуду; о мандаринству које се зацарило у нашој младој књижевности.

Сава Д. Петровић

—— ∴ ——

ХРОНИКА

ИЗЛОЖБА УМЕТНИЧКОГ ДРУШТВА „ЛАДА“

(неколико црта: почетак сликарства у нас пре сто година, публика и њено васпитање).

Ма да се Мај не налази у знаку рака, ипак је показао, овогодишњом Ладином изложбом, да наша уметност иде кораком рака, да је у застоју, можда у привременом. С погледом на размак времена од прве југословенске и њене прве изложбе, овај застој чини утисак тежим и поред уметности Марка Мурата, Јосима Даниловца и Петра Почека, о којима као уметничким појавама морамо више рећи.

Први утисак скучености, заморености, која се огледа без мало код свију уметника стоји у приличној хармонији са тескобом локала у коме је изложба, ова претрпаност подсећа на ђачке изложбе на академијама, међу којима се налазе и неколико академских радова Љубомира Ивановића, излагани на ђачкој академској изложби 1907 год. у Минхену.

Пространа и висока зграда основне школе код Саборне цркве запрепастила нас је негостољубљем према уметницима. Заиста чудан појам о култури влада код Управе ове школе, кад није могла да испразни још две три собе спротој српској уметности, за време од месец дана, како би могла што боље расподелити своје радове. Изгледа да наше учитељство помишља или бар верује да једино њихов рад на просвети, служи васпитању народном и да је довољно издавање неколико слабих дечијих илустрованих листића (који се никако не могу упоредити са Чика Јовиним „Невеном“ и „Голубом“, чија је бар књижевна вредност била велика), без смисла и идеје и да ће са њима бити у

стању допунити недостатке и непотпуности, која влада у овој данашњој васпитној дисхармонији, између школе и куће. Својим неразумевањем праве уметности, и њеног циља у васпитању деце и народа; неинтересовањем за њу — истински и предано: издавањем слабих дечијих листића и књижица — збирчица са слабом садржином, снабдевени лошим цртежима и хиљаду сто пута поновљеним сличицама из разних јевтиних немачких издања, који често пута стоје у противности са текстовима, које препевају и поправљају наши песници учитељи, не служе култивисању народног духа и подизања његовог у моралном погледу (изгледа да ћемо се спуштати на ниже). Слушаћемо и на даље стално једну те једну песму, која нам се добацује из културних земаља и оне браће под туђином, са референом „још сте некултурни и још скоро нећете постати културни“!

Добри повремени дечији листови са илустрованим делом, снабдевени литерарном садржином, одличним цртежима и сличицама са моралном и патриотском тенденцијом, у културном и националном смислу, на коме би требале да сарађују прве књижевне и уметничке снаге, створиле би преокрет, у нашем народном васпитању, онако исто, као што је код одраслих по селима и варошима прегао вредни Жив. Дачић са својим „Народним Новинама“.

Уметност не профанише, она подиже пали морал, помаже развитак социјалних питања, и еволуцију народа, подиже култ у човеку до највиших граница, вредност јединице и целог племена у очима напредних народа. Па као и први почетци свију религија који су били везани за пластична представљања тражила су оснoв за стварање уметности утицавишући на њен развитак, од како се човечанство отпочело интензивније развијати. Религија човека била је немоћна да само живом речју проповедима и олтарским сценеријама дејствује убедљиво и снажно на духове људске, с тога је употребила уметност за уобличавање идеја и наука у извесне сликовне форме. Помоћу вештина и уметности била је у стању да развије верска убеђења, веру у божанства и страх од загробног живота; свима мистификацијама и мистеријама даде неког сликовног живота за њихову битност, и неверујуће веже за себе чврстим везама. Уметност је помогла, религију давањем божанствима органску форму, предајући јој најлепше производе ума човечијег.

Уметност је најглавнији васпитач човека и народа. Кад наш народ научи гледати и волети уметност ње ради, буде је разумео, осећао силну душевну потребу за лепом сликом, обликом, музиком, песмом, он ће ту потребу задовољавати без обзира на материјалне жртве; постаће културно снажан, а његов национални понос непоколебљив пуштајући дубоко корен у све слојеве друштва, као што су Немци успели у васпитању свога народа.

Само је наша некултура и непоштовање уметности била у стању да стрпа једну изложбу у две бедне собице, а да за време избора да светини на руковођење најлепше зграде. Је ли ко год видео шта чини ревност успаљених бирача и снага њихових мишица у дане избора, када гурањем, да би приступили бирачким кутијама, извањују врата и прозоре; кућу из темеља потресају, највећу зграду учине тескобном, створе је поприштем боја; школско место профанишу псовкама и грдњама, начине то, да после безобзирне светине, која је на тако дивљачки начин употребила своје грађанско право, улазе мајстори: столарски, зидарски и браварски, да 14 и 20 дана оправљају и доводе у ред место у коме се уче њихова деца о међусобном поштовању, раду и реду, а где се они нису сетили јеванђелских поука својих учитеља.

О уметничким способностима и осећањима у нашег народа служе нам за доказ сви производи народне домаће радиности, сва умотворина његова. Необичним оригиналним компоновањем мотива, линија и боја, жене допуњавају и израђују своја плетива и ткашина, сваку шару она друкчије развија и њено постајање објашњава; младићи шарају фруле, оружје, гусла, преслице, довратке, посуђе у металу и дрвету, утискући у њих сву поезију своје сањаличке душе; он маштајући пева и осећа дубоко и топло, што у песми започне то доврши ножићем, шарањком и алатком. Ову просту уметност треба усавршити, образовати, створити од ње националну уметност, а ово ће бити могућно само образовањем способности, које се налазе у нашем народу.

Потребу за подизањем културног живота у српском народу осећале су и ако просте и неписмене наше вође из оба устанка. Са развијањем нашег државног уређења, писмености и просвећивања, васпитању народном дат је шири хоризонт стварањем културних установа: оснивање штампарије 1826 године; покретање првих новина 1833, а већ 1834 год. 5 јануара отштампан

је први број „Српских Новина“; покрет о позоришту, давање првих позоришних представа 1825 године и 1833 установљавање сталног позоришта и првим почецима сликарства, који се јављају пре 1811 године.

Религија је овом приликом и у Србији била први повод помишљању па довођење сликара, који ће сем обнављања старих црквених иконостаса, сликати нове иконостасе, поред њих портретирати поједине виђеније личности из устанка, што је остало као историјски документ схватања културе српског народа у Србији, као и културе аустриских Срба. Ови „лицоизобразитељи“, „живописци“ и „академијски молери“ како су се они на својим одговорима потписивали били су војвођани ученици бечке академије уметности, они су били први учитељи и раденици на српскоме сликарству у ново-ослобођеној Србији.

Кад је Карађорђе[1] подигао Тополску цркву писао је проти Матеји Ненадовићу, да му из свога логора пошаље молера Јеремију, који треба да слика — новој цркви иконостас и темпло. А 1817 године појављује се прва слика — портре у манастиру Враћевшници. Ђорђе Лацковић, сликар, портретирао је архимандрита Мелентија Павловића а 20 маја је сликање довршио. С јесени 1823 године Кнез Милош је позвао прве сликаре два Србина академска сликара Јевтимија Поповића „живећег у Бечу“ и Павла Ђурковића из Карловаца, који се у томе времену бавио у Земуну, циљ позива је било изображавање кнеза и целе његове породице; да би посао ишао брже потребна су била и два сликара, а доцније почетком идуће године позван је био и Аксентије Јанковић из Вршца, спорост оне двојице свакако је изазвало позивање и овог трећег.

Много стручни рад на културним пољима, који је наступио у новој Србији, изазвао је и одржавао онај живи интерес за уметношћу и код Карађорђа и доцније још темељније код Кнеза Милоша, те је овај одушевљен првим почетцима положио темељ 1833 године 31 августа оснивању прве галерије у Србији, која је тада добила назив „Дворска галерија“ за коју је он купио од сликара Константина Лекића три велике слике. Лекић је од кнеза добио у израду престоне иконе, певнице и темпло цркве у Топчидеру, коју је он на задовољство кнежево и тадање интелигенције и довршио 4 новембра 1834 године.

[1] Из финан. и установа обновљене Србије од Мите Петровића.

А већ децембра 1833 године купио је Кнез за своју галерију једну колекцију од 12 комада слика, као допуну и њено проширење, слике су готово све биле копије старих мајстора од Арсенија Тодоровића, Јована Станића — Ташковића, сем једне од непознатог сликара и једне од Франца от Шрифа. При завршавању свога рада Лекић је предложио Кнезу да позове каквог „билдхауера“ за пластичну орнаментику велећи „дае необходимо нуждно да билдхауерски посао ка овоме придодасе, но будући да овди таковога мајстора нема, тога ради ја се обвезујем даћу га добавити“.[1]

Јасније уметничке појаве веће вредности били су: Урош Кнежевић из 1835 године; Јован Поповић из 1841 и Димитрије Аврамовић Шајкаш најзнаменитији за нашу историју уметности из тога времена. Аврамовић је отпочео свој сликарски рад у Србији 1842 године, од његових важнијих радова била је Саборна Црква београдска у којој је сликао престоне иконе и темпло све до 1845 године. Он је својим радом створио праву школу за доцније црквено сликарство, живео је у Србији преко петнаест година, за које време је израдио око 64 комади слика, две цркве у Србији: Саборну и Тополску и Св. Јована у Новом Саду. Темељ сликарској уметности био је постављен, и она се под утицајима примирја које је наступило у новој кнежевини лепо развијала и да у доцнијим деценијама политичког живота Србијиног није заовијала она оштра коса унутрашњих раздора после смрти кнеза Михаила, наша уметност би се развила до невероватних граница. Узалудно трошење своје унутарње снаге и енргије у беспрекидним личним борбама и донело нам је застој на само у уметности већ у свима правцима још младе добро неразвијене културе. Овај застој још се осећао свуда, из њега ми нећемо скоро изаћи радећи и даље овако, нехатно и немарљиво. Ова замореност и равнодушност, која се огледа, чак и на овој Лађиној изложби, дало нам је повода да преврћемо странице историје наше мршаве уметности, која се овде у земљи неговала и негује. Пред стогодишњицу првог сликарског рада у Србији, тражимо узроке и разлоге, којих мора бити, зашто је баш сад наступила оваква равнодушност у свима слојевима нашег друштва због чега је изазивано толико ридања са мале

[1] Уз финан. и установа обн. Србије од Мите Петровића, писмо Константина Лекића — Кнезу Милошу.

рентабилности сликарског вајарског рада; међутим сад је време да се она што јаче и интензивније развије.

Знамо врло добро, да сликарска и вајарска уметност не може бити уметнику извор пенсцрпне експлоатације и капитализације, то је најлошије поље за трговину. Уметници морају бити велики учитељи, не само свога но свију народа, не само свога но свију столећа, племенитост њихова мора бити безгранична онако као што је природа безгранична у богаству и узвишености; његови погледи морају бити широки ширих пространијих граница но што је његова палета и рад у који уноси своју слику, од потеза своје кичице. Личност уметника, мора се одвојити из средине обичних људи, њихових навика и живота; бити изнад свију снагом свога духа водити потезе кичице, која ће обухватити сваку и најмању форму; проникћи у душу најситнијих, распознавати све нијансе духа човечијег и као философски Геније лечити болове људске, ширити уске погледе; пригрлити и најнедостојнијега међу недостојнима по примеру Лава Толстоја генија руског народа.

Права велика уметност мора бити учитељ васпитач, борац за напредак човечанства. Нема тога ни међу највећим дивљацима, који такву уметност неће разумети, неће осетити шта је уметност хтела да каже, душу уметника чисту, искрену, поштену, равну великој мајци природи, која сву њену деце окружава; таква уметност биће свакоме земаљском чеду разумљива, онако као и пророчанске речи, које се просипају са усана великога учитеља из Јасне пољане.

Приређивање изложаба уметничких радова је природна последица рада уметниковог, које предаје оцени публике и јавности, вршећи и сам смотру свог успешног делања; јавности улази у круг његовог интимног света прима објављивање разрешених проблема. Изложба је освећено место, а не тржиште на коме се сме све изнети на продају; уметност и циљ уметнички стоји на првоме месту а продаја је тек у другоме плану; Оно кукање уметника кроз ступце листова, недостојно је, понижава уметника и уметност, по њему изгледа да се циљ излагања преобратио у трговачку размену. За све се тражи време, а за васпитање публике треба мало дуже времена. Западна Европа није за ноћ разбудила интерес код своје публике за посећивањем галерија и изложаба, уметничка префиња осећања вољу за изучевањем естетике. Њвадама година се, укус за-

падних народа култивисао, он се развијао и опадао према догађајима и политичком животу државе, а код нас се мисли да се то може надувати за неколико година. Тешко је развијати и васпитавати укус публике у одсуству доброг позоришта, без богатог музеја, добро снабдевених галерија стварима из класичне уметности, а још мање модерне. Не васпитава се публика са пет шест сличица, које има наш музеј, то је недовољно буђењу интереса па чак створи и нека идеја о разумевању сликарске уметности: или се можда не мисли да оне портретне бауке калимегданских споменика могу нашим младићима и девојкама дати представу о скултури. Част нека је Роксандићевом борцу са змијом, који донекле извињава општину Београдску за учињене раније грехе према скултури а чини јој част, што је ипак у дванаестом часу поставила и једну ствар од уметничке вредности. Али, али то је још и сувише мало, да васпита укус у публике, једна ласта не чини пролеће.

Страх нас обузима да нам опет и Министарство војно не натури један од оних слабих пројеката за споменик који су излагани ту пре кратког времена. С правом се плашимо да нам наша војска, не изабере споменик онако од ока на памет не руководећи се интересима уметности и заслузи великог Вожда већ по неком принципу, као кад бирају топове или из журбе анбицији да то што пре буде изберу један ма који од оних осам пројеката, који су сви од реда врло слаби за монументалан споменик, за поколење прошло и будуће а још мање васпитање народа у националном признању, осећању и разумевању уметности, а слаб споменик будућим поколењима о нашој култури. Ако данашњи уметници нису дорасли да даду своме народу бољи рад за обележје једног исполинског времена дива јунака, онда нека се споменик сада не подиже, нек се остави млађим снагама доцнијих генерација или нек се прихвати предлог једног критичара, а тако исто и наш, нека се на конкурс позову сви југословенски уметници скултори, па најбољи међу најбољима нек носе победу. Херојска борба српског народа 1804 године под вождом Карађорђем положила је темељ слободи целог југословенства а не само српског народа; сви су југословени слали своје синове у помоћ Србима у борбу противу ислама, а доцније су поставили темељ и полагању културе у Србији. Са свију страна су се стицала браћа, југословени и северни словени, да помогну раду на култури, па је право, да

сви заједно данас и учествују у конкурсу за подизање споменика. Такав споменик би био још трајнија веза између српског народа и осталих југословена, био би подједнако мио нама свима, па ма ко то био, брат би га створио — наш би понос био већи.

Надежда Петровић

— СВРШИЋЕ СЕ —

Двадесетпетогодишњица академског певачког друштва „Обилић“

Основано 1884 године, студентско певачко друштво „Обилић“ прославило је 15 априла ове године двадесет и пет година свога живота и рада. Од свога постанка до данас „Обилић“ је, без прекида, постојао и сакупљао двадесет и пет година студенте свих факултета и свих клубова у једно коло. И онда кад је престајало „Побратимство“, као удружење целокупне омладине на Универзитету, „Обилић“ је постојао као активно и вредно певачко друштво. Из овога се мора признати леп и користан значај „Обилића“ као и то, да је овогодишња прослава заиста важан догађај за једно ђачко друштво

Но још значајнија је вредност „Обилића“ у томе, што је он увек одговарао ономе ради чега је и постојао. Свој лепи патриотски задатак: да шири српску и словенску песму и да даје музичко образовање својим члановима, „Обилић“ је вазда вршио како треба; тој својој задаћи увек је одговарао и готово искључиво неговао српске и словенске песме, које је разносио по свима српским земљама, правећи у току протеклих година своје излете и приређујући своје концерте.

Благодарећи томе што је увек имао спремне хоровође (Ј. Маринковић, Биничкп, Б. Јоксимовић), „Обилић“ је развио свој рад у неговању правог уметничког извођења песама са правилном акцентуацијом и са изразитим певањем.

Што прослава овога певачког друштва, ради које и пишемо ове редове, није испала у већем стилу, узрок су данашње политичке прилике и последњи догађаји по српским земљама, који су онемогућили долазак српских певачких друштава из српских крајева, — како је се желело од стране приређивача.

Београд је био посетом немаран и томе је тешко наћи узрока у овом случају. Програм прославе био је врло одабран, за ову прилику уметнички скопљен: од прве песме „Славија“ до „Химна Балкану“ ређале су се оне песме које и треба да пева омладинско певачко друштво. Па ипак посета је била слаба и ако је сама прослава заслужила пажњу београдске публике.

Концерат „Обилића“, приређен у Народном Позоришту испао је сасвим добро. Сем певања „Обилићевих“ чланова, у програму су биле још две тачке певања „Станковића“ и „Београд. Певачког Друштва“, и „Намерник“ један драмски дијалог у стиховима од Копеа, који су приказали г. Милутиновић и г-ца Боберићева.

У првом делу прва тачка била је Маринковићева „Славија“ једна од познатих композиција г. Маринковића која долази, са осталим његовим тачкама из овога програма, у најбоље ствари Маринковићеве.

„Станковић“ је отпевао „Хај, нек плану срца млада“, композицију за мешовити хор од Биничког, правилно и течно. Ова је композиција уметничка са мање темперамента али више вокалних ефеката.

„Из град у град“ сопран-соло отпевала је врло добро и осећајно г-ца Јелисавета Поповић, чланица „Обилића“. Ова красна композиција Маринковићева пуна је источњачког колорита и дала је много живота и још више поезије овој краткој компонованој песмици.

Последња тачка првог дела „Јуначки поклич“, отпевана је особито добро. Мушки хор „Обилића“ потпуно је заслужио сваку похвалу ове вечери, као што је мешовити хор одлично отпевао Јоксимовићеве „Песме из младости“.

У II. делу приказан је „Намерник“, једна поетска лирска сцена која је одговарала и програму и прослави једног ђачког друштва. Г. Милутиновић и г-ца Боберићева играли су врло топло и искрено.

У трећем делу биле су две тачке г. Јоксимовића. Прва „Песме из Младости“ долази у ствари које су најбоље прошле код публике. У овим песмама г. Јоксимовић је као одличан познавалац народних мотива, створио један леп руковет у народном тону у коме су мелодије ауторове а цела је композиција добила народну боју и уметничко обележје; друга тачка

била је Кочићева „Молитва“, коју је красно рецитовао г. Гавриловић.

За ову ствар написао је г. Јоксимовић музику која је врло логично корачала са текстом песме, пратећи и допуњујући снажне и искрене речи Кочићеве, те је тако згодно изражавала оно осећање које се рађа у нама кад слушамо текст, а које музика потпуно оживљава и потенцира.

Мокрањчева „X руковет“ долази у најбоље његове руковете музички обрађене. То је скуп народних мелодија музички сложених и обрађених. Отпевана је врло правилно.

Последња тачка „Химна Балкану“ нарочито је пожњела успех. Снажни и младићски гласови Обилићеваца изводили су врло добро ову најновију Маринковићеву композицију, која је врло свечан и потпуно уметнички посао.

Тако је завршен овај омладински концерат у који је унето пуно труда и воље. Г. Јоксимовић је показао, поред свога талента, и свој велики труд око спреме, а чланови „Обилића“ своју вредноћу и спрему. Са задовољством констатујемо овај леп успех „Обилића“ и бележимо његову прославу као један мио датум у нашем културном животу и као лепу успомену омладинског рада и живота

В—р.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЈА

Милутин Јовановић. **Песме** II 1904—1908. Мостар, 1908, стр. 123, цена 0·80.

Првом књигом песама, која је била примљена са доста немарности, као и свака нова збирка на чијем насловном листу стоји име нимало или мало познато, г. Јовановић није могао обележити пут којим је мислио ићи.

То је свакако и био повод, те је ударио другом стазом, почео писати приче „Касарнске фотографије“, са којима је имао више среће.

Но, њему није ништа сметало да продужи и даље певати, али не оним тоном који је био у првој књизи, и да изда ову другу збирку стихова, несумњиво бољих од оних ранијих.

Отуда о њему можемо говорити сада и као песнику и као приповедачу специјалне једне врсте прича, прича̂ из живота војничког.

Ми ћемо се овде задржати само на песмама, и то овим последњим.

У многоме, г. Јовановић је следбеник поезије пок. В. Илића.

Да тако мислимо дају нам повода многе песме, које су и формом и садржином врло близу жанру певања пок. Војислава.

Но, да нас не би погрешно схватили, ми ово не узимамо у смислу плагијаторском, већ узгред напомињемо, да би, у неку руку, тим нагласили: да је форма његових песама добра, а стил и музика да има у себи она обележја која имају песници боље врсте.

У прилог горњем иде још и то, што му је ова збирка богатија мотивима по ранија, и што су мотиви обрађени много боље и вештије но пређе.

У главном г. Јовановић је лиричар, и то од оних који чине ону златну средину: ни песимиста ни оптимиста. Свакако, то пријатно утиче, у неколико, на читаоца, и даје му вође да дочита до краја ову књигу.

Сам песник поделио је песме на неколико одељака од којих је први „Моја младост“ највећи, и има тридесет песама разнога тона и боје, час осенчених тугом а час преливених светлошћу веселих и безрижних младићских данâ.

То су, у осталом, снимци извесних тренутака болних и пријатних, које је доживео и саосетио, и дао им живота у ритму речи и изливима осећања која су се преливала ван корита свога, у коме су се рађала, развијала, надолазила, па изливала као река с пролећа изван обала својих.

Поред тих, чисто личних песама, има и таквих које су више политичког и националног карактера, у којима песник заборавља на своје „ја“, и осећа притисак општег јада и бола.

Један одељак, „У родном крају“, носи на себи чак обележје новог правца којим г. Јовановић жели поћи: повратак природи, и снимање њезиних пејсажа, на начин доста погодан. То су већ знаци оне тихе позне радости и жеље за спокојним и срећним данима који долазе као посластица после туробних и тешко преживелих часова у животу.

Свакако пут није рђав, али не треба отићи у другу крајност и само фотографисати моменте, а осећања оставити тамо где су.

Целокупан утисак ове збирка је добар, и кад се оставе на страну извесне мање и веће грешке и непотребности, може се рећи и више но добар.

Овом је књигом г. Јовановић обележио свој пут, дао довољно доказа свога књижевног напретка, и добио заслужено место у нашој новијој поезији, поред онога које већ има као приповедач.

А. Д.

БЕЛЕШКЕ

„Тајна конвенција између Србије и Аустро-Угарске“, чланак г. Стојана Протића, данашњег министра финансија, који је изашао у јануарској свесци „Дела“, изашао је и у енглеском преводу у мајској свесци чувеног часописа The Fortnightly Review May, 1909, под насловом: The secret Treaty between Servia and Austria-Hungary. A page of Modern History, by Stojan Protitch. Чланак је пропраћен кратком биографијом г. Ст. Протића.

† Ђура Костић. — **Једно сећање.** Пре неки дан је сахрањен Ђура Костић, новинар, који је напрасно умро. Његова смрт сетила нас је на прошле дане. —

Било је то 1893 године. Шеф пресбироа био је пок. Сима Матавуљ, а чиновници пок. Ђура и ја. Ђура и ја радили смо у једној соби, где је сад шеф консуларног оделења у Министарству Иностраних Послова, а до нас у другој соби наш шеф пок. Сима. Поред осталога после свакога дана била нам је дужност поднети писани извештај Краљу и Министру Иностраних Дела о важнијим написима из дневних светских листова. За то је било да се преведе у изводу оно што би најважније било. Сваки је имао своје листове. Сима француске талијанске и руске; Ђура чешке, мађарске и немачке; ја српске, хрватске и бугарске.

Наравно да нисмо никад оскудевали и у гостима. Свако јутро су нам долазили скоро редовно „на новостима и кафу“ благајник Степановић и пок. Војислав Ј. Илић, који је тада као писар приштинског консулата био на одсуству. Вредно је било чути разговоре између ових људи. Да човек има невољу, па се тога јутра мора расположити поред духовитих досетака и финих причица, које су сваког дана нове падале.

Кад су по обичају Степановић и Војислав једног јесењег наоблаченог и студеног јутра дошли, не беше ни Симе ни Ђуре. Ја сам сâм превртао новине, очекујући своје „колеге“. Како су гости били радознали да знају, шта је Ђуру спречило да дође на дужност, то посласмо служитеља његовој кући, који нас после краће паузе извести, да је Ђура отишао на збор либерални, који је био на врачарском брду после познатог првога априла 1903. Војислав је, седећи за Ђурином столом, на табаку „за извештаје“ уз разговор писао.

Кад су изишли, случајно на столу нађох на табаку написану ову песмицу Војислављеву:

Поред осталога за данас ко ново,
Покорно Вам јављам да знате и ово:
Наш „добри“ Ђура, чиновник журнални,
Отишо је јутрос на збор либерални,
А вратиће се, насигурно зна се,
Код „безобразнога“ кафеџије Васе,
Још синоћ је целу изузео плату,
А већ данс виси Рибарцу о врату.
Учтиво Вам јављам да и ово знате,
Те да му од сад аконто не дате.

Ч... К.....
прахтикант и литератор
за кварт палилулски.[1]

Тако је Ђурина смрт изазвала успомену и на наша два највећа покојника у лепој књижевности.

* * *

Сад неколико речи о пок. Ђури.

Ђура Костић је неоспорно новинар. Рођен у Војводини (у Кули, у Бачкој), учио је гимназију у Новом Саду, где је тада била жижа новинарског рада. Ту се као новинар уз Лазу Нанчића, Миту Поповића и друге упутио новинарском позиву. Кад је 1875 год. букнуо устанак у Босни, он је похитао с пушком браћи у помоћ. Тамо је остао као учитељ све до 1884 год., кад је прешао у Србију, јер је видео, да мандаторка Јевропе није унела обећану културу у српске покрајине. У Србији се Ђура посветио новинарском позиву. Сарађивао је на многим радикалним листовима, али главни му је посао био дописивање страним редакцијама, а међу њима је било угледних руских, чешких, немачких и мађарских. Ђура је био писмен и јаке природне интелегенције, да су се за његову сарадњу грабили, и ако он није одступао од својих назора, па је у томе био и сујетан.

Као уредник „Дневног Листа“ написао је низ чланака у козеријском стилу о Хашкој Конференцији, који се одликују фином духовитошћу. Због својег отвореног карактера није се свиђао реакционим владама, а због својега дописивања о „преком суду“ у 1899 години био је прогнат у Земун.

Пок. Ђура је био као човек уредан, благодаран и приступачан, и ако је по гдекад у општењу био заједљив. У последње време био је дописник „Нове Слободне Пресе“ и „Франкфуртских Новина“. али је у овим нашим тешким данима по Српство умео своја српска осећања да доведе у склад са својим новинарским позивом.

Нека Бог опрости души пок. Ђуре!

26 маја 1909 год.
Београд

Ч. А. К.

[1] Оригинална ова песмица била је код Степановића, који ју је у своје време показивао, а чини ми се да се сад налази код проф. М. Павловић.

На Чегру и Свилајинцу. — Благодарни потомци сетили су се својих славних и јуначних предака, који су 1809 године, као прави хероји дали свој живот за добро и слободу своје домовине, и о Духовима приредили су, у Свилајинцу и на Чегру, народне свечаности, којима је и од стране двора и владе присуствовало одређено изасланство.

Ми бележимо овај значајни моменат манифестовања народног признања и одавања поште умрлим српским херојима, са највећим задовољством.

Тај знак народне љубави најочитији је доказ у нашој новијој културној историји, колико је морално коракнуо у напред наш народ, који је увек традицији својој умео бити веран, и узоре своје по заслузи ценити.

Слава умрлима, а живима нека је хвала!

Стеван Мокрањац. — У ред оних људи који мирно, али непрестано раде свој посао долази г. Ст. Мокрањац. који је ово дана славио двадесетогодишњицу на пољу музичке уметности.

Поглавито г. Мокрањцу има се приписати у заслугу, што данас имамо многе српске мелодије забележене, које би иначе време и немар за увек уништили.

У главном његов се рад дели у двоје: на црквену музику и на компоновање, нарочито познатих и омиљених му „Руковети“. На првоме пољу, црквене музике, радио је са доста успеха, али на другоме, „Руковетима“, избио је брзо на површину.

И доиста, та „потпури“, у којима се увек лепо огледају народни музички мотиви, долазе у ред оних ствари које ће и код познијих поколења наћи на леп и срдачан пријем, јер их човек увек може са великим задовољством слушати.

И г. Мокрањац може бити потпуно задовољан успехом, који је стекао, и ми му желимо да дочека и педесетогодишњицу.

Свет. Ћоровић. **Моји познаници.** Мостар, 1909 г., страна 137 цена 0·80 динара.

Г. Ћоровић није новајлија у књижевности, и има већ извесно место међу нашим приповедачима, којих је све мање и мање.

Ова најновија збирка његова садржи осам прича (Хакија, Отац, Хамилова кајда, Авдага, Шћепан наружник, Баба Анђина слава, Мастор Обрен и Јарани).

Махом све су описак средине у којој се писац кретао или дуже бавио, имају чисто локалну боју и тон већ ранијих његових радова. Нису обрађиване дубље, до детаља, но су, по готову, снимци, добро погођени, околине, која му се учинила као погодна да може бити предмет толико занимљив да га треба узети и обрадити лаким и обичним језиком.

Отуда ова књига пружа пријатну забаву онима који не траже неке дубоке опсервације, него одмора после тешког телесног рада и јачих умних напрезања.

Свакако „Моји познаници“ су један доказ више продукције г. Ћоровићеве, који мирно и без хуке иде својим путем, а тако исто и знак развијања и усавршавања, на боље.

Ми препоручујемо ову књигу читаоцима јер је вреди прочитати.

Власник и уредник Др. Драгољуб М. Павловић
(Дубровачка ул. бр. 17.).
Доситије Обрадовић — Штампарија Ане М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)

ДЕЛО

КЊИГА 51. ЈУНИ, 1909. ГОДИНЕ СВЕСКА 3.

МОЈ ЂЕНИЈЕ

Давно се је благо вече црној земљи спустило,
Давно се је моје око жељно санка склопило.
У том санку, дивном санку, лик сам свети видио,
Видо сам свог ђенија кад' се на ме наднио.
Од сухог му цвећа венац бледо чело обвио,
Над ликом се његовијем облак туге спустио.
Око му је орошено сјајном сузом бисера,
На њему су туге знаци: плачна црна одора.
У руци му тучна лира, сузом купана,
На њојзи су чудним јеком струне дрхтале,
Мој су живот, моју љубав, плачно певале.
— — — — — — — — — — — — — — — — —
Први пут сам видио те таквог ђеније
Први пута око твоје плачно било је.
Први пута видех лик ти боје блеђане
Први пута чух ти струне болом трзане,
Од тог доба кад се сјетим дана младости,
Што под плаштом туге твоје дивно минуше,
Око моје помућено горке сузе пролије.
Срце болом растрзано бони очај излије,
Мој ђеније, од тог доба немам радости,
Живот мој се трза као барка сломљена
Измеђ мора и обала станца камена.

Мали Зворник.

† **Авдо Карабеговић**

НА РАСТАНКУ

Не кри поглед омиљени,
Лице своје не уклони.
Да ме волиш — ко те гони?
Боље збогом реци мени.

Десну руку дај без страха,
Пријатељ те сад оставља.
Не дај сузи да се јавља
Ни жалосној речи маха.

Нека срце јад не крије,
Ни пре није радост знало
Кад је за те закуцало,
Нек и од сад срећно није.

Биће опет прошлих дана;
А кроз стазе мрачне, неме,
Куда ходим тераће ме
Коб немила указана.

А моја ће љубав стара
Стрпељивост мила бити,
Везу ће ми обновити,
Довешће ме до олтара.

Услуга је мени њена:
Век ми тежак бити неће,
Док победи срдњу среће
Крајња љубав — смрт ледена.

(Препев. са словеначког В. С.)

Фр. Прешерн

ПОСЛЕДЊА ИСПОВЕСТ

Лажем! Ни за чим ја не жудим више,
Нит' срце тајно чезне;
Уживам мирно живот око себе,
И силно, силно волим!...

Време лагано сваку наду брише,
У болу душа грезне;
Једино живот земаљски и Тебе —
Ах, силно, силно волим!...

Грешник! за Бога не знам. Нити могу
Да ватром огањ толим;
Слепи и кљасти нек' се моле Богу:
Ја живот, живот волим!...

Давид С. Пијаде

СТАНОВНИШТВО КРАЉЕВИНЕ БУГАРСКЕ

— НАСТАВАК —

7. Писменост

Важни су податци о писмености становника. Јача или слабија писменост у држави је најсигурније мерило за ступањ културе у њој. На ширење писмености утиче највише основна школа. Зна се, да Бугарска много троши на подизање школа. Године 1901—2 био је у Бугарској један универзитет са 42 наставника и 425 ученика. Стручних школа било је 31, и то: 5 учитељских школа са 682 ученика, 6 ратарских са 388 ученика, 4 занатлијске школе са 131 ученика, 1 трговачка школа са 240 ученика, 1 цртачка школа са 105 ученика, 18 школа за домаћице са 1119 ученица и 1 школа за бабице са 27 ученица. Гимназија било је 9 са 362 наставника и 7440 ученика; других средњих школа било је 132 са 585 наставника и 14.687 ученика. Девојачких школа било је 43 са 459 наставника и 9853 ученице. Основних школа имала је Бугарска 4522 са 7919 наставника и 329 267 ученика и ученица. Осим тога има 64 забавишта са 6 учитеља и 71 учитељицом и 2590 мушке и 2630 женске деце. Ови бројеви говоре врло јасно; али треба да знамо и то, да је буџет бугарског министарства просвете за 1899 годину износио 7,973.736 лева!

По попису од 1900 године било је у Бугарској писмених

	у опште			од 100 становника[1]		
	мушких	женских	свега	мушких	женских	свега
по варошима . .	219.651	119.322	338.972	56·54	32·89	45·12
по селима . . .	468.331	86.368	554.699	30·79	5·87	18·53
у опште	687.982	205.690	893.672	36·03	11·21	23·87

[1] Правило је да се узима за одређивање писмених становништво без деце у доби од 0 до 6 година, јер та деца нису још доспела за школовање. У Бугарској статистици узето је сво становништво и стога проценат писмених излази мањи него што би иначе био. Ради поређења Србије са Бугарском узели смо и за Србију све становнике, дакле и децу у доби од 0 до 6 година.

Кад релативни број пописних варошана поредимо с истим бројем сељана, онда излази, да је на сто писмених варошана долазило писмених по селима, и то: мушких 54·4, женских 17·9 и у опште 41·1.

Поредимо ли процепат писмених мушких с процентом таких женских, налазимо, да је на сто првих долазило ових других и то: по варошима 58·2, по селима 19·1 а у опште 31·1.

Према томе писмених женских у Бугарској је још и сад врло мало. Међутим ни у Србији није боље, већ на против и горе.

У Србији нашло се 1900 године писмених

	у опште			од 100 становника		
	мушких	женских	свега	мушких	женских	свега
по варошима . .	114.425	52.155	166.580	57·13	34·61	47·32
по селима . . .	237.366	19.487	256.853	21·96	1·84	11·99
у опште	351.791	71.642	423.433	27·02	5·91	17·03

Кад и овде релативни број писмених варошана поредимо с бројем писмених сељана, онда излази, да је на сто писмених варошана долазило само 25·3 писмених сељана. Ова размера између писмених варошана и сељана била је посебице за мушке као 100: 38·4 а за женске као 100: 5·3.

Поредимо ли релативни број писмених мушких с бројем писмених женских, налазимо, да је у опште на сто првих долазило ових других 21·9, а посебице по варошима 60·6 а по селима само 8·4.! Овим бројевима није потребан коментар, они говоре веома јасно и доказују довољно, да се код нас врло мало ради на просвећивању народа, који зато и слепо служи властницима.

Да би се овај застој још боље увидео, ми ћемо Србију поредити с Бугарском.

Од сто становника било је писмених

	у Бугарској			у Србији		
	мушких	женских	свега	мушких	женских	свега
по варошима . .	56·54	32·89	45·12	57·13	34·61	47·32
по селима . . .	30 79	5·87	18·53	21·96	1·84	11·99
у опште	36·03	11·21	23·87	27·02	5·91	16·03

Кад ове релативне бројеве међу собом поредимо, онда излази, да је на сто писмених мушких, женских и у опште у Бугарској долазило у Србији писмених

	мушких	женских	у опште
по варошима . .	101·1	105·2	104·6
по селима . . .	71·3	31·3	64·7
у опште	75·0	52·8	71·3

Из овога поређења видимо, да је у Србији по варошима писмених више него у Бугарској, али да је тај вишак врло незнатан. На против по селима и у опште писмених је у Србији много мање него у Бугарској, нарочито међу женскима врло много је неписмених.

Да видимо опет, како у погледу писмености стоји становништво вароши Београда и Софије.

Године 1900 било је писмених

	у Београду		у Софији	
	свега	од 100 станов.	свега	од 100 станов.
мушких	28.887	71·68	26.308	68·87
женских	17.011	57·66	12.644	42·72
у опште	45.898	65·76	38.952	55·98

Докле је писмених у Бугарској у опште више него у Србији, дотле у Софији налазимо писмених мање него у Београду. На сто писмених мушких, женских и у опште долазило је у Софији писмених мушких 96, женских 74 а у опште 85. Овај мањи број писмених у Софији пада у очи толико више, што је тамо као и у Београду, седиште свих власти и установа.

Неће бити без интереса ако овде за обе главне вароши изнесемо број писмених за све три пописне године. Тако нађено је писмених

у Софији		у Београду	
1887 године	12.349	1890 године	23.289
1893 „	22.438	1895 „	35.894
1900 „	38 952	1900 „	45.898

Проценат годишњег прираштаја износио је

у периоду	у Софији	у периоду	у Београду
од 1887—1893 год. . .	13·61	од 1890—1895 год. . .	10·82
од 1893—1900 „ . .	10·51	од 1895—1900 „ . .	5·58
од 1887—1900 „ . .	16·57	од 1890—1900 „ . .	9·71

Из ових процената види се, да је прираштај писмених био у Софији готово двапут већи од прираштаја у Београду.

Кад број писмених у све три пописне године поредимо с бројем становника, онда излази да је долазило писмених на сто становника

у Софији		у Београду	
1887 године	39·93	1890 године	42·93
1893 „	48·56	1895 „	60·62
1900 „	55.98	1900 „	65·76

Према првој пописној години износио је прираштај писмених

у години	у Софији	у години	у Београду
1887	100·00	1890	100·00
1893	122·23	1895	141·21
1900	140·70	1900	153·18

Напослетку да изнесемо за 1900 годину податке о релативном броју писмених у Бугарској за сваки округ посебице. На 100 становника у опште имао је писмених

округ	мушких	женских	свега
Трново	45·80	17·91	31·84
Софија	43·58	14·26	29·52
Пљевен	40·50	13·75	27·19
Стара Загора	41·83	9·94	26·04
Бургаз	36·92	13·40	25·48
Варна	30·42	11·90	21·54
Пловдив	35·07	7·40	21·38
Ђустендил	34·08	5·92	20·31
Русе	27·84	10·31	19·28
Видин	29·46	5·84	18·00
Вратца	29·49	6·34	17·77
Шумен	24·75	10·40	17·70

Писмених у опште а мушких на по се било је релативно највише у трновском округу, а најмање у шуменском округу. Женских било је највише такође у трновском а најмање у видинском округу. Окрузи с већим бројем писмених налазе се у североисточном делу Бугарске. На сто писмених мушких долазило је таких женских у округу трновском 39 а у шуменском 42. На сто писмених у опште у трновском округу било их је у шуменском округу 55.

Ради поређења износимо овде релативни број писмених у појединим окрузима Краљевине Србије, по попису од 1900 год.

Од сто становника било је писмених

у округу	мушких	женских	у опште
крајинском . .	32·52	11·43	22·11
крагујевачком .	33·04	6·03	19·88

у округу	мушких	женских	у опште
тимочком . . .	29·84	7·99	18·22
смедеревском .	31·04	4·87	18·11
пожаревачком .	27·55	5·04	16·55
подринском . .	27·77	4·16	16·14
моравском . . .	26·70	5·00	16·11
београдском . . .	27·84	3·26	15·85
ваљевском . . .	26·72	3·84	15·64
нишком	23·93	6·16	15·53
крушевачком . .	26·73	3·48	15·32
рудничком . .	26·68	3·68	15·20
ужичком . . .	24·19	3·22	14·02
пиротском . . .	22·13	3·10	12·87
врањском . . .	16·25	2·49	9·53
топличком	15·59	2·31	9·00

Писмених у опште а женских посебице било је највише у крајинском а најмање у топличком округу. Писмених мушких било је највише у крагујевачком а најмање у топличком округу. На сто писмених у крајинском округу долазило је само 41 у топличком округу. Према томе размера између највећег и најмањег релативног броја писмених подједнака је за Србију и Бугарску.

И у Србији имају североисточни окрузи писмених више него окрузи југозападни. У првима има више школа. За последњих тридесет година, од како су нови крајеви Србији додати, тамо је сразмерно врло мало рађено на ширењу писмености.

Велика је разлика код највећега и најмањега релативног броја писмених између Србије и Бугарске. Највећи број писмених у Бугарској имао је округ трновски (31·84) а у Србији округ крајински (22·11). Најмањи број писмених у Бугарској имао је округ шуменски (17·70) а у Србији округ топлички (9·08).

При међусобном поређењу ових крајних релативних бројева добивамо ове размере: за највеће бројеве 100: 70, а за најмање 100: 53.

Ова разлика у релативном броју писмених пада још више у очи, кад се погранични окрузи међу собом пореде. Од сто становника било је 1900 године писмених

у бугарским окрузима:		у српским окрузима:	
видинском	18·00	крајинском	22·11
вратчанском	17·77	тимочком	18·22
софијском	29·52	пиротском	12·87
		врањском	9·53

Из овог поређења опет се види, колико је Бугарска претекла Србију у погледу писмености својих становника, и да је крајње време, да српски државници више и озбиљније раде на унапређењу Србије у свима правцима, јер најновији догађаји показали су, да се само ми сами можемо помоћи. Од туђина не можемо и немамо се чему надати.

8. Брачно стање становника

По брачном стању деле се становници у шест група, и то на децу од 10—15 година, нежењене и неудате, ожењене и удате. удовце и удовице, разведене (мушке и женске) и којима брачно стање није познато.[1]

Године 1900 било је у Бугарској у опште

становника	мушких	женских	свега
од 0—15 година . . .	815.248	794.713	1,609.961
нежењених и неудатих	280.054	173.607	453.661
ожењених и удатих .	752.275	748.724	1,500.999
удових	59.241	114.682	173.923
разведених	2.749	2.990	5.739
свега	1,909.567	1,834.716	3,744.283
По варошима			
од 0—15 година . . .	141.972	142.460	284.432
нежењених и неудатих	88.197	41.617	129.814
ожењених и удатих .	149.209	138.510	287.719
удових	8.086	38.687	46.773
разведених	1.035	1.486	2.521
свега	388.499	362.760	751.259
По селима			
од 0—15 година . . .	673.276	652.253	1,325.529
нежењених и неудатих	191.857	131.990	323.847
ожењених и удатих .	603.066	610.214	1,213.280
удових	51.155	75.995	127.150
разведених	1.714	1.504	3.218
свега	1,521.068	1,471.956	2,993.024

Поредимо ли број мушких с бројем женских, налазимо, да је на 1000 мушких сваке категорије посебице долазило женских

	по варошима	по селима	у опште
од 0—15 година . . .	1.004	969	975
неудатих	472	688	620
удатих	928	1.011	990

[1] Ове непознате додали смо деци од 10—15 година јер њихов број није велики.

	по варошима	по селима	у опште
удовица	4.784	1.486	1.937
разведених	1.436	877	1.088
у опште	841	968	961

По варошима било је женских више него мушких код деце, затим код удових и разведених. Неудатих било је много мање него нежењених, јер међу овима има највише слугу и занатлијских помоћника, који у варошима траже зараде. Удовица има по варошима трипут више него по селима. То је зато, што се имућније удовице у варошима лакше преудају и што су за њихов опстанак повољнији услови овде него по селима. То исто важи и за распуштенице, којих по варошима има двапут више него по селима.

По селима је сексуална размера много правилнија. Тамо је неудатих такође много мање него нежењених, али разлика је много мања него по варошима.

По попису од 1900 године у Србији долазило је женских на 1000 мушких, и то

	по варошима	по селима	у опште
деце од 0—15 година	901	978	969
неудатих	293	664	552
удатих	815	1.028	996
удовица	2.796	1.546	1.703
разведених	1.124	862	1.031
у опште	703	981	946

Из ових размера види се, да у погледу на сеоско становништво нема велике разлике између Србије и Бугарске односно мушког и женског становништва. Па ни код појединих група сексуална размера не разликује се јако.

Друкче је код варошког становништва. У Бугарској има много више женских него у Србији. Ово важи нарочито за децу од 0—15 година, за удовице и за разведене.

За све становнике у опште, варошане и сељане, налазимо већу разлику само код удовица, из чега се да закључити, да помор ожењених мора бити у Бугарској већи него у Србији.

Од сто становника долазило је у Бугарској

на	по варошима	по селима	у опште
децу од 0—15 година	37·86	44·28	43·00
нежењене и неудате	17·28	10·82	12·12
ожењене и удате . .	38·30	40·54	40·09
удове	6·23	4·25	4·64

на	по варошима	по селима	у опште
разведене	0·33	0·11	0·15
свега	100·00	100·00	100·00

У Србији долазило је од сто становника

на	по варошима	по селима	у опште
децу од 0—15 година	32·36	43·47	41·93
нежењене и неудате .	21·21	10·36	11·89
ожењене и удате . .	39·26	40·98	40·73
удове	6·55	5·08	5·28
разведене	0·62	0·11	0·17
свега	100·00	100·00	100·00

Поредимо ли проценатварошана с процентом сељана, онда излази, да је на сто варошана долазило по селима

	у Србији	у Бугарској
деце у доби од 0—15 година	135	117
нежењених и неудатих . .	49	63
ожењених и удатих	104	106
удових	78	63
разведених	18	33

У обе државе има по селима више деце, ожењених и удатих; неожењених и неудатих, удових и разведених напротив по селима је мање. У Бугарској за све групе размере су правилније, с тога, што је тамо много већи број варошана и што се варошко становништво по занимању више приближује сеоском.

Да видимо још поделу становника по брачном стању у Београду и у Софији. Тако било је становника

	свега		у проценту	
по брачном стању	у Београду	у Софији	у Београду	у Софији
деце од 0—15 година	16.898	23.316	24·22	34·38
нежењених и неудатих	18.930	15.189	27·13	22·43
ожењених и удатих .	27.023	25.238	38·73	37·23
удових	5.925	3.667	8·50	5·40
разведених	993	379	1·42	0·56
свега	69.769	67.789	100·00	100·00

У Београду има мање деце али у толико више нежењених и неудатих. То су већином слуге и служавке. У проценту ожењених и удатих не јавља се велика разлика; ових становника има Београд нешто више него Софија; удових и разведених опет је у Београду много више него у Софији. На сто удових у Београду долазило их је у Софији само 64. Код распуштених била је ова размера као 100: 39.

Напротив у сексуалној размери становника не постоји велика размера између Београда и Софије. На 1000 мушких долазило је женских

	у Београду	у Софији
код деце у доби од 0—15 год.	923	1.032
неудатих	309	303
удатих	764	784
удовица	3.537	3.902
распуштеница	1.304	1.284
у опште	732	731

У главноме имају обе вароши једнаку сексуалну размеру. Повећа разлика види се само код прве и четврте групе. Из овога излази, да морају бити и подједнаке прилике које утичу на сексуалну размеру.

9. Становништво по доби (годинама старости)

Становништво Краљевине Бугарске подељено је у једанаест добних група. Прве четири групе имају по пет а шест их има по десет година; у једанаестој су групи они становници којима нису познате године старости. Занимљиво је, да је у овој рубрици било

	становника	
по попису од	свега	у проценту
1887 године	4.408	0·14
1893 „	4.445	0·13
1900 „	597	0·01

Из овога опадања може се закључити, да су доцнији пописи тачније извршени.

По попису 1900 године било је у Бугарској становника

у доби	по варошима	по селима	у опште
од 0— 5 година . .	88.601	457.086	545.687
„ 6—10 „ . .	85.665	405.823	491.488
„ 11—15 „ . .	89.166	378.484	467.650
„ 16—20 „ . .	85.507	324.844	410.351
„ 21—30 „ . .	119.556	393.354	512.910
„ 31—40 „ . .	90.449	330.847	421.296
„ 41—50 „ . .	72.825	247.597	320.422
„ 51—60 „ . .	54.724	205.187	259.911
„ 61—70 „ . .	40·324	147.535	187.859
старијих[1]	24.442	102.267	126.709
свега	751.259	2,993.024	3,744.128

[1] Овде смо додали становнике, којима су године старости означене као несазнате.

Од сто становника било је

у доби	по варошима	по селима	у опште
од 0—5 година . .	11·79	15·27	14·57
„ 6—10 „ . .	11·40	13·56	13·13
„ 11—15 „ . .	11·87	12·65	12·49
„ 16—20 „ . .	11·38	10·85	10·96
„ 21—30 „ . .	15·92	13·14	13·70
„ 31—40 „ . .	12·04	11·06	11·25
„ 41—50 „ . .	9·69	8·20	8·56
„ 51—60 „ . .	7·29	6·86	6·94
„ 61—70 „ . .	5·37	4·93	5·02
старијих	3·25	3·41	3·38
свега	100·00	100·00	100·00

Од прве четири групе по пет година, имала је највећи проценат прва група не само по селима већ и по варошима. Проценат је по селима и у опште постепено опадао, а по варошима био је највећи у трећој групи а најмањи у четвртој.

У старијим добним групама видимо постепено опадање процента како по варошима тако и по селима.

Кад проценат варошана сваке добне групе посебице поредимо с процентом сељана, налазимо, да је на сто првих долазило ових других у добној групи

од 0—5 година . .	120	од 31—40 година . .	92
„ 6—10 „ . .	119	„ 41—50 „ . .	85
„ 11—15 „ . .	107	„ 51—60 „ . .	94
„ 16—20 „ . .	91	„ 61—70 „ . .	92
„ 21—30 „ . .	83	старијих	105

Из ових размера види се, да је по селима само у четири добне групе било више становника него по варошима, а код осталих шест група било је обратно. Из овога излази, да је и за рад способних становника било по варошима више него по селима. Становници у доби 0—15 година и старији од 70 година троше много више него што би могли зарадити.

Поредимо ли број мушких бројем женских, излази, да је на 1000 мушких долазило женских

у доби		у доби	
од 0—5 година . .	974	од 31—40 година . .	939
„ 6—10 „ . .	991	„ 41—50 „ . .	954
„ 11—15 „ . .	961	„ 51—60 „ . .	937
„ 16—20 „ . .	969	„ 61—70 „ . .	843
„ 21—30 „ . .	991	старијих	952

Само десета добна група показује већу разлику у сексуалној размери, у осталих девет група у размерама није разлика тако велика. У другој и петој добној групи женских је готово исто толико колико и мушких.

Како у овом погледу стоји Србија, види се из следећег.

По попису од 1900 године било је у Србији становника

у доби	по варошима	по селима	у опште
од 0—5 година . .	40.687	366.621	407.308
„ 6—10 „ . .	33.103	297.541	330.644
„ 11—15 „ . .	39.847	267.647	307.494
„ 16—20 „ . .	42.074	251.904	293.978
„ 21—30 „ . .	77.926	314.857	392.783
„ 31—40 „ . .	45.489	252.201	297.690
„ 41—50 „ . .	32.674	180.190	212.764
„ 51—60 „ . .	21.351	119.222	140.573
„ 61—70 „ . .	12.269	60.642	72.911
старијих	5.595	31.042	36.637
свега	351.015	2,141.867	2,492.882

Од сто становника било је

у доби	по варошима	по селима	у опште
од 0—5 година . .	11·58	7·09	16·34
„ 6—10 „ . .	9·42	13·82	13·26
„ 11—15 „ . .	11·35	12·46	12·33
„ 16—20 „ . .	11·99	11·70	11·79
„ 21—30 „ . .	22·22	14·68	15·76
„ 31—40 „ . .	12·95	11·78	11·94
„ 41—50 „ . .	9·32	8·38	8·55
„ 51—60 „ . .	6·09	5·82	5·68
„ 61—70 „ . .	3·49	2·83	2·92
старијих	1·60	1·44	1·47
свега	100·00	100·00	100·00

Кад ове проценте међу собом поредимо, онда излази, да је на сто варошана долазило сељана

у доби		у доби	
од 0—5 година . .	148	од 31—40 година . .	91
„ 6—10 „ . .	148	„ 41—50 „ . .	88
„ 11—15 „ . .	110	„ 51—60 „ . .	96
„ 16—20 „ . .	98	„ 61—70 „ . .	81
„ 21—30 „ . .	66	старијих	90

Према томе у Србији је по селима становника у млађим добним групама релативно много више него у Бугарској, а код

свих старијих добних група обратно је. Пада у очи нарочито велики проценат становника старијих од 70 година.

Сеоско становништво у Србији које је способно за рад има дакле на издржавању много више за рад неспособних, него ли оно у Бугарској.

Поредимо ли Србију са Бугарском, налазимо, да је на сто становника у Бугарској, сваке добне групе посебице, долазило у Србији становника

у доби		у доби	
од 0—5 година	112	од 31—40 година	106
„ 6—10 „	101	„ 41—50 „	100
„ 11—15 „	99	„ 51—60 „	81
„ 16—20 „	108	„ 61—70 „	58
„ 21—30 „	115	старијих	41

Према овим размерама излази, да у Србији има становника у млађим годинама више а у старијим мање него у Бугарској. То би значило, да је помор у Србији јачи него у Бугарској. Нарочито пада у очи нагло падање размера у последње три добне групе.

Међутим ово у истини није тако. Статистика становника по доби — годинама старости — у далеко напреднијим државама не даје довољно тачне резултате, и ако се у тим државама при попису тражи од сваког лица да каже не само годину рођења већ и месец и дан. У толико више морају бити у овом погледу нетачни наши и бугарски податци. Најслабија страна бугарске статистике јесте баш у податцима о доби њених становника. То се види не само из предњег поређења, већ и из сексуалних размера, кад их поредимо са податцима из српске статистике.

Тако долазило је у Србији женских на 1000 мушких, који су били

у доби		у доби	
од 0—5 година	984	од 31—40 година	935
„ 6—10 „	981	„ 41—50 „	914
„ 11—15 „	932	„ 51—60 „	915
„ 16—20 „	974	„ 61—70 „	821
„ 21—30 „	936	старијих	832

У овим размерама већа је правилност која више одговара истини, нарочито кад се узме у обзир пет старијих добних

група, јер у тим групама мора бити више сталности, а има је за становништво Србије.

Још један доказ да наведемо, узевши за то округе, који се непосредно граниче. Од наших округа долази: крајински, тимочки, пиротски и врањски; од бугарских: Видин, Вратца, Софија и Ћустендил.

По попису од 1900 године износио је проценат становника

у округу	од 0—15 г.	од 16—40 г.	од 41—60 г.	старијих
врањском . . .	43·72	36 91	13·26	6·11
пиротском . . .	42·60	37·75	23·85	5·90
тимочком . . .	37·15	40·41	16·73	5·71
крајинском . .	39·22	39·58	16·53	4·67
просечно . . .	40·67	38·66	15·10	5·57

У Бугарској износио је проценат становника

у округу	од 0—15 г.	од 16—40 г.	од 41—60 г.	старијих
Видин	39·44	37·48	14·74	8·34
Вратца	39·56	36·29	14·95	9·20
Софија	38·78	36·95	15·11	9·16
Ћустендил . .	39·34	35·62	15·67	9·37
просечно . . .	39·28	36·58	15·12	9·02

Докле је у српским окрузима проценат становника у прве две добне групе био знатно већи, дотле је у бугарским окрузима проценат треће и четврте добне групе и старијих преко 60 година био много већи. Крајински и тимочки округ имао је старијих преко 60 година само 4·67 + 5·71 процента, а видински и вратчански 8·34 и 9·20 процента. Врањски округ има ових становника 6·11 а софијски и ћустендилски 9·16 + 9·37 процента. Овака диференција апсолутно је немогућа и долази само од погрешних пописних података.

Ова погрешка може се утврдити и податцима из ранијих пописа. Тако износио је проценат становника старијих преко 60 година, по попису

у округу	од 1887 г.	од 1893 г.	од 1900 г.
видинском	9·59	8·97	8·34
вратчанском	10·73	9·88	9·20
софијском	10·84	10 01	9·16
ћустендилском . . .	10·62	9·65	9·37

Ово равномерно опадање процента старијих становника доказује, да су потоњи пописи били тачнији. На против наши

пописи не показују ни приближно толику разлику. Тако долазило је на становнике старије од 60 година, по попису од 1890 године 4·29, 1895 године 4·74 а 1900 године 4·39 процента. Ово је најбољи и необориви доказ веће тачности пописа становништва.

Да завршимо са поређењем Београда и Софије. Пописом од 1900 године нашло се становника

	у Београду		у Софији	
у доби	свега	у проценту	свега	у проценту
од 0—5 година . .	6.007	8·61	7.642	11·27
„ 6—10 „ . .	4.779	6·85	6.636	9·80
„ 11—15 „ . .	6.118	8·77	7.072	10·43
„ 16—20 „ . .	9.081	13·02	8.278	12·21
„ 21—30 „ . .	17.136	24·54	14.556	21·48
„ 31—40 „ . .	11.123	15·95	9.822	14·49
„ 41—50 „ . .	7.607	10·90	6.407	9·45
„ 51—60 „ . .	4.532	6·50	3.673	5·42
„ 61—70 „ . .	2·411	3·46	2.440	3·59
старијих	975	1·40	1.263	1·86
свега	69.769	100 00	67.789	100·00

На први поглед види се, да ни за Софију нису тачни податци о добу становника. То се види из следећег поређења. Од сто становника било је у доби

	од 0—15 г.	од 16—40 г.
у Београду	24·28	53·51
у Софији	31·50	48·18

У већим варошима а нарочито у престоницама по правилу је свагда већи број становника, мушких и женских, у доби од 16 до 40 година, због службе или рада на занатима и у трговини, и с тога мора бити релативно мањи број оних, који су у доби од 0—15 година. У Београду и јесте тако, али не и у Софији. Од 40-е године па на даље прилично су једнаки релативни бројеви осталих добних група у Београду и у Софији.

Б. Јовановић

— СВРШИЋЕ СЕ —

ПОНУДА

(Прича која би се као песма звала „Јадна мајка“)

Већ два дана како са свога прозора гледам један загонетан призор. Жена више стара него средњих година, убрађена шамијом, са папучама на ногама и у оделу за које би се ипак морало казати да је некад било ново, седи на ивици супротног тротоара и тужно и нетренимице гледа на кров куће мога стана. Лактове је одупрла о колена и песницама подупрла вилице, и тако згрчена представљала једну доста чудну фигуру.

Како ме Бог дао сањалицом, у мени се почеше ројити разне мисли и претпоставке о тој јадној жени.

„Борила се, мучила се, радила дан-ноћ, док није клонула, и сад проси! — рекох ја у себи, и душу ми подузе туга. А шта и може бити тужније од слике чија је далека перспектива борба и часан труд, а видљива стварност, као иронична круна честитости и поштења, — прошња?!

У томе поред те жене наиђе један отмен господин. Он је с леђа загледа, заустави се, бркну се у џеп, ослови је и пружи јој нешто.

Она га погледа чудно, одмахну главом и не прими милостињу.

— Дакле, не проси!

Отмен господин продужи пут са нешто мало мање достојанства, а жена се поврати у своју првобитну фигуру.

Мало-после око ње се окупише нека деца. Видим да нешто разговарају с њом и она им прстом указује на кров куће мога стана. Прво једно, па онда и друга деца, почеше се камењем бацати у правцу жениног показивања.

То вероватно изазва жандарма са линије да жени приђе и децу растера. После се и са̑м упусти у разговор са женом и своје жандармске очи укрути у правцу жениног подигнутог прста.

„Знам шта је — рекох ја у себи — побегла јој канаринка... Сирота жена!“

А већ после пола сата и ја сам са њом разговарао.

— Ово је већ други дан како вас видим овде? — рекох ја.

— Јесте — мрзовољно одговори она.

— Због канаринке?

Она ме чудно погледа и, уместо одговора на то питање, отпоче читаву причу да прича.

— Имам тешко болесну ћерку. Она је монополска радница. Па јуче ми рече: „Нано, једе ми се мало чорбице, али од белог пилета. Ни жуто, ни црно, ни шарено, никакво друго нећу; 'оћу само бело, и бело да ми нађеш“. Чудне су жеље болесничке!... Ја изишла на пијац, пуст да Бог да̑ остао, нађем бело пиле, а пиљар неће да га одвоји, и једва ми га дао за шест гроша!... Последње паре сам му дала... Кад сам довде дошла, пиле ми некако клизну из руку и поче бежати. Склептали га људи, хвала им, и један поп раширио мантију, и трамвај заустависмо, па опет ништа! Оно прво прну на трамвај, а после с трамваја на кућу...

Ја погледах на кров и заиста видех бело пиле. Лежи поред оџака и тако безбрижно чисти своја перца!

— А ја, Бога ми, мислио канаринка — рекох ја.

— После је било читаво чудо — настави жена. — Прошли неки оџачари и ја их замолила с божје стране да се попну на кућу, и они се већ почели пети, а из куће изишао један крупан и дебео човек, те је било ларме и опаке псовке, и у мало што није помлатио оџачаре... Кад сам јутрос дошла, оно опет ту! Сад по подне, а оно опет ту!...

И јадна жена бризну у плач.

Мене тек сад обузе пра̑ва туга, и мало је требало па да се заплачем за неиспуњеном жељом несрећне болеснице. Бркнух се у џеп, али у џепу свега толико колико ми је потребно за трамвај. Поћутах мало и онда одлучним гласом позвах сироту жену да ми следује.

Тако уђосмо у авлију, ја јој показах прстом газдин живинарник и као неким библиским гласом рекох:

— Жено! из тога кавеза узмите шта вам треба... узмите колико можете понети!

И затим одох, опет, чини ми се, на неки библиски начин.

*

После сам у новинама прочитао да је полиција петљала неку жену због некакве живине, да се она у своју одбрану позивала на неког милосрдног господина кога не познаје, али шта је даље било, то не знам, нити сам смео распитивати, из простог разлога што са својим газдом, који врло ревносно збира кирију, већ поодавно врло ревносно избегавам сваки додир.

Чеда Поповић.

НОВИ ОБЛИК МЕЂУНАРОДНЕ БОРБЕ

— БОЈКОТОВАЊЕ —

Народи, више још него појединци, сурови су према слабима, сурови према побеђенима; ма како да је очигледно право какве мале државе, ако она нема срестава да га одржи, онда је она јагње из басне: право, противу силе, не вреди. Правду, у међународним односима, тешко је одредити; још је теже установити Суд да о њој одлучује; најзад, било би готово немогућно обезбедити извршење судских пресуда. Али нам је историја показала разноврсност, према временима и приликама елемената који, за народе, чине снагу: оружје није довољно за све. Холандија се одупирала Лују XIV, а видимо и да се побеђена Пољска тако исто одупире понемчавању као и порусивању. Страховита снага налази се у анонимној маси народа: свакојако, у опште, та снага не познаје саму себе, она постаје свесна тек кад се организује. Последњи догађаји на Истоку показују нам врло занимљив и значајан пример срестава, којима један народ, који се сматра увређеним, може добити правду а да не прибегава топу и налази, другде а не у рату, средство да одбрани оно што сматра за своје право. Бојкотовање аустро-угарске робе у отоманској царевини, од анексије Босне и Херцеговине до потписа аустро-угарског споразума, обележава један датум у историји о односима међу народима. Први пут, у Јевропи, указало се, на међународном бојном пољу, једно ново оружје које је збунило дипломате, побркало рачуне канцеларијама; огледни удар био је мајсторски удар. Може се тврдити да би се бечки кабинет мучно одлучио да плати од

своје воље Турској $52^1/_2$ милиона динара у име накнаде за анексију Босне и Херцеговине, да бојкотовање није нанело врло осетне штете аустро-угарској трговини и није загрозило да је са свим истисне са тргова на Истоку. Турци нису измислили бојкотовање; они су само пренели у Јевропу један поступак. којима су се Кинези послужили пре њих; они су створили преседан који ће имати подражавалаца, јер он одговара тежњама економске и социјалне еволуције савремене Јевропе. Скорашње искуство није само један случај у политици, оно је један почетак. За то нам је изгледало занимљиво обележити му ову важност, оцртати историју бојкотовања, анализовати његове методе и нагласити његове могућности за будућност.

I

Има људи који се, целог свог века, удварају слави; други, који се на њу и не осврћу, завештавају своје име потомству: та чудна срећа догодила се Енглезу Џемсу Бојкоту. У Ирској, 1880 године, капетан Бојкот био је управник огромних земаља лорда Ерна, у грофовини Мајо, а и сам је обрађивао више фермп; врло суров према својим радницима, он их је брутално отпуштао, цицијао је око надница; закупцима, несумњиво је одбивао свако смањење ренте; никакав осећај човечије правичности није умеравао његове захтеве у погледу својег права. То је било време када су Михаило Давид и Пернел организовали Земаљску Лигу (Land League) и тражили прилику да манифестују своју моћ каквим бурним актом; њима паде на ум да организују, противу Бојкотове суровости, сељачке репресалије. Кад је лозинка дата, искључење изречено, видело се, на земљама лорда Ерна, како чобани напуштају своја стада, сељаци скрштају руке пред зрелом жетвом, поткивач одбија да поткива коње Бојкотове, пекар да му даје хлеба, разносач да му предаје писма, око осуђенога ствара се празнина, потпуна, пуна претње; нагомилана мржња противу поседништва земље сконцентровала се на њему; влада посла 2000 људи да га заштите а 50 организованих радника почупаше му кромпир. Али живот је постојао немогућан жртви праведне ирске освете; Бојкот мораде побећи, сам се изгнати у Америку, потражити заборав за своју личност, док му је име одјекивало по целом свету. Михаило Давид испричао је у својој књизи Пад феудализма у Ирској (Fall of Feudalism in

Jreland) како је име управника лорда Ерна постала реч из обичнога говора;

„Реч је измислио отац Џон О' Мајел. Ручали смо заједно у парохијској кући „The Malee" и ја нисам јео. Он то запази и упита ме за узрок:

— Мучи ме једна реч, рекох.

— Која? запита попа.

— Па, рекох, кад народ прогони каквог настојника, ми то називамо „социјалним одлучењем" (excomunication), али бисмо морали имати друкчију реч да би смо исказали острахизам примењен на сопственика земље или на агента као што је бојкот. Реч острахизмам не би била згодна. Сељак неби разумео смисао а ја опет не могу да нађем другу.

— Не, одговори отац Џон, острахизам није подесна реч.

Гледаше нетренимице у земљу, за тим после кратког ћутања, лупи се руком по челу и рече:

— Како би било кад бисмо тај појам назвали „бојкотовањем?"

Био сам усхићен:

— Реците својим парохијанима, наставих, да то назову „бојкотовањем". Кад дођу репортери из Лондона или Даблина, чуће ту реч. Ја идем у Даблин, и тражићу од младих беседника лиге да је употребљавају. Ја ћу је употребити у својој преписци са америчком штампом и учинићемо је толико познатом као и реч „линчовање" у Сједињеним Државама.

Од тада, употреба речи „бојкотовање" постала је општа; она је, у рукама ирских сељака, постала страшно оружје.[1] Поседнику, одгајивачу стоке, бојкотованом управнику, сваком лицу које је осумњичено да издаје народну ствар и које је стављено под забрану, забрањени су сви односи са људима; оно мора само де иде у изгнанство или да живи под сталном заштитом оружане полиције; догађа му се чак и да прими иза какве ограде тајанствени метак из пушке, чијег творца правосуђе никад не може да пронађе.

Из Ирске, реч и ствар пренеше се на копно. Ако је, у осталом, реч скорашња, употреба је стара као свет; она се јавља, од кад постоје организована друштва, у свима временима

[1] Гл. дело г. L. Paul Dubois Сувремена Ирска и ирско питање, а на име стр. 127. Perrin, 1907. г.

великих друштвених бораба; њена је снага у толико већа у колико је друштво у коме она бесни чвршће организовано у хијерархиском духу и у колико су разне групе, из којих је састављено оштрије и чвршће се држе својих правила. У Индији, земљи каста, парија је онај који нема касте, који не учествује ни у каквом организованом друштву, који нема ни вере, ни права, ни дужности. У античким градовима, изгнаник није само човек лишен права да гази ногама земљу своје отаџбине, то је проклетник: без вере и огњишта, богови га не штите више, и он више не може да их моли, он је изван религије, изван друштва, изван закона, он је capitis minor: он више не може бити сопственик, није више ни муж ни отац, он нема више права на гроб својих предака. „Стари народи, пише Фистел де Куланж, нису измишљали страшније казне него лишити човека отаџбине“. У хришћанској Јевропи средњега века, одлучење од цркве имало је исте последице; у времену кад је друштво било засновано на религији, веће одлучење није лишавало само онога који је њиме био погођен од учешћа у вери, оно га је одвајало од друштва; било је забрањено говорити с њиме, продавати му, куповати од њега, имати с њиме ма какав однос. Појмљиво је што су најмоћнији владари дрхтали пред одлучењем цркве; оно је било, у рукама папа, за одбрану права и заштиту слабих, моћно оружје правде.

Занатске корпорације, у времену своје најјаче организације, познавале су и практиковале стављање под забрану, које се називало и осудом; мајстор чија је радионица била стављена под забрану није могао више да нађе ни једнога радника; другови су извештавали један другога, писмима, из града у град; радионица тако стављена под забрану често пута морала се затварати. У калфенском друштву, избацивање или протеривање јесте казна која погађа недостојна друга; то је забрана ватре и воде; истерани друг није више налазио пријема нигде постајао је парија у радноме свету. Било је природно да наше време великих социјалних трансформација, жестоких бораба између патрона, сопственика капитала, и надничара, јаких својим бројем, дочека да се опет појаве случајеви стављања под забрану. Реч „бојкотовање“ донесена из Ирске, означава генералисање, систематисање, практике стављања под забрану фабрика или радионица које се дају својим радницима погодбе које ови траже за себе. На конгресу опште Конференције рада

одржаном у Тулузи у септембру 1897 године г. г. Пуже и Делсал проповедали су у извештају, генерализовану употребу бојкотовања.

Аграрни и национални сукоби у Ирској, социјални сукоби по индустријским земљама, бојкотовање је увек, до ових последњих година, вршено у случајевима јасно ограниченим и обележеним, између појединаца или колективних јединица који припадају истој земљи; још се оно није појављивало у међународним сукобима. Погодба живота појединих народа нису му давале маха. Још никако није било случаја да ривалство народа узима, са данашњом интензивношћу, облик економске конкуренције; штрајх потрошача, стављање под забрану, на извесним тржиштима, производа једнога од тих народа, могли би повући за њ, за кратко време, врло озбиљне последице. Од давно такође, бар у Јеврони, занати нису више имали довољно јаку организацију, довољно дисциплиновану да би водили тешку операцију бојкотовања, распрострту на цео један народ. Рекао би човек да је данашњем времену остављено да види како бојкотовање робе постаје оружје у међународним сукобима, да безимени организатори бојкотовања у Кини и у Турској не могу да се позизају на једнога сјајнога претходника. Шта је, одиста, континентални блок, ако не бојкотовање робе са енглеских лађа? На целокупном морском простору, Енглеска није признавала другога права осим своје силе, узапћивала је, као ратни пљен, француску робу чак и на неутралним лађама, поступала је као са ратним заробљеницима са мрнарима француске трговине, проглашавала је за затворена, пристаништа која стварно није затварала; укратко, забрањивала је море Француској. Наполеон јој одговори бојкотујући њену робу по свим пристаништима Француске и њених савезника. Занимљиво је запазити да тај грандиозни покушај бојкотовања већ има карактер отпора према флагрантној повреди међународног права. Наполеон је са свим тачно прорачунао да Енглеска не може живети без трговине, без односа са копном; затварајући јој га, мислио је да је погоди у самим изворима њезинога живота. Али Велика Британија тада не беше постала ово што је данас, огромна фабрика која се не би могла исхранити а да не купује хране у туђини; њена земљорадња била је готово довољна за њену потрошњу: она је страдала, али се добро одупрла. Наполеон је, да кажемо истину, био једини који је чврсто желео блок: он га је наметао угн-

цајем својега ђенија и снагом своје војске, али никада није добио спонтану, апсолутну, општу сарадњу народа која је неизоставно потребна за успех бојкота; чак међу француским поданицима, приватни интереси, повређени блоком, иђаху на руку кријумчарењу; у толико више је било тога по земљама које су слушале под морање. Континентални блок био је бојкотовање које је хтео и наметао један владалац у наточ незадовољству народа; данашња су бојкотовања на против, по жељи и сили народа у наточ незадовољству влада, или бар без њихова службена учешћа: то им и чини новост, оригиналност и важност. Кина и Турска даће нам у томе погледу два карактеристична примера.

II

Кина је нарочито земља удружења. Природно удружење, породица, основ је друштву; царска је владавина повећана слика породице. Свака је индивидуа јако уоквирена у мрежу од удружења и братства, која јо, одређују, одмеравају и штите радљивост. Радници истога заната, трговци који воде исту трговину, увршћени су у чврсто организоване еснафе; те корпорације, као и оне у средњем веку, имају свој култ, свога светог патрона, своје светковине, своје уредбе. свој синдикат, свој суд, своје казне; оне се баве регулисањем цена и надница, оне знају, у прилици, изазвати штрајкове, и, да би се заштитиле од глобљења или самовоље мандарина, оне врше, већ од давно, бојкотовање. У колико се Кина отварала странцима, сукоби су наступали у којима ови нису увек имали лепу улогу; да би се одупрли њиховим захтевима, еснафи организоваше бојкоте: наводе неколико примера у којима сви напори дипломатије нису могли изаћи на крај са упорством корпорација. По канцеларијама није се заборавило бојкотовање француске куће Марти у Пакхоју. Године 1904, две немачке куће у Јанкеу морадоше капитулирати пред бојкотовањем. Свет се још сећа тегоба. па и побуна, које изазва, поводом наше концесије у Шанг-Хају, еснаф људи из Нинг-По-а због питања о зборовима. Тако се показивала моћ еснафа, али дотле је била реч само о локалном и делимичном бојкотовању. Није потребно да овде понављамо како је кинеско-јапански рат а нарочито победа Јапанаца над Русима пробудила национално осећање и створила у Средњој Царевини покрет за прогресом и реформама. Кина

позајмљује методе и алате од странаца да би могла, у скоро, бити без њих. Случајеви који су довели до бојкотовања најпре америчке, а за тим и јапанске робе, шумно су огласили дубоки преображај који гони стару Кину на нове путеве.

Сетимо се само да је приликом обнављама конвенције о исељавању Кинеза у Сједињене Државе на један пут плануо непријатељски покрет противу Американа. Сједињене државе увек су одржавале са кинеском владом најбоље односе; у времену када су јевропске силе топовима нагониле Кину да отвори своја тржишта, и кидисавале на експлоатацију њених богаства, када се у Енглеској говорило о Break-up of China, Американи су показали особито поштовање према суверени правима кинеске царевине и одмерени у својим захтевима у погледу железница или рудника, они чак нису имали ни „концесија" тамо где их друге силе имају. Њихова политика ограничавала се на тражење „отворених врата" за њихову робу. Оне су заузимале четврто место међу државама које снабдевају Кину; цифра њихових продаја, у 1904 години, беше се попела на 29,181.000 хајкуан таела од 17,163,000 у 1898 години[1]; оне су се састојале нарочито у памучним прерађевинама, брашну, петролеју. Американи су такође били за Кину изврсне муштерије; њихове куповине, 1904 године, попеле су се до 30,994.500 хајкуан-таела према 21,514.000 у 1903 години, а састојале су се из кожа, опијума, вуне, асура а нарочито из свиле и чаја. Од 1898 до 1903 г., бродарски покрет између Сједињених Држава и Кине био је више него двоструко већи. Али Јенки, ватрене присталице „отворених врата" код других, не пропуштају затварати своја, било царинским таксама, било уредбама о насељавању. Зна се да они употребљавају, при уласку кинеских радника (coolies) у Западне Државе, врло строга ограничења. У времену изложбе у Сен Лују, одлични Кинези, који су ишли у Сједињене Државе, били су заустављени, предусретани као радници, злостављани, мерени. Кинески патриотизам у препорођају сматрао је као увредљиве и угнетачке те изузетне мере противу жуте расе. У тој Северноамеричкој унији, тако предусретљивој према Јевропљанима, жути човек био је предусретан као парија; елита од Кинеза, прожета величином и старином своје националне цивилизације, запојена принципима запад-

[1] Хајкуан-таел вредио је 1904 год. 3,60 дин.

њачке философије о једнакости, узбуни се на такав положај и одлучи да захтева за своје земљаке правичније поступање, па, како влада Сједињених Држава није хтела ни да чује ни за какво попуштање, они потражише средства да је на њ нагоне: бојкотовање америчке робе дало је израза њихову гневу и њиховим надама.

Маја 10, 1905 године, на митингу одржаном у Шанг-Хају, одлучено је бојкотовање америчке робе. За неколико дана лозинка је предата главним пристаништима Царевине. Сви сведоци тих догађаја били су изненађени наглошћу покрета и брзином којом је он постао општи. Дућани који продају америчке артикле стављени су под забрану, објаве позивају публику да не купује никакав производ који долази из Сједињених Држава, трговци опозивају поруџбине, корпорације носача одбијају да раде на истоваривању лађа које долазе из Америке. Листови, који управљају народним и реформаторским покретом у Кини, воде кампању и, предњачећи примером, одбивају да унесу у своје ступце огласе америчких кућа. Студенти, од којих су многи живели и учили у туђини, обележавају се непомирљивошћу своје ксенофобије и постају пропагандисте анти-американизма Али, студената и новинара мали је број и немају организације; успех покрета има нарочито да захвали дисциплини еснафа; лозинка њихових старешина, предавања од града до града, ширена као млазом барута, слепо се слуша; трговци, чак и по цену крупних губитака, не врше више поруџбине у Сједињеним Државама и у другим државама траже артикле које им требају. Чак се и глумачка удружења придружују репресалијама: она су позвана, од шефова корпорација, да проповедају, за време представа, борбу противу Американаца!

У Кантону, великој метрополи јужне Кине, бојкотски покрет налази најбоље спремљено земљиште за успех. Кантонци су на челу реформног и националног покрета; они су увек само с гневом подносили јарам Манџураца и сви револуционарни или партикуларистички покрети налазили су код њих присталица; испричали смо овде, у своје време, побуне којима је руководио Сун-Јат-Сен.

Од краја маја, бојкотовање, организовано од еснафа, опште је у Кантону. Јула 20, на једном великом митингу, Кантонци објавише своју одлуку да не купују и не продају никакав артикал америчке провенијенције и да стављају под забрану сва-

кога Кинеза, који би одржавао односе са Американима. Плакати, излепљени по зидовима, препоручиваху свима становницима, у име патриотизма, да имају да се придржавају тих одлука; дуге поворке иду улицама са заставама на којима су била исписана недела Американа и утврђујући дужност за свакога Кинеза да казни њихов безобразлук. Крајем августа, кад бојкотовање почиње да слаби у Северној Кини, оно бесни више но икада у Кантону: општа скупштина еснафа, која води покрет, објављује да ће на себе узети губитке проузроковане променљивошћу курса и дати накнаду трговцима оштећенима бојкотовањем; она установљава салоне за мустре где су изложене бојкотоване марке и слични производи који их могу заменити, велике увозничке куће обраћају се у Аустралију, да би попуниле američко брашно, и у ниндерландску Индију за петролеј. Поверљива прокламација од стране вице-краља, која саветује да се одржи до краја године извођење бојкотовања, подерана је. Листови публикују сву кореспонденцију између вице-краља и ђенералног консула Сједињених Држава: тако се публика узимала за сведока па чак се и позива и да пресуди на којој је страни право; ту се опет открива демократски дух еснафа.

У септембру, један траги-комичан случај даде повода да плане сва жестина народног осећања против Американа. Г. Тафт, тада државни секретар, и госпођица Рузвелтова, у току свог путова по Тихом Океану, дођоше у Кантон· Амерички трговци надали су се да ће та похода, и светковине које ће она неминовно изазвати, стишати духове и спремити их на помирљивост. Ништа од свега тога. Сви напори вице-краља успеше само да очувају безбедност сјајних путника. Узалуд вице-краљ нареди да се истакне прокламација која је тврдила да је „једна ствар лепо примити госте, а друга куповати или не куповати робу“; расположења гомиле изгледаху слабо помирљива. Корпорација носача беше одлучила, неколико дана раније, да ће одрећи своје услуге кћери председника Сједињених Држава и секретару државном: ни за новац, ни претњом, није се могао наћи ни један једини носач. Некакав амерички милионар био је опрезан те је довео, веома из далека, носаче изабране међу својим парохијанима протестантима; чим су добили наредбу од шефова своје корпорације, ти сељаци, као и варошани, скрстише руке. Госпођица Рузвелтова, дошав на америчкој топовњачи Колао, морала се склонити да се искрца, у четири

часа у јутру, на острво Сомијен, на коме је консулат Сједињених Држава; за тим се затвори под заштиту звездане заставе до часа својега поласка, правећи весело лице код свег рђавог расположења и смејући се плакатима излепљеним противу ње које срећом није видела и на којима никоме не паде на памет да јој објасни увредљив и неотесан смисао. Ни г. Тафт није прошао кроз град: он иде да разгледа железницу Сам Суи, па за тим оде на службени банкет где, у здравици у исти мах ласкавој и пуној претње, подсети на услуге које су Сједињене Државе учиниле Кини, пожали се што се, у наточ свим уговорима који обезбђеују слободу трговине, са америчком робом поступа као са непријатељском, и даде разумети да ће Сједињене Државе, чак и силом, натерати да се поштују њихова права. У тренутку укрцавања, непријатељска гомила дочека г. Тафта и г-ђицу Рузвелтову са звиждањем и повиком. Неколико Американаца из њихове свите, који су мислили да се могу упустити по градским улицама, били су обасути јајима и трулим воћем. Таква је била похода у Кантону кћери председника Рузвелта и његова будућег наследника.

Неко време када је конзул Сједињених Држава у Шанг-Хају неопрезно изјавио, да бојкотовање мање улива патриотски осећај него интерес неколицине трговаца, један млад кантонски студент, у име протеста, на кинески начин, противу такве клевете, изврши самоубиство. Зна се сва важност коју узима, у царевини из Средине, таква манифестација. Чим се за ту вест сазнало у Кантону, она изазва заносно одушевљење; организова се огромни митинг; две стотине хиљада лица са заставама; које су носиле натписе у похвалу самоубице а у осуду Американа дефилује поред катафалка намештеног у кући покојниковој (17 новембра). Прексутра свечани погреб извршен је у част студента, који је био мученик свога родољубља; школе су затворене, трговина обустављена, бесна гомила тражи ослобођење студената похапшених што су лепили увредљиве плакате противу мис Розвелтове и г. Тафта.

Бујност тих догађаја одлучује кантонске трговце, чији су интереси страдали од бојкотовања, да приме једну конференцију, на којој су са америчким трговцима расправљали о срествима која би довела до стишавања. Ево програма који је спремио Одбор еснафа за конференцију: он је значајан:

1. Утврдити незастарива права човекова.

2. За што су установљене владе?
3. Какав је узрок бојкотовању?
4. Жене Кинеза.
5. Идеје Американа у томе погледу.
6. Како да се споразум учини стварним, ако се постигне.
7. Редакција протокола које има потписати свака страна.
8. Програм будућих састанака.

Читалац већ и сам погађа, да је, о првим двема тачкама, дебата била доста збуњена; могли сте чути мирне трговце, у тежњи да заснују на апсолутним принципима права, за своје земљаке који се селе у Америку, правичније поступање, како истичу најреволуционарније афоризме; Американи су им истицали на супрот неличност жуте расе. Таква дискусија није била подесна да врати мир: бојкотовање се настави свом снагом. У јануару 1907 год., после више од године и по дана од почетка покрета, један нов митинг одлучи да се бојкотовање у Контону врши оштрије но игде и позиваше раднике да не иду у Панаму на рад на неком американском предузећу. Само време, и догађаји о којима ћемо имати да говоримо, на крају крајева, како тако, сузбише патриотско упорство кантонских еснафа.

Кантон је био и остао главни центар ширења покрета. У пристаништима на Северу, ближи утицај централне владе обустави анти-америчку пропаганду у самоме почетку. Бојкотовање је трајало у Тјен-Чину само неколико недеља и никад није било одвећ јако. У Шанг-Хају, на против, у пркос утицају јевропских трговаца уз утицај вице-краља, покрет се наставио и захватио градове у унутрашњости. — У Пак-хоју, изасланици одбора из Кантона и Шанг-Хаја, 11 септембра 1905 године, донесоше лозинку еснафима и позваше трговце, најпре упорне, да се опросте американске робе; како су се примицале светковине осмога месеца, којом приликом Кинези једу у породици један колач од брашна, коловође протурише глас да је американско брашно отровано и да, јести традиционалне колаче, значило би не бити добар патриота. — У Хаји-Хау (острво Хајнан), исти призор: ту су посланици кантонских еснафа изазвали бојкот и склонили добре људе у вароши да жртвују отаџбини „колаче осмог месеца“. — У Ханкеу, великој трговинској метрополи Јангце, где Американи имају важних интереса, покрет се шири од краја јуна и захвата главне трговачке градове у унутрашњости; американска трговина претрпила је неизмерне гу-

битке. — У Амоји-у истичу, 22 јула, под печатом еснафа, врло карактеристичан плакат где се објашњава да: „ако Кинези не истрају у својој снажној борби предузетој противу америчких производа, ништа неће спречити Велику Британију, Француску, Холандију и Португалију да прогоне Кинезе по угледу на Сједињене Државе.

Чак и изван територије Царевине, кинески трговци придружују се анти-америчком покрету; чак и у Јапану, у Индо-Кини и по Етаблисманима у Мореузинама, кинеске трговинске општине узимају удела у бојкотовању. У Хонг-Конгу, који прима близу 50 милиона динара америчке робе годишње па их после и сам шаље у царевину у средини, кинеска трговинска комора (chinese commercial Union) узбуђује се и хоће, и сама, да покаже свој економски патриотизам; али се енглеске власти одупру организовању бојкота. Кинески прост народ у Хонг-Конгу, где многобројни бегунци чине немиран и бунтован елеменат, огледа, од своје стране, манифестације по улицама, које енглеска полиција с муком савлађује. Г. Тафт, приликом свога проласка кроз острво, саслуша жалбе кинеских и америчких трговаца и признаје да су уредбе које важе у Сан-Франциску сувише оштре, али протествује противу незаконитог бојкотовања, противног уговорима. Његова интервенција не зауставља смањење наруџбина кинеских трговаца у Сједињеним Државама у знатним размерама.

Изгледа доказано да, у току првих недеља, влада у Пекингу није сметала бојкоту; можда га је тајно чак и подстицала. У више градова, власти инспирују шефове еснафа, али увек довољно дискретно да би могле одрицати. Готово свуда констатовала се, бар, благонаклона неутралност чиновника. У Шанг-Хају, крајем августа, један делегат министра трговине, по имену Чанг-Чијен, усмено се договарао са кинеским трговцима да организују бојкот, штедећи сувише велике губитке трговини; видели су га како забрањује куповину америчких артикала и изриче казне трговцима, који су окривљени да су их куповали.

Кад је прибрао неколико доказа о очитом саучесништву кинеске владе, г. Рузвелт нареди г. Рокхилу, министру Сједињених Држав у Пекингу, да изјави Уај-Ву-Пу-у, да ће се влада сматрати одговорном за штету учињену Американцима; али, у исто време, председник је редиговао помирљиву поруку у ко-

јој је јављао да ће уредбе које важе бити подвргнуте ревизији у духу толеранције и либерализма. Принц Чинг, на наваљивање г. Рокхила, издаде указ којим се забрањује бојкот; за овим дођоше и други укази: платонска сатисфакција! Антиамерички покрет беше се сувише жестоко захуктао да би се зауставио на један мах; Уај-Ву-Пу, чак и у својој искреној жељи да не нагони Американе на крајности, остао је разоружан пред покретом који су водили еснафи, и који је био постао популаран. У Кантону, владине прокламације бише подеране; нигде, осим у неколико пристаништа на северу, оне нису биле кадре стишати духове.

Акција јевропских дипломација још је мање била корисна; у Шанг-Хају, конзуларно тело узеде иницијативу за протест код тао-таја; у Пекингу, министар Немачке предложи својим колегама колективну интервенцију, засновану на чл. 14. француско-кинеског уговора у Тјен-Чину, чије су одредбе пренесене у све уговоре између Кине и Јевропе. Али како да се интервенише у једној ствари која потиче, не из каквог акта кинеске владе, него из одлука које су донела трговинска удружења, над којима влада, и у толико више туђини, немају никакве власти? Дипломатски кор мудро се уздржа од корака који се могао свршити само празним речима. Бојкотовање је дакле ишло својим током, силно у гдекојим градовима, слабије у другим, али у целини опасно успешно; америчка трговина претрпи знатне губитке које цене на више од сто милиуна динара[1], и председник Рузвелт мораде ублажити уредбе о насељавању Кинеза.

Најтоплија храбрења кинеском национализму беху дошла, за време целе те кризе, од јапанскее штампе и јавног мишљења; трговина у Нипону надала се да набере користи од бојкота и да замени америчке конкуренте. Један јевропски дипломата могао је писати своме министру: „Те су манифестације, ако не изазване, а оно за цело организоване од Јапанаца: is fecit cui prodest“. Листови су хвалили бојкотовање и опомињали Јевропљане да је прошло време, кад су азијски народи подносили туђинска унижења без протеста.

[1] Америчка продаја у Кини за седам месеца:

1905 године	. . . .	185.906.100 динара
1906 „	. . . .	103.060.955 „
	Разлика у мањку. . .	82.845.145 „

Онај, као што вели Мерлин, који мисли да насади другога, често пута насади себе сама.

Случај са Tatsu-Maru у брзо ће доказати Јапанцима истинитост старе изреке.

Да у кратко поновимо факта: 10 фебруара 1905 године, на Кантонској ривијери, једна кинеска топовњача походи један јапански поштански брод Tatsu-Maru, и нађе да он носи деведесет и шест сандука у којима је, у свакоме, било по 24 Маузерове пушке, и четрдесет и шест сандука са муницијом, а све то долазило је из Хонг-Конга и било намењено револуционарима Куанг-Тунга; вице-краљ нареди конфискацију лађе и товара. Афера, сама по себи, била је без важности, али барон Хајаши припада оној школи јапанских државника који мисле да импонују Кини силом; он нареди своме министру у Пекингу да протествује енергично противу узапћења лађе која је ишла у Макао, португалско пристаниште, и да захтева да се лађа пусти одмах, да се учине извињења за увреду заставе која је скинута и замењена кинеском, да официри са топовњаче буду кажњени и да се плати накнада броду Tatsu-Maru за закашњење које је поднео. Кинеска влада, застрашена, попусти (20 марта); њена слабост, а нарочито надувена опорост, очита зла воља Јапана, изазваше у свој Кини силну експлозију гнева. Још 10 марта, Кантонци држе митинг да би позвали владу да се држи чврсто, и да би Јапанцима припретили бојкотом. На вест о владиној капитулацији, скупи се нов митинг; цела дворана превучена је белим, у знак жалости; неизмерна гомила протествује противу „срамоте коју је поднела земља“; бојкотовање свих јапанских артикала одлучено је и, још у току митинга, трговци износе на трг и спаљују оне које имају у магацину; радници неће да истоварују јапанске лађе а еснафи објављују да ће сваки трговац, за кога се буде доказало да је куповао забрањену робу, бити кажњен са 500 долара глобе; деца из школа заклињу се да неће више куповати никакав јапански предмет. Неколико дана по том (13 априла), десет хиљада жена и девојака, све одевене у бело, састају се у једноме храму да оплачу националну срамоту, обвезују се да ће се лишити јапанских артикала и да ће подстицати патриотски отпор својих мужева и своје браће. Ни поновљене заповести владе, ни напори Јапанаца не успевају

да зауставе покрет; у Манили, у Ханоји-у, у Сајгону, на Хонг-Конгу, јапанске лађе остављају пристаниште без и једне тоне робе и без и једног кинеског путника. За првих шест месеци 1907 године, јапанска трговина са царевином у средини, рачунајући ту и Хонг-Конг, била је за 68,800.000 јена; она је опала, у првих шест месеци 1908 године на 52,300.000 јена. Јапанска влада, раније онако надувена, тако пуна захтева, постаје савитљивија, помирљивија; разумев најзад да је пошла погрешним путем, она се труди да отвори путеве за приближење и за повратакк поверења код Кинеза; она иде дотле да новчано помаже једног кинеског трговца са Кобе кога је бојкот гурао у банкротство и да нуди, без успеха, 400.000 долара директору општинског друштва у Кантону да би добила скидање забране. Ти добри поступци не доносе више користи него и претње: сучај са Tatsu-Maru био је само повод за експлозију кинескога национализма; циљ патриота био је сада да створе националну индустрију, да би што је могућно мање били упућени на туђинске израде, јапанске или јевропљанске. Општинско друштво у Кантону организује се у тој намери, са тајном потпором локалних власти: друштво за осигурање од пожара створено је са кинеским капиталом и особљем; отворен је упис да се створи кинеско друштво за трговину и бродарство; одлучује се да се оснује фабрика жижица, мануфактуре за тканине; сам рибарски еснаф, у својој патриотској ревности, умножава своју радљивост, да би кинески риболов могао бити довољан кинеском апетиту.

Ако се могло мислити, после кинеско-јапанског рата, да ће Нипонци постати васпитачи нове Кине, више се не може одржати та илузија: данас реформисте и патриоте кинеске, са тајном потпором владе, тврде да је њихов партикуларизам непомирљив; они су се одлучили да буду без странаца, ма ко они били, и да сами собом развију благо и енергију старе Кине. Од ових странаца, најопаснији је онај који је најближи; један изврстан гледалац, г. Роберт де Кајке, пишући последњи пут о Кини Одбору Француске Азије забележио је „опадање јапанског утицаја у Небеској Царевини и скакање америчког утицаја“. Јапанци су дубоко увредили кинеско национално осећање у препорођају; бојкотовање њихове робе никада није потпуно престајало и поново се отпочиње код најмањега повода: у новембру 1908 г., метежи букнуше у Ханг-Конгу и јапански

дућани су били опљачкани: ту скоро, заузеће, од стране Јапанаца, једног пустог острвца, на границама Кореје и Манџурије изазва у Кантону нов узрок гнева: одмах послови са Јапаном застадоше; поруџбине су поништене.

Тако је практиковање бојкотовања ушло у обичаје Кинеза, оно се ту усадило и тежи да постане хронично. Бојкотовање је било пробни камен за кинеску солидарност; примењено на Американце, по том на Јапанце, оно је манифестовало и у исто време постакло буђење националног осећања у Средњој Царевини. Кинески национализам дао је тако пример, који неће остати без подражавалаца; он је упутио у употреби једнога новога оружја које тежи да постане par excellence оруђе борбе економскога национализма.

(превод с француског)

Рене Пинон.

— СВРШИЋЕ СЕ —

ДВАДЕСЕТ ГОДИНА

ПОЛИТИЧКЕ БОРБЕ НА ПРИМОРЈУ

(1880—1900 год.)

(БИЉЕШКЕ, УСПОМЕНЕ И УТИСЦИ)

(НАСТАВАК)

V

Душевне и тјелесне тортуре

Унутрашње прилике српске странке на Приморју постајале су с дана на дан све теже. Непрестане трзавице, потајна роварења, борба са Хрватима, прогонства са владине стране довођаху до очајања свјеснији елеменат. Није се могло знати до чега ће све то да доведе. Те године, 1899, требало је обновити сва општинска представништва. По раној зори могло се предвидјети, да ћемо ми Срби тешко страдати. Страдање било би лакше и не би га толико било, да су сви Срби били у једном колу. Као што сам већ прије напоменуо, оснивање политичког друштва Српско Братство није многима било по вољи. То друштво имало је присташа. Имало је и противника. И то је требало да дође, па да се још боље поцјепамо. Дубровник је ради тог политичког друштва и ради његових противника у горњеј Далмацији, отворено осуђивао ове. Корио их је, да су они криви унутрашњим трзавицама српске странке. На такво писање у почетку нијесам хтио да се осврнем. Од једног зла нијесам хтио да правим два. Нијесам хтио, да и ту нашу унутрашњу невољу износим на јавност. Приватним путем настајао сам, да се о томе ништа не пише. Кад је моје настајање било без икаквог успјеха, у 2. бр. Српскога Гласа од од 1899 год. напишем о томе ово неколико редака:

„Њекијема ће, можда, изгледати чудновато за што је овај лист, који је орган цјелокупне српске народне странке, био хладан према политичком друштву, које је основао један дио наше странке. Тај наш положај тумачио се до сада на више начина. Говорило се којешта. Измишљало се још више. Подметале су се њеке инсинуације, које нијесу могле да нађу никакве оправдане основе.

„Друштво је основано без претходног споразума и судјеловања многијех честитијех и угледнијех Срба, који су у првијем данима наше странке играли главну улогу. Одбијени су људи, који су много жртвовали за Српство, а од Српства нијесу захтијевали ни добили ништа. А по готовом чину, кад се друштво морало да организује, отуђени су људи, који су за Српство излагали и свој живот, док су други почивали на мекијем душецима. Није никакво чудо, што су ти људи увријеђени такијем поступком. Морали су бити увријеђени тијем више, што томе нијесу дали никаквог разлога.

„Данашњој нашој унутрашњој трзавици не треба, дакле, тражити којекакве узроке. Нико није устајао против политичког друштва, као друштва. Нико се није огријешио о програм српске странке, јер да је то ма ко био, ми га не бисмо штедјели. Да увријеђенијем Србима није, заиста, „до борбе и неслоге, већ до слоге и једнодушности“, они су то више пута доказали и писмено и усмено. Није ништа помогло. Одбијали су се немилосрдно.

„Према томе, пада и оно, што се са извјеснијех страна вели, као да се ти људи „боје радикализма“. Од радикализма, па чак и од ак-радикализма није се никада бјежало, кад је био умјестан. Ниједна страна, ниједан ступац, па ни ниједан редак овога листа не може се изнијети, као доказ, да се бјежи од најодлучније одбране свега онога, што Србину мора да је свето.

„И ми се надамо, „да ће ове часовите неслоге брзо нестати, и да ће се о њој у будуће говорити као о незнатноме неспоразуму“. Кад нестане личних мржња, кад нестане недостојнијех подвала, кад се буде пазило на дјела, а не на празне ријечи, нестаће и данашње трзавице, којој се могу веселити само наши, српски, душмани. Пут, којијем се може доћи и којијем се могло доћи до тога, показао се до сада више пута“.

Било је, заиста, жалосно, што смо се губили у ситнаријама. Да нијесмо нашу снагу трошили у то, год. 1899 не бисмо

били забиљежили, као једну од најсудбоноснијих по Српство на Приморју. И баш у почетку те године, док смо се ми гонили, да ли ваља или не ваља Српско Братство, у Дубровнику се, по напутку са стране, ковао паклени план против нашег Српства. По бечким и пештанским новинама трубило се о велико-српској пропаганди у Дубровнику и у Боки Которској. Та је пропаганда била, наравно, подгријавана из Србије, а особито из Црне Горе. Потпомагала је и влада у Задру! Да се и то питање рашчисти, за 6. бр. напишем чланак Српска мисао. У том чланку рекао сам:

„Од њеког извјесног времена, један бечки лист, који се упрегнуо у натражњачка клерикална кола, доноси разне вијести о Српству у јужнијем крајевима нашег Приморја. Узео је на нишан Дубровник и Боку Которску. О тијем српскијем предјелима пише, као да нијесу српски. У Дубровнику и у Боки Которској, по његовом мишљењу, српска мисао шири се на умјетнички начин. Тобожња српска пропаганда развила је ту свој рад. Прогони све оно, што није српско. Новац се дијели на вреће. Обећањима се заслепљује народ. И, наравно, пошто је Црна Гора најближа Дубровнику и Боки Которској, каже се, да она, Црна Гора, највише ради на томе. Јер, Срби у Дубровнику и Боки Которској хоће да остваре велику српску мисао. Ту мисао благосиља малена, али витешка Црна Гора.

„Овакви гласови нијесу осамљени. Није их донио само бечки Vaterland, клерикални лист. Пренијели су их сви бечки листови. Најпослије су ти гласови нашли гостопримства и у службеној штампи бечке владе.

„Док је клерикални лист сам писао о томе, нијесмо хтели ни главе да осврћемо. Дух и правац, који у њему влада, није могао да одобрава и оно, што би, и ако измишљено, могло да буде на штету његовијем мезимцима. Клерикалство, које је већ од неколико година завладало у најгушћијем редовима нашијех Хрвата, гледа у свему великог баука против самога себе. Не тражи средства, да одбрани своје струје. Све му добро дошло. А нај јаче му је средство недостојно и простачко денунцирање. Такве измишљотине прихватила је и штампа, која је много озбиљнија, од клерикалне. Та штампа, а особито службена, била је до сада у њеколико опрезнија. Није све примала за готово. Испитивала је и проучавала је разлоге њекијем гласовима, који су се проносили и који се проносе о људима и народима

у границама ове државе. Да је то урадила и овога пута, била би дошла до противног закључка. Не би својијем писањем потрзавала њека питања, која нијесу умјесна за њу. Не би онако писала о српској мисли, па била ова мисао велика или мала. Дошла би до увјерења, да српска мисао није оно, што она говори и пише да је.

„Разумијемо пак у неколико сву ти хајку. Црна је Гора ту. Она, и ако сиромашна и малена, давно је већ велика кост у грлу њекијема, који би хтјели још да гутају. Црногорско поносито стјење разбило је до сада многе силе, које су хтеле да га освоје. Оно ће и на даље да буде једнако тврдо. И у напријед ће се опирати њекијем назови - пријатељима, којијема копа очи. Требало би уништити тај отпор. Али кад за то нема ни пушке ни топа, изабрало се друго средство. Црну Гору ваља приказати свијету као средиште агитација, које се не слажу са спољашњијем добријем пријатељскијем односима. Потајно роварење у туђој држави, кад би се могло доказати, вријеђало би и најсветија начела међународне влаштине.

„Има још разлога таквом писању. Наш народ у Боки Которској види и зна, да га од Црне Горе дијели само државна граница. Та државна граница и не примећује се. Непрестано међусобно општење, исти језик, исти обичаји, у многијем догађајима једнака и заједничка прошлост, не могу да одбију Бокеље од Црногораца. Бокељи и Црногорци, у народносном погледу, сматрају се као два тијела и једна душа, друкчије и не може да буде, јер су им не сличне, него потпуно једнаке све народносне особине. Треба уништити тај братски, заједнички осећај, који је сасвим природан и који у себи нема ништа насилничко. Треба одбити једну од друге двије српске гране, које, стицајем прилика, веже само исто име, име српско. Треба отуђити синове исте мајке, да нестане оног страшила, које замишљају српски душмани. У овијем жељама ми налазимо један дио разлога неистинитом писању бечке штампе. Ради тога износе се свијету на видик њеке неистине, које могу најбоље да карактеришу оне, који их протурују.

„Ко зна шта је српска мисао; ко је имао прилике и воље да прати историју српскога народа од најдавнијих времена до данас; ко је хтио да разумије, али добро и тачно да разумије, што значе и што би могла да причају она велика и непрегледна поља, посијана српскијем костима и заливена српском крвљу;

ко, велимо, зна све то, тај ће знати и шта значи српска мисао. Свако може то да зна или да дозна. Може свако, али не могу они, који су заслијепљени клерикалнијем духом око бечког листа. Не могу ни они, који нијесу опијени тијем духом, али имају са свијем другијех рачуна.

„Српској мисли, ма гдје она била, не треба пропаганда. Та јој прапаганда најмање треба у Дубровнику и у Боки Которској. Ко добро познаје прилике, у којијема ми живимо, мора се чудити гласовима, да чак и државни фактори потпомажу ту пропаганду. Чињенице доказују противно. Српска мисао, гдје је год има, самоникла је. Она је природна посљедица великијех пређашњијех догађаја. Она је дубоко усађена у срцима свијех онијех, који знаду шта значи бити Србин. Српски народ на овом нашем китњастом Приморју налази се на таквом положају, да сам не може да предузме никакав велики посао. Али му нико не може забранити, да љуби као своје оно, што, заиста, и јест његово. Српска мисао, јака као бујица могла је до сада да савлада многе огромне препријеке. Ни веће препријеке неће моћи да обуставе њен правилни развитак. А пошто је Српска мисао нипродна мисао; пошто у њој нема туђинског калемљења; пошто је не подржавају никакви несрпски утицаји и пошто она најбоље одговара народноснијем осећајима на Приморју, она ће и на даље славити побједу за побједом.

„Денунцијантима остаће само њихов прљави пасао“

Како се у то доба, почетком фебруара, отворио далматински сабор, бечки листови оборише се још више на ту умишљену српску пропаганду. Уважена Neue Freie Presse није могла, а да, региструјући отварање сабора, не каже и ово: „У говорима, којима су саборски предсједник и намјесник отворили сабор, дотакнута су многа питања. Али о једном од најважнијих сасвим су прећутала оба функцијонера, т.ј. о православној и велико-српској пропаганди у јужној Далмацији, која напредује и која се из Задра, на жалост, са веома утицајног мјеста потиче и помаже“.

Пошто сам знао, да је у Дубровнику био нарочити одбор, који је по новинама ширио те гласове; пошто је душа тог одбора био један млади надувени аустријски аристократа, који је хтио да стече заслуга за будућност, пошто сам знао, на кога се циља у Задру, у 7. бр. Српскога Гласа одговорио сам бечком листу:

„Хрватски правашки листови, којијема је усрећена Далмација, једва су дочекала такво пискарање.

„Да је јужна Далмација тамо негдје у шестом, до сад непознатом, дијелу свијета, а не под носом Задру и бечкијем новинама, могли бисмо у нјеколико да разумјемо такве гласове. О непознатијем земљама и крајевима може се писати којешта. Могу се измишљати којекакве бајке. Нико није у стању да их контролише и да их побија. Али о земљи, гдје су ћћ. кк. жандари, бићемо слободни да кажемо, врховна власт и у којој на сваком брежуљчићу у шупљинама тврдијех зидина провирује ждријело топа, није ни племенито ни поштено кад се тако пише. Особито у Боки Которској жандари су власт над властима. Има их на гомиле не само у важнијим мјестима. Размиљеше се читаве чете и по најмањијем селима. Тамо жандари знаду и што ко руча и вечера. Добро пазе и шта се говори. А најбоље прате шта се ради. Вјерује се само њима. Па ипак, та власт над властима не зна ништа ни за православну ни за велико-српску пропаганду у Боки Которској. Јер да те пропаганде има и да је у онаком јеку, као што је приказују бечке новине, жандари, заиста, не би штедјели Бокеље. Било би их већ до сада по тамницама. Судови се не би журили, да их пусте на слободу.

„О свему томе не чује се ништа. Чули бисмо барем ми. Јер наши пријатељи знаду да нам јављају такве ствари. Јављају нам једино, да се Бокељи чуде тој новој напасти. Чуде се одакле православна пропаганда у Боки, кад прођоше већ двије године, од кад је изгорјела православна катедрала у Котору. О грађњи нове ни помена нема. Чуде се велико-српској пропаганди, која се чак и из Задра помаже, кад и слијепи виде, да се у Боки ствара и брани оно што није српско и што је против Српства. Људи се чуде. Имају и чему!

„Али ако се чуде они, који нијесу вјешти данашњијем марифетлуцима, не чудимо се ми. Може да буде двије врсти марифетлука. Они су лични, ради личне мржње, или политички, ради прљавијех политичкијех рачуна. У томе бисмо могли да тражимо разлоге онаком писању у тобожњој православној и велико-српској пропаганди у Дубровнику и Боки Которској. Кад смо у прошлом броју писали о овијем истијем денунцијацијама, нијесмо могли, а да ради њих не укоримо нашу браћу Хрвате. Хрвати су први почели, да нас часте таквом ђакони-

јом. Они су први употребили то оруђе у политичкој и народносној борби противу нас Срба. Данас се наставља исти посао. Разлика је сада само у томе, што Хрватима у таквом раду прискачу и њеки, који нијесу Хрвати. Људи, поштени и искрени, казали су нам и писали су нам овијех дана, шта се мисли о писцима најновијих денунцијација против Срба. Казали су нам и писали су нам, и на кога се сумња, да је творац, те најновије хајке противу Срба.

„Не да се ни замислити, да би велики бечки листови од једном узимали такве улоге према Србима у Дубровнику и Боки Которској, кад им упливне личности не би шиљале онако крупне вијести. А кад им ма шта дође од људи, који су на високијем чиновничкијем положајима или за које су спремљена масна чиновничка мјеста, бечки листови вјерују. Гурају у свијет такве вијести, увјерени, да ће, можда, користити барем онијема, који су им их послали. Па кад бечки листови вјерују својијем извјештачима са далеког нашег Приморја, можемо и ми да вјерујемо онијем поштенијем и искренијем људима, који су нам причали и писали о творцима тијех денунцијација. Да у то вјерујемо, имамо и сувише разлога. До душе, у политичкој борби, у којој се употребљава свијетло оружје, не гледа се ко пише. У борби, која је тамна и натражњачка, као ово најновије денунцирање, заслужује погађати и по својој прилици погодити ко што пише. Кад се поуздано зна, или кад се барем може посумњати ко тако пише, денунцијације се могу свести на њихову праву мјеру.

„Из Беча у Задар, па из Задра у Дубровник, послан је недавно, као политички чиновник, један млади барун. Може бити и без инструкција, видио је шта му треба за добру чиновничку каријеру. И ако је још на најнижем степену, те каријере, према свезама, које ужива, могао је да се увуче, гдје му је требало да буде. У Дубровнику се уортачио са поповима, који не воле ни да чују о Српству. Јунак, као онај чије име носи, премда је крштени му кум погријешио што му је надјенуо такво име, хоће да ратује против Срба. Да се захвали, ваљда, Хрватима за њеку лањску маш кара ду, купи по Дубровнику чланове за тамошњу хрватску читаоницу. Да се покаже достојан високог повјерења, о прошлијем накнаднијем изборима у Дубровнику отворено и јавно радио је за хрватског кандидата. А да својијем старјешинама докаже, како је

он на правоме путу, кад ратује против Срба, — пише лажне дописе у Vaterland-у и у осталијем бечким листовима. У дописима износи њеку тобожњу српску пропаганду“.

У свези с том умишљеном пропагандом била је вијест, коју сам добио из Суторине у Херцеговини, а коју сам штампао у 9. бр. Српскога Гласа:

„Познато је већ, да се у нашој непосредној близини, малко на сјевер, установио читав одбор, којему је задатак да поткопава јаму свему ономе, што је у Српству добро и поштено. Тај одбор има своју филијалу у Херцег-Новоме. Рад удружених одбора већ се види и осјећа.

„О томе одбору хоћу да Вам јавим њешто, што је од великог интереса за материјални напредак, шта више, и за опстанак овог честитог листа. Одбор добива инструкције из Беча, из Загреба, а особито из Сарајева. Инструкције из Сарајева најпогибељније су за овај лист. Тамошњи громовници покушали су све код свијех неодвиснијех српскијех листова у Аустро-Угарској, само да не пишу о стању у Босни и Херцеговини. Код Срп. Гласа покушали су непрестанијем запљенама, затвором уредника, расправом пред поротом итд. итд. Увјерили су се, најпослије, да им то ништа не помаже код данашњег уредника. Ви не попуштате, а у томе имате право. С тога су у Сарајеву промијенили такт. Хоће да ископају материјални опстанак овоме листу.

„Овдје у Суторини, на неутралном земљишту, виђам често њеке сумњиве личности из Дубровника и Херцег-Новога. Састају се, договарају се, па се онда поново враћају на своја огњишта. Ту, надахнуте новијем духом, те личности бургијају и против Српског Гласа и наговарају његове претплатнике, да га се одрекну као Петар Христа. Ако сте, дакле, осјетили што год у овом правцу, знајте гдје је извор. И код нас Срба има, на жалост, људи, који могу да виде, а неће да виде, и могу да чују, а неће да чују“.

Државни тужилац у Задру, који је врло добро био обавијештен о свему овоме, није допустио, да се ова вијест слободно чита. Одмах је забранио тај број листа. Писање о пропаганди није ипак престало. Иста Neue Freie Presse, од 28 марта. донијела је допис тобож из Задра, у коме, одмах на почетку каже:

„Успјеси, које је српска странка о посљедњим накнадним изборима постигла у Книну и у Дубровнику, изгледа, да су

господи угријали главу, Писање њихових органа, а особито овдјешњег Српског Гласа, постаје све смелије. Постају све жешћи нападаји на управу у Босни и Херцеговини, а и на поједине чиновнике у Далмацији, који се њима не свиђају, тако да свако пита, како се догађа, да се тако што смије штампати у противности са овдје иначе нимало благом праксом".

Бечки лист могао је говорити о часовитом српском успјеху у Дубровнику. Ту је, о изборима год. 1898, први и пошљедњи пут изабран Србин за посланика. И тај мандат трајао је само годину дана! На остале подвале бечког листа, одговорено је у 12 бр. Српскога Гласа:

„О успјесима српске странке у Книну могу да говоре и пишу само странци, као што су већином они, који из Дубровника шаљу такве дописе. Книн је нај јача српска кула у цијелој Далмацији. Книн неће никада моћи да освоји никаква сила ни да га отме из српскијех руку. И до сада су гавранови облијетали око Книна. Мука им је била узалудна. Увјерише се, да је орах воћка чудновата. Поломише зубове, а Книна не освојише.

„Што се тиче писања овога листа, оно није ни мање ни више него таман онако, како изискују пријеке потребе српскога народа. Писали смо и пишемо не гледајући никоме у брке. Пред очима нам је увијек љепша и срећнија будућност српскога народа. Да је дубровачкијем дописницима до истине, не би се могли тужити на слободу штампе, која се примјењује на Српском Гласу и чије пошљедице вуче и наш уредник. Од једанаест бројева, који су ове године изашли, заплијењено их је пет (5). О многобројнијем лањским запљенама нећемо ни да говоримо. Али можемо споменути прву истрагу, затвор и прву расправу против нашег уредника ради злочинстава по § 65. к. з. Можемо и хоћемо да споменемо и истрагу ради преступа по § 24. закона о штампи, гдје не суди порота, него Ц. Кр. Земаљски Суд у Задру. Та истрага није још свршена.

„Шта би још хтјели дубровачки дописници Neue Freie Presse да се ради са Српскијем Гласом и са његовијем уредником? Ако желе да се за сваку запљену поведе истрага против уредника, нека буду увјерени, да би нама то још драже било. На расправама, гдје би се јавно претресало о тијем страшнијем злочинствима, показало би се најбоља, ко има право, а ко криво".

Против гласова о православној пропаганди, у 14. бр. листа штампао сам чланак, који је написао врло угледни Србин. Тај чланак заслужује, да се и овде штампа:

„Кад се ту скоро почело у њемачкијем новинама писати о великосрпској и православној пропаганди у Далмацији, примијетио сам једноме господину, који стоји на високоме, да то мора бити посао хрватскијех праваша. (Уз благослов и припомоћ њиховијех господара, као и увијек до сада. — Пр. уредн. Срп. Гласа). Настојао је тај господин да ме увјери, да то није потекло од праваша, него из њемачког извора. Међутим Nar. List доказао је, да сам имао право и да је баш из правашког хрватског табора бачена у њемачке новине мисао о њекаквој великосрпској и православној пропаганди у Далмацији. На ту великосрпску пропаганду ја се нећу овдје освртати, јер је о томе у овоме листу већ говорено. Осврнућу се на ону другу пропаганду, на православну.

„По N. L. та пропаганда не само што постоји у Далмацији, него, као што исти лист у свом 30. броју каже, то је дело српскијех владика далматинскијех и српског фанатизма, а томе дјелу треба стати на пут. Па пошто N. L. нема вјере у своју моћ и у моћ своје странке да то сузбије, то он и апелује на католичке бискупе, који су сада на окупу у Задру, да они јавно и отворено устану против српскијех владика у Далмацији, који јавно и тајно раде против католичке вјере, а посредно и против Хрватства, и којима „mjerodavni krugovi“, а то ће рећи влада, иду на руку.

„Кад N. L. казује, да постоји у Далмацији православна пропаганда, да је она дјело српскијех далм. владика и да ту пропаганду морају катол. бискупи енергично сузбити, тада би требало да N. L. и докаже, да заиста и постоји та пропаганда. Јер овако денунцирати српске далм. владике и тражити да против њих устану катол. бискупи, то не само што није лијепо и племенито, него се тијем узбуђује и вјерска борба у Далмацији између двије цркве и може се створити њешто, што би на измаку XIX вијека служило само на срамоту Далмацији.

„Ми добро познајемо дјеловање правосл. владика у Далмацији, те кажемо, а у стању смо и свечано утврдити, да у Далмацији нити има, нити може бити православне пропаганде, и да наши владике нити су радили, нити раде, ни јавно ни тајно против католичке вјере. А не раде они с тога, што их

њихова црква учи толеранцији, а што знаду да се вјерски прозелитизам противи законима. Али колико су наши владике толерантни, толико су они и свијесни себе и свога положаја, као и заклетве, коју су положили, те према тој свијести својој и заклетви они раде у својим владичанствима онако, како морају радити. Кад ко нападне на њихову цркву, или хоће да им отргне кога од њиховог стада, они тада ступају на обрану свом енергијом, каквом су по положају своме дужни да ступе. И чим се жешће нападне на њихову цркву, тијем је јачом енергијом они бране. Тако је било 1881, кад су пок. владика Кнежевић и владика Петрановић издали своје посланице о „slavenskom hodočašću u Rim“; тако је било 1896, кад је владика Милаш издао своју посланицу о покушају уније у Врлици и Штикову. Тада су наши владике мушки одбили насртај на своју цркву, а тако ће они, ми смо сигурни, поступити сваки пут, кад се ма с које било стране дирне у њихову цркву, — јер им је то дужност. И ово су они јавно чинили, јер на јавну обрану своје цркве имају право по основнијем законима наше монархије. И то је била од њихове стране самообрана, а никаква пропаганда вјерска. Је ли се пак та њихова самообрана дотакла и Хрватства, нијесу у томе криви наши владике, нити су се они осврталн на то, што су хрватске народности били они, који су нападали на правосл. цркву у Далмацији.

„Дакако, ова самообрана далмат. владика није свима по ћуди данас у Далмацији, а због разлога врло добро појмљивијех; да ли пак и племенитијех, то је већ друго питање. Научили су били, да православне у Далмацији сматрају, као бесправну рају, која мора да зависи од иновјераца и која не смије ни главе помолити у јавности. Научили су били, да је једна само владајућа црква, и према томе да се мора настојати обраћати у ту вјеру сваког православног и да им влада у томе мора помагати, као што је и помагала. Научили су били, да влада прогони православне владике далматинске, који су бранили своје стадо, и да их протерају из државе, као и Љубибратића (1720) и Кончаревића (1753); да гледа на катедру правосл. владике у Далмацији, као на cattedra di pestilenza, и да сви православни свештеници морају зависити од катол. бискупа. Научили су били, да им влада помаже уваћати унију у Далмацији, па и да повлађују влади, која је и не допуштена средства на то употребљавала, као за Лилијенберговог намјесниковања у

Далмацији. На све ово и слично научили су били; па кад данас тога влада не чини, јер не смије чинити, и кад попушта православнијема у Далмацији у вјерском одношају оно, што по основним државним законима мора да допусти, данас је то Nar. Listu противно; и он у томе види, како „mjerodavni krugovi“ иду на руку нашијем владикама и неће да с њима поступају, као што су у прошла времена поступали млетачки проведитори: Valier, Riva, Pisani, Cavalli и др., или намјесник Лилијенберг.

„Дјелом је наших владика N. L. и то, што је „Српство истовјетовано у Далмацији са православљем“, или како каже тај лист „sa hrišćanstvom“. А ма зна ли N. L. шта је хтио тиме да каже? У јужној Далмацији и православни и католички Срби старосједиоци су, а у северној су Далмацији они већ од близу 500 година. Код свијех православнијех Срба у Далмацији српски се свеци у црквама славе још од доба првог српског светитеља Симеона, па до данашњега дана. По Србљаку служе се и данас у одређене дане, као што се то радило и прије њеколико стотина година. Ради тијех његовијех светитеља и учитеља црква код православнијех Срба добила је тип српски, као што је ради истог разлога добила црква код Руса тип руски. Ово је свакоме познато, ко иоле зна мало историје. Па кад је тако, а тако јест, опет питамо шта је хтио N. L. да каже онијем, да је дјело далмат. владика што је истовјетовано у Далмацији Српство са православљем? Хтио је он, да далмат. владика уплете у политику и да њих окриви за „велико-српску пропаганду“ у Далмацији, јер они, бранећи своју цркву, бране и ту пропаганду. Та је пропаганда по N. L., наперена против наше монархије. По томе. далм. владике бране и шире мисли анти-државне; и то они чине тако, да су заразили истијем мислима сав „грчко-источни елеменат“ у Далмацији, дакле сав правосл. српски народ далматински. Па шта сад хоће N. L.? Од владе, или „мјеродавних кругова“, он се не нада никаквом добру у томе, не само, него та влада, по њему, још иде на руку владикама, и с тога N. L. обраћа се катол. бискупима, који су сада на окупу, да би уредиле „одношаје католичке црве у Далмацији са грчко-источним елементом; а то би било тако, да ти бискупи настоје учинити са оба правосл. владике, оно, што су прекланни били покушали да учине са владиком Милашем, а народ православни у Далмацији да настоје сав

покатоличити. И ово тијем прије морали би ти бискупи да учине, што је N. L. чуо овијех дана „очите пријетње и потицања на раскол“ од стране њекијех листова, што дакле пријети опасност да пријеђе у православље хрватски народ, — дакако усљијеп православне пропаганде у Далмацији!

„Шта ће далматински католички бискуп радити и урадити на својијем конференцијама, то ми не испитујемо. Али кад би они послушали оно што им N. L. препоручује и то би остварили, тада би се тај лист могао тјешити, да је врло пробитачан његов стари денунцијатски занат, те би се истијем занатом могао са поуздањем и у напријед бавити“.

Далматински сабор саборисао је, као обично, неколико недеља. О том саборисању било је десет српских посланика. Никада до тада, па ни од тада, није их било толико. О том засједању преговарало се и договарало се опет, како да нестане унутрашњих трзавица у странци. Одржан је састанак у Задру. На том састанку, осим посланика, било је и неколико угледних Срба из оближњих мјеста. За коначни одговор изабран је одбор, коме је повјерен овај посао. На договоре ја нијесам ишао, јер ми је било досадило то вјечито узалудно трчкарање. Знам само, да су се на тим договорима порицали гласови против правца, који сам ја био дао Српском Гласу. Неки, којима је читава српска географија ово наше Приморје, осуђивали су моје писање о Босни и Херцеговини. Нијесу одобравали ни моје држање и игнорисање неких људи, које нијесам могао да трпим. Тражило се средство, да се све то промијени. Мислило се, да се и нашло.

О успјеху тих преговора и разговора штампано је у четвртак, 11 (23) марта 1899, у 10 бр. Српскога Гласа ово службено саопштење:

„У уторак у подне затворен је далматински сабор. Наши, српски посланици, пошто су своју патриотску задаћу извршили, разишли су се и вратили својим кућама. Мило нам је, што овом приликом можемо јавити нашијем читаоцима и осталијем пријатељима наше ствари, да су се, у братском и искреном договору и споразуму српскијех посланика, а уједно повјереника Српскога Братства и осталијех виђенијех људи, сасвијем изгладиле оне несугласице, које су у посљедње вријеме у неколико потрзавале нашу странку. Увјерени смо, да ће овај сјајни и сасвијем оправдани успјех братског збора и дого-

вора, с којијем су Срби на Приморју показали толико свијести и солидарности, потпуно стишати страсти и једнодушну браћу одвести опет путем старе и заједнице, у корист српске странке и славу српскога имена.

„Биљежећи с патриотскијем задовољством ову радосну вијест, ради знања и утехе свега нашега народа, ми је с наше стране попраћамо срдачнијем ускликом: нека је срећно и берићетно!“

Колико је истина било у том саопштењу и како се често, ради опште ствари, мора гушити истина, показује најбоље изјава, коју је управа Српскога Братства послала ради тог саопштења. У тој изјави, која је штампана у 12 бр. Српскога Гласа, речено је:

„Сваки родољубиви Србин имао би се радовати ако би се у српској народној странци на Приморју — као што се чита у броју 10. овогодишњег Српског Гласа — постигла, не ваљда привидна или часовита, него управо чиста, искрена и дјелотворна слога, намјењена општој народној користи и срећи, али истини на част дужност је потписаној управи изјавити да у односним преговарањима у Задру Српско Братство није било представљено по никаквом својем нарочитом повјеренику, премда између српскијех посланика на Сабору Далматинском деветорица су чланови а петорица и Одборници у Управи Српског Братства“.

Да не крива ни тамо ни амо, тој изјави Српскога Братства додао сам ову примедбу:

„Доносећи ову изјаву, морамо, по дужности, да констатујемо истину о вијести коју смо донијели на челу 10. броја Српскога Гласа.

„Цијела вијест написана је договорно са српскијема посланицима. Ријечи „а уједно повјереника Српскога Братства“ наглашене су по нарочитој жељи истијех посланика, који су и чланови и одборници Српског Братства.

„У осталом, познато нам је, да је клуб српскијех посланика позвао председника Братства, да и он учествује у договарањима. Он је међутим одговорио, да не може доћи, него би по потреби послао замјеника. Српски посланици, и без тога замјеника, сматрали су себе у праву да сврше посао на углед и корист цијеле српске странке“.

Кад су се српски посланици разишли својим кућама, председник српског клуба на сабору замоли ме, да се састанемо, јер да има важних ствари да ми припошти. Ради поштовања према старијем човјеку, а знајући, да Српски Глас није мој лист, радо се одазовем позиву. Међутим, један српски посланик, који је о нашим питањима мислио као и ја, обавијестио ме о главном предмету тога разговора. Био сам, дакле, приправан на све.

— Чувај Босну и Херцеговину! — рече ми тај српски посланик, кад смо се растајали. Није требало, да ми то препоручује.

— Видјели сте, — биле су прве председникове ријечи, кад смо се састали — како нам је успело, да, барем привремено, утишамо трзавице у нашој странци Све је изглађено и све је измирено.

Тада се још није знало за изјаву Српскога Братства коју сам већ пренио.

— Да се та слога — настави председник — још боље утврди, да не буде више онога што је било, сада зависи једино од Вас. Вашим писањем у Српском Гласу треба да настојите, нека се ватра гаси, а не распирује.

— Мени се чини, — нијесам могао, а да не прекинем председника — да је та препорука мени сасвим сувишна. У мало мање од двије године, што уређујем и пишем Српски Глас, не знам, може ли се наћи једна тачка, ради које би ми се ишта могло замјерити. Примао сам о томе и чланака, и вијести, и дописа. Све је то ишло у кош. Та препорука била би умјеснија за Дубровник, него ли за Српски Глас.

— Неће ни Дубровник више, — одговори ми председник — како је писао до сада. И њему је препоручено исто, што и ја Вама сада препоручујем. Него српски клуб наложио ми је, да Вам топло препоручим и на срце ставим неколико главних мисли и тачака, којих треба да се држите о писању у Српском гласу — и председник извади из џепа папир, који је хтео да ми прочита.

— Пошто Српски Глас није мој лист, него орган српске странке на приморју, — примјетим председнику, сјећајући се и мог разговора са српским послаником, који ми је повјерио, о чему ће бити разговор — у колико се мисли и тачке српског клуба буду слагале за мојим увјерењем и у колико се не

буду односиле на прилике ван Приморја, ја ћу врло радо да водим рачуна о њима. На све оно, што се оноеи питања и прилика ван Приморја, нећу никоме допустити, да мене даје правац у писању.

— Клуб српских посланика, докле, жели, — поче председник да чита, а и ја станем биљежити те мисли и тачке, да их не бих заборавио — да Српски Глас не смије ни у којем случају и ни у једном дјеловању игнорисати српске посланике на земаљском сабору и на царевинском вијећу, шта више, биће му једна од главних дужности, да њих подупире, прати и пристојно оцјењује њихов посланички и патриотски рад. То је прва тачка,

— Стан' те! рекох председнику. — Та препорука, мисао или тачка била је сувишна. Рад на земаљском сабору и ове и прошле године изнесен је и оцијењен је вјерно и по заслузи. Рада на царевинском вијећу није било, па се о томе није могло ни писати. Од наших посланика није нико у Бечу ни ријечи проговорио. Што се тиче ријечи игнорирати, ја не знам, шта хоће с њом да се каже. Ако наши посланици хоће, да Српски Глас јавља, када и куда они путују за народне потребе, нека ми то кажу или поруче. Српски клуб не може тражити од мене, да ја пушком на раменима чувам на задарској обали сваку лађу која долази и полази, па да биљежим, да ли је у њој који од наших посланика. Признаћете, да ја још нисам спао на то. Ако што год ураде или проговоре о општим стварима, нека ми јаве. Ја ћу се највише радовати, ако ишта добро узмогнем забиљежити и донијети у Српском Гласу Али, ако наши посланици у Бечу не раде, или неће или не знаду да раде, ја од ничега не могу створити нешто.

— Ово су препоруке за будућност, — рече ми предсједник — а о прошлости немојте говорити. Друга је тачка, — настави председник читање — да остаје апсолутно искључена свака неповољна критика и неповољно нападање које му драго личности, која припада српској странци на Приморју без изричите дозволе српског клуба.

— Добро је, — одговорих на ту тачку у шали — кад који Србин што год погријеши, без обзира, да ли је прости војник или формални генерал, треба сви ви посланици, да дојурите у Задар на договор и савјетовање. Кад бисте се заиста, хтјели држати тога, морали бисте цијелу годину да путујете до Задра

и од Задра. Добро је. И ту сам тачку прибиљежио. Изволите, молим Вас, напријед.

— Трећа је тачка, да Српски Глас треба да прати и подупире рад Српскога Братства у свим његовим фазама и да доноси имена и своте приложника у фонд друштвени.

— И то се може лако удесити, — проговорим, чудећи се да још нема говора о Босни и Херцеговини — али ће тешко ићи са радом Српскога Братства. Тај рад, буде ли га, моћи ћу пратити. Нећу га и не могу га ни хвалити ни кудити, какав год био. Ви знате, под каквим је аусиицијама и са каквим је намјерама установљено то политичко друштво. Ја сам му најискреније противан. Знам, да му ни Ви нијесте пријатељ. Његов, дакле, рад ја нећу ни хвалити ни осуђивати. Пошаље ли ми управа какав извјештај, ја ћу га штампати.

— Друго се и не тражи — рече ми предсједник, — од Вас и од Српскога Гласа. Четврта је тачка, — настави предсједник читање, а ја наћулио уши, да чујем, да ли ће сада доћи на ред Босна и Херцеговина — да Српски Глас треба сваку размирицу у нашој стрнзци да блажи и треба да позивље на братску слогу и љубав на корист опште ствари.

— То се разумије само по себи, — одговорим предсједнику — али од свега тога опет нема ништа. Ниједан народ на свијету не употребљава толико ријечи братска слога и братска љубав, колико ми Срби. А нигдје, ни у ком народу нема мање братске слоге и братске љубави, него ли код нас Срба. Не мари. Што је било до сада, биће и од сада.

— Пета је тачка, да, према правцу, којега се представници српске странке намјеравају држати према хрватској народној странци, а и обзиром на предстојеће опћинске изборе, Српски Глас треба да настави полемику, кад се нужна покаже, искључиво наперену против радикално-правашких Хрвата, а неће одбијати наглашавање на могућност слоге између Срба и Хрвата, кад би се то истицало у Јединству, органу народне хрватске странке.

— И опет та блажена слога! — нијесам могао, а да не повичем. — Најприје је било говора о слози и љубави међу Србима. Сада треба стварати слогу са Хрватима, а особито са онима од хрватске народне стране. Све ће то ићи као по лоју. Треба само, да ми никада не дирамо у Хрвате, да им допуштамо, нека раде шта хоће с нама, па је готова слога. Има ли

још, молим Вас, каква тачка или мисао? — упитам, увјерен, да је сада ред на Босну и Херцеговину.

— Нема ништа, рече ми предсједник — што се тиче садржине и правца Српскога Гласа. Има још само нешто формално. Неки се боје, пасмија се предсједник — да ви не присвојите Српски Глас. Пред законом Ви сте власник листа, па би неки хтјели, да се и то уреди.

— Врло радо, — одговорим — тим више, што то формално власништво мени задаје непотребних главобоља. Кад сам се примио уређивања листа, ја сам нарочито, и усмено и писмено, нагласио, да са власништвом листа нећу да имам никаквог посла. Нијесам хтио и нећу, да се и мени шта у том правцу замјери, па било то право или криво, како се другима до сада радило.

— Ви онда, молим Вас, — весело ће предсједник — јавите надлежним властима, да власништво листа преносите на мене. Ја ћу вам потписати дотичну молбу, као доказ да се примам тога.

Молба је била одмах готова. Потпишем је и предам је пресједнику, да је он потпише.

— Чувајте се, — рекох му у шали, кад је потписивао молбу — да са оним милијонима, које Српски Глас има на лондонским банкама, не побјегнете у Америку. Била би гријехота, да мени одузмете то уживање!

— Шта би са Босном и Херцеговином? — упита ме, послије састанка, онај српски посланик, који ме извијестио о главном предмету разговора.

— Ено их, гдје су и до сада биле! — нашалих се.

— Како то? — зачуди се посланик. — Зар нијесте ништа о том углавили? Бојао сам се, да у томе не попустиш. Све остало било је ништа. Некима је главно било, да те натјерају, да о Босни и Херцеговини не пишеш ништа, или врло мало.

— Босна и Херцеговина у нашем разговору нијесу ни споменуте. Како си ме ти о томе извијестио, стајао сам запетом пушком, да одбијем од себе и покушај таквог погађања. Своје перо нијесам до сада никоме продавао, па нећу ни од сада. Ако им се не допадне моје писање, нека нађу другога уредника. Ја бих то једва дочекао, јер видим, шта се хоће и куда се иде.

— Како су ти се допале остале тачке српскога клуба? — упита ме још посланик.

— Све су, осем пете, — одговорим умјесне, али су биле и сувишне, да ми се казују. Пету не могу и нећу никако прогутати. Ја ћу свих пет тачака — па му покажем моје биљешке о том — записати на лед и изнијети сада на наше марчано сунце, које је јако. Нека их оно чита. Ја нећу.

У Српском Гласу писао сам послије састанка са предсједником клуба, као и прије. Правац нијесам хтио никако да мијењам. Власт је плијенила лист још чешће, него ли прије. Тома сам се чудио, али сам брзо све разумио. Умољен, почео сам да пишем и малу студијицу о Зрињском и Франкопану. У таквом раду, као гром из ведра неба, стиже ми ово писмо предсједника клуба. Писмо је писано 4. (16.) маја 1899. Доносим га како је писано:

„Поштовани Господине Уредниче!

„Вама је посве добро познато, како приликом преговора вођених за измирење, мене је и једна друга управа приснлила да будем издавалац Српског Гласа. Ја сам се тешко покорио и покорио сам се једино ради тога што нијесам хтео да можда осујетим успјех преговора, који ми је одвећ на срцу стајао и стоји.

„У својству председника клуба српских посланика на сабору будућег издаватеља нашег органа, ја сам Вама казао и Ви сте побиљежили све што је клуб закључио упоглед држања С. Гласа и што ми је клуб наложио да Вам кажем и да Вам топло на срце ставим да се тога строго држите. Али на жалост од онда опет непрестани секвестри батале наше намјере и закључке, упропашћују лист, а мени на особити начин кваре после као начелнику преважне за нашу странку опћине. Ја ово поднијети не могу и не смијем. По закључцима клуба, које сам Вам и усмено саопћио, није смео бити штетан чланак у два потања броја о Зринском и Франкопану, који једнако. било право или криво, ужасно помамљују Хрвате; као што није тактичан начин писања о стварима Босне и Херцеговине. И једно и друго стоји у дијаметралној опрјеци према вољи и одлуци клуба.

„Морамо избјегавати све оно што би дало повода умјереним Хрватима, на сву нашу штету, особито сад пред опћинске изборе. Ако су Бокељи и Дубровчани у велике ради нетакти-

чности свој положај покварили, нећемо и не можемо, никако и нипошто допустити да се иста ствар догоди и снама из горње и средње Далмације, И то највише у Вама стоји. Према тому преносим Вам опет овде закључке српског клуба, Ево их:

„1. Орган српске народне странке, С. Глас, не смије у никојем случају и у ниједном њиховом покрету и дјеловању игнорирати српске посланике на земаљском сабору и на царевинском вијећу, дапаче бити ће једна од главних дужности органа, њих подупирати, пратити и пристојно оцјењивати њихов посланички и патриотски рад.

„2. Остаје апсолутно искључено неповољно критиковање и нападање које му је драго личности која припада српској странци на приморју, без изријечите дозволе клуба српски посланика.

„3, С. Глас има пратити и подупирати рад Српског Братства у свима његовим фазама и приносити имена и свете приложнике у фонд друштвени.

„4. Гдје год би се опазила у странци која размирица, С. Глас мора да исту блажи и позива на братску љубав и слогу у корист опће ствари.

„5. Препоручује се особитим начином што умјерније и опрезније расправљање и суђење у питањима који се државној и опћој политици и управи у окупиранијем земљама Босни и Херцуговини односе.

„6. Досљедно правцу који се преставници српске странке мисле држати према хрватској народној странци у Далмацији — и обзирима на престојеће опћинске изборе, С. Глас има наставити полемику кад се кужна покаже, искључиво напред против радикално-праваником дијелу те странке; не одбијајућ и не искључујућ наглашивање на могућоост снаге између срба и хрвата, кад би се то у органу Јединству изтицало. У опће у кужној обрани и — ако изазван — у полемици са органом већине, С. Глас има се држати форме умјерене и сасвим објективне.

„Ви ће те сами мене оправдати, што морам на сваки начин дјеловати у смислу и дугу закључка нашег клуба, који су створени иза свестраног проучења нашег положаја а у прилог користи и напретка наше опће ствари, колико и самог живота наше странке.

„За то Вас уљудно опет позивам и молим да се строго држите увјета Вама постављених, да чувате лист, странку, интересе народне и... мене! да не будем присиљен на кораке и самом мени посве неповољне.

„Примите уз то мој учтиви поздрав“.

Иста пошта, која ми је од предсједника српског клуба на далматинском сабору донијела овај лијепи учтиви поздрав, донијела ми је и друго писмо. То друго писмо писао ми је мој повјереник из повећег мјеста Далмације, а у њему била је ова вијест: „Данас ми је уредник Т... показао писмо из Задра, од предсједника хрватске народне странке, у којем му овај наређује, да на тебе лично напада непрестано, док ти не досади уређивање листа, јер вели, да си твојим радикализмом досадио угледним српским круговима у Задру, а нијеси по вољи влади. Оволико тек да знаш!“

Нема сумње, да су ова писма била у свези. Договорили се предсједници, српски и хрватски, да ми још више омразе уредништво, као да сам се отимао за њ! Ради тога, огорчен због таквог подмуклог роварења, пошаљем одмах, 6 (18) маја 1899 г., овај отпоздрав предсједнику српског клуба:

„Драги господине,

„Ваше писмо ог 4 (16) маја, које сам овог часа примио, изненадило ме не само по својој садржини, него још више по тону, којијем је написано. Читајући га, чини ми се, као да то писмо пише газда својем шегрту или слузи, а не човјеку, који је ради Српства оставио угодни положај и који је увијек, од својег рођења па до данас, без икаквијех материјалнијех користи, био најоданији Србин. А пошто ја нијесам био, нити сам, нити ћу икада бити ичији шегрт, нећете ми замјерити, да Вам одговорим не као слуга, него као човјек, који је свијестан својег рада и који се може поносити, да се никоме није улагивао ради своје личне користи. Према свецу и тропар! Буде ли у овом писму и која оштрија, примите је оном искреношћу, којом сам увијек радио и којом радим на нашој општој ствари.

„Али, да пређем на ствар.

„Ви ми понављате закључке српског клуба и надодали сте један, о коме није било говора, кад смо се разговарали Ви и ја. О 1, 2, 3 и 4 тачци Вашега писма или боље закључака српског клуба, нећу Вам ништа одговорати, јер није било прилике ни да се огријешим о њих ни да их изведем. Нова је

и Ви сте надодали 5 тачку о Босни и Херцеговини. О томе није било говора, кад смо се ми овдје растали. Али ја, видећи како је расположење код владе у томе, ублажио сам тон писања, и ове пошљедње 2—4 запљене дају ми право да мислим, да није само владина воља, да се Српски Глас плијени.

„Да Вас увјерим шта се плијени, шаљем Вам ово што ми је данас заплијењено. Ако ово није умјерено и опрезно писање, а не расправљање и суђење, како Ви велите у Вашем писму, онда ја, заиста, не знам, како се мора писати. Увјерићете се, да ово није нетактичан начин писања, како га Ви називљете. Умјереније и тактичније не може бити. Али ја ту видим ону исту игру, која се одигравала око Бјелановића, кад је био уредник, а коју је он мени у Котору, о својем путовању на Цетиње, искрено исповједио. Наши исти људи копали су му јаму, а да није умро, Бог зна, како би свршио. Разлика је између њега и мене у толико што бих ја, Богу хвала, могао много удобније да живим као приватан човјек, него ли као уредник Српског Гласа. Да икога видим око себе, који би могао да прими овај терет, али да га поштено носи, одмах би га сутра збацио с рамена.

„Увјерен сам, да је врло лако туцкати орахе, пијуцкати вино и читати Српски Глас. Али је тешко гријати и угријати столицу, па радити, као што радим ја. Сваки умије да критикује, али нико не зна да напише. — О овој тачци морам Вам напоменути, јер и о томе пишете, да је лист имао само два пута штете о запљенама, од када га ја уређујем. То га, дакле, не може упропастити. У осталом, ако се ико боји материјалне штете ради запљена, ја сам готов својијем новцем сваки пут да је подмирим. Ово се не каже свима читаоцима. Остали морају мислити, да свака запљена кошта 50 — 60 фор.

„Пишите ми о Зрињском и Франкопану! Допустићете ми, да о овом изјавим своју особиту жалост, што би са Српским Гласом хтјели да заповедају хрватски првaци у Задру. Они су се, ради тога писања, тужили Србину С.... у Задру. Он је можда, то вама писао, па Ви мени. И то ми је жао, да се мени директно не каже, него се околишава. Ја ипак у тим чланцима не налазим ништа особито. Проста историја, све из хрватскијех књига, што ја непрестано истичем у писању. Па, то није

никакво актиjелно питање, да би се ико оправдано могао срдити на мене. Баш то што пишем морало би се допадати онијема, који су, ради несрећниjех прилика, у којима се ми Срби налазимо, присиљени да не терају опозицију према влади.

„Ви ми препоручујете још да чувам народне интересе! У програму Српскога листа, а данашњег Српскога Гласа истакнути су на видном мјесту српски интереси у Босни и Херцеговини. Данас је тамо хиљаду пута горе, него ли је било онда, кад се покретао Српски Лист. И ја не знам, има ли за Српство већиjех интереса, него што су Босна и Херцеговина. Кад ја, дакле, радим све, што мислим да је добро за Српство, чини ми се да имам на уму праве интересе народне. Био би неопростиви гријех, кад би се за десет посланичкијех столица које имамо сад у Далмацији — а да их имамо и четрдесет, било би нам исто — жртвује живот, будућност и све што је најглавније Српству.

„У осталом, рећи ћу Вам и ово. Прексутра биће двије године, од када је изишао први број Српскога Гласа с мојијем потписом. Шта сам ја сам урадио за те двије године, може да види сваки онај, који има очи и коме врана није попила мозак. Мени је већ до зла Бога све дозлогрдило, па бих био најсрећнији кад би се курталисао овога посла.

„Ваш и т. д.

„Митровић".

Предсједник српскога клуба примио је ово писмо, прочитао га је и показао га је неким својим пријатељима. Био је тада обичај у нашој политици, да и приватна писма иду од руке до руке. Мени предсједник није на то никада ништа одговорио. И боље! Моја дуплика била би, можда, још јача, него ли је био отпоздрав.

Dr. Александар Митровић.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

АНА КАРЕЊИНА

РОМАН

ЛАВА ТОЛСТОЈА

— НАСТАВАК —

XXIX

Извршење плана Љовиновог имало је много тешкоћа; али он се борио, колико је био кадар, и постигао је, ма да не оно што је желео, али ипак то, да је могао, не варајући себе, веровати да та ствар вреди да се на њој ради. Једна од главних тешкоћа била је та што се газдинство већ кретало, што није било могућно зауставити све и отпочети понова, него је требало у самом кретању преиначавати машину.

Кад је оног вечера, кад је дошао кући, саопштио надзорнику своје планове, надзорник се са очитим задовољством сложи са оним делом говора, који је показивао да је све што се до сад радило било глупо и непробитачно. Надзорник рече, да је он давно говорио о томе, али да га нису хтели слушати. Што се пак тиче понуде, коју му Љовин учини — да учествује као ортак заједно с радницима у целом газдинском предузећу — надзорник показа велику плашљивост, без икаквог одређеног мишљења, и одмах поче говорити о неопходности да се сутра превуку остали снопови ражи и да се угарује, тако да је Љовин осетио да му сад није до тога.

Говорећи с мужицима о томе и предлажући им земљу на обраду под новим условима, он је такође наилазио на ту главну тешкоћу: како су заузети текућим радовима и како немају кад да поразмисле да ли ће имати какве вајде од тога предузећа.

Наивни мужик, Иван сточар, како је изгледало, потпуно је појмио понуду Љовинову — да прими учешће у користима од стоке — и потпуно је симпатисао томе предузећу. Али кад га је Љовин почео убеђивати о будућим користима, на лицу Ивановом изражавала се узнемиреност и сажаљење што не може да саслуша све до краја и журно је налазио себи какав било посао који није трпео одлагање: или би шчепао виле да избацује сено из бокса, или би сипао воду, или би чистио ђубре.

Друга тешкоћа састојала се у неодољивом неповерењу сељака према томе, да сврха поседникова може бити нешто друго, осим жеље да их што више одере. Они су били тврдо уверени, да ће права његова сврха (ма шта им он казао) бити увек у ономе што им он неће казати. И они сами, изјашњавајући се, говорили су много, али никад нису говорили оно, у чему је била њихова права сврха. Осим тога (Љовин је осећао да је жучни поседник био у праву), сељаци су као први и неизмењиви услов ма каквог било споразума стављали то, да их не принуђавају ни на какве нове начине газдинства и употребу нових оруђа. Они су признавали да плуг оре боље, да култиватор ради успешније, али они су налазили стотине разлога, зашто нису могли употребљавати ни једно ни друго, и ма да је он био убеђен да треба спустити нивô газдинства, жао му је ипак било да се одрече усавршених оруђа, чија је корист била тако очигледна. Али, без обзира на све те тешкоће, он је ипак протурио своје и на јесен је посао добро отпочео, или се бар њему тако чинило.

Спочетка је Љовин мислио да преда цело своје газдинство мужицима, радницима и надзорнику под новим другарским погодбама, али се врло брзо убедио да је то немогућно, и решио се да подраздели газдинство. Сточно двориште, врт, воћњак, ливаде, њиве, подељени на неколико делова, морали су бити у засебним одељцима. Наивни Иван сточар који је, како се учинило Љовину, најбоље појмио ствар, саставивши компанију поглавито од своје породице, постао је учесник у раду са стоком. Далеко поље, које је већ осам година чапрено, узели су, уз припомоћ паметног дунђерина Фјодора Рјезунова, шест сељачких породица под новим погодбама, а мужик Шурајев узео је под истим условима све баште. Остало пак још је било по старом, али ова три одељка представљали су почетак новог уређења, који је потпуно интересовао Љовина.

Истина, на сточном дворишту посао није ишао боље него пре; Иван се јако противио топлим шталама за краве и производњи масла, тврдећи да кравама на хладноћи мање треба хране и да је скоруп издашнији; тражио је плату као и пређе и нимало се није интересовао тиме што новац, који је добијао, није био плата него давање унапред дела добити.

Истина компанија Фјодора Рјезунова није плугом два пут, уздуж и попреко, разорала њиву пред сејање, као што је било уговорено, правдајући се тиме што је време кратко. Истина, сељаци из ове компаније, ма да су се и погодили да раде овај посао на новој основици, звали су ову земљу не заједничком земљом него наполичном, и више су пута и ти сељаци и сам Рјезунов говорили Љовину: „Море да вам дамо паре за земљу, и ви ћете бити мирнији, и ми слободнији“. Осим тога, сељаци су једнако одгађали под разним изговорима да направе на тој земљи условљену шталу за стоку и покривено гувно, и протегли су то до саме зиме.

Истина, Шурајев је хтео да узете баште раздели мужицима. Он је очевидно са свим друкчије и, како је изгледало, намерно-друкчије појмио услове, под којима му је дата земља.

Истина, Љовин је често, разговарајући се са сељацима и објашњавајући им све користи од тога предузећа, осећао да сељаци слушају само певање његовог гласа и тврдо знају да се они, ма шта им он говорио, неће дати преварити. Нарочито је то осећао кад је разговарао са најпаметнијим од свих сељака, Рјезуновом, опажајући при том оно играње очију код Рјезунова, које је јасно показивало и подсмех Љовину, и тврду увереност, да ако неко и буде преварен, то свакако неће он, Рјезунов.

Али без обзира на све то, Љовин је мислио да је ствар пошла и да ће им, водећи строго рачуне и руководећи добро послом, доказати будуће користи од таквог устројства и да ће посао поћи сам по себи.

Ови послови, заједно са осталим газдинством које је остало у његовим рукама, заједно са кабинетским радом на своме делу, тако су занимали цело лето Љовина да он готово није ни ишао у лов. Он је сазнао крајем августа, да су Облонски отишли у Москву, сазнао је од њиховог човека који је донео натраг седло. Он је осећао да је, не одговоривши на писмо Дарије Александровне, том својом неучтивошћу које се није могао без стида

сетити, спалио све своје бродове и да никад више неће ићи њима. Исто тако он је поступио и са Свијажским, отишавши и не опростивши се. Али он к њима такође више неће ићи. Сад му је то било све једно. Ствар новог уређења свога газдинства занимала га је тако, како га никад ништа у животу није занимало. Он је прочитао књиге, узете од Свијажског, и, набавивши још оно што није имао, прочитао је и политичко-економске, и социјалистичке књиге по томе предмету, али као што је и очекивао, није нашао ништа што би се односило на онај посао који је он предузео. У политичко-економским књигама, например код Миља, кога је он прво и ватрено изучавао, надајући се сваког тренутка да нађе решење питањâ која су га занимала, он је нашао изведене законе из уредбе европског газдинства; али он никако није могао да види, зашто ти закони — непримењљиви на Русију — морају бити општи. То исто је он видео и у социјалистичким књигама: или су то биле лепе, непримењљиве фантазије, којима се он заносио још као студент, или исправке и поправке онога стања ствари, у које је доведена била Европа и са којим земљорадња у Русији није имала ничега општег. Политичка економија говорила је да закони, по којима се развило и развија богатство Европе, јесу закони општи и несумњиви. Социјалистичко учење говорило је, да развиће по тим законима води пропасти. И ни једно ни друго није давало не само одговора, него ни најмањег наговештаја о томе, шта да ради он, Љовин, и сви руски мужици и земљорадници са милионима својих руку и десетина земље, да би оне биле што продуктивније у корист општег благостања.

Кад се већ латио тога посла, он је савесно читао све што се односило на његов предмет и намеравао је на јесен да се крене за границу, да ту ствар изучи на лицу места, с тим да му се по томе питању не дешава више оно, што му се тако често дешавало по разним другим питањима. Дешавало се да тек што почне разумевати мисао свога сабеседника и излагати своју сопствену, кад одједном му рекну: „А јесте ли читали Кауфмана, а Џонса, а Дибуа, а Мичели-а? Прочитајте их, они су разрадили то питање.“

Он је сад јасно видео, да Кауфман и Мичели немају шта да му кажу. Он је знао шта хоће. Он је видео, да Русија има лепу земљу, добре раднике и да у неким случајевима, као код сељака на половини пута, радници и земља производе много.

— у већини пак случајева, кад се на европски начин примењује капитал, производе мало, и да то долази само отуда што радници хоће да раде и раде добро само на својствени њима начин, и да овај отпор радника није нешто случајно, већ стално што има основа у духу народа. Он је мислио, да се руски народ, чији је позив да насељава и обрађује огромна незаузета пространства, све дотле док сва земља не буде поседнута свесно држи потребних за то начина̑, и да ти начини са свим нису тако рђави као што се обично мисли. И он је то хтео да теориски докаже у књизи практички на своме газдинству.

XXX

Крајем септембра одвучена је била јапија за грађење штале на земљи, уступљеној компанији, и продато је било крављe масло и подељена добит. Економија је на пракси ишла одлично, или се бар тако чинило Љовину. Да би се теориски разјаснила сва ствар и завршило отпочето дело, које је, према маштању Љовиновом, требало не само да произведе преврат у политичкој економији него да потпуно уништи ову науку и удари темељ новој науци — о односима народа према земљи, — потребно је било само отићи на страну, изучити на лицу места све што је тамо било урађено у томе правцу и наћи убедљиве доказе, да све оно, што је тамо урађено, није оно што се тражи. Љовин је чекао само да прода пшеницу, те да узме новац и крене за границу. Али отпочеше кише, које нису давале да се приберу заостала жита и кромпир, и обуставише све радове па чак и продају пшенице. По путевима је било непролазно блато, две воденице однела је поплава, и непогода постајала је све гора и гора.

30 септембра показа се изјутра сунце и Љовин, надајући се на лепо време, поче одлучно да се спрема на пут. Он нареди да се спреми пшеница, посла купцу надзорника да прими новац и сам пође по економији да учини последње распореде пред одлазак.

Свршивши све послове, сав мокар од кише, која му је по кожуху цурила час за врат, час за саре од чизама, али у најбодријем и најузбуђенијем стању духа Љовин се врати у вече кући. Непогода у вече постала је још гора: бабини јарчеви тако су јако шибали мокрог коња, који је све тресао главом и ушима, да је морао ићи попречке; али Љовину је под башли-

ком било добро и он је весело погледао око себе, час на мутне потоке који су јурили по коловозима, час на обешене капље на сваком огољеном дрвету, час на беле гомилице нерастопљених бабиних јарчева на даскама од моста, час на сочно и још меснато лишће по ритовима, које се сваљивало у густим слојевима око огољеног дрвета. Не гледајући на мрачност околне природе, он се осећао особито узбуђен. Разговори са сељацима из одаљњег села показивали су, да се они почињу навикавати на своје нове одношаје. Старац, код кога је свраћао да се осуши, очевидно одобравао је план Љовинов и са̂м је предлагао да ступи у ортаклук са њим за куповање стоке.

„Треба само упорно ићи своме циљу и ја ћу успети“, мислио је Љовин, „а има се рашта трудити и радити. То није моја лична ствар, него је ту питање општега добра. Цело газдинство, главни положај целог народа, морају се потпуно изменити. Уместо сиротиње — опште богаство, задовољство; уместо противништва — слога и веза интереса. Једном речи, револуција бескрвна, али највећа револуција, спочетка у малом кругу нашега среза, затим у губернији, Русији, целоме свету. Јер правична и истинита мисао не може а да не буде плодоносна. Да, то је циљ ради којега вреди радити. А та околност, што сам то ја, Косћа Љовин, онај исти који је дошао на бал у црној вратној марами, кога је одбила Шчербацка и који је сам по себи тако жалостан и ништаван, — то ништа не значи. Ја сам уверен, да се Франклин такође осећао ништаван и такође није веровао себи, кад се сећао себе целога. То ништа не значи. И он је имао, вероватно, своју Агафију Михајловну, којој је поверавао своје тајне.

Са таквим мислима Љовин је већ у сам мрак дошао кући.

Надзорник, који је ишао трговцу, дошао је и донео део новаца зо пшеницу. Погодба са старцем учињена је и уз пут је надзорник сазнао да су жита свуда била остала на њивама, тако да својих несређених 160 кретина нису биле ништа у сравњењу са оним, што је било код других.

После ручка Љовин, као и обично, седе с књигом у наслоњачу и читајући настави размишљање о своме путу у иностранство. Сада је особито јасно представљао сав значај свога посла и у његовом уму сами по себи слагали су се читави периоди, који изражаваху суштину његових мисли. „Ово треба забележити“, помисли он. „Ово мора да буде кратак увод, који

сам пређе сматрао као непотребан“. Он устаде и пође писаћем столу; Ласка, која је лежала крај његових ногу, такође устаде и погледаше у њега, као да је питала: где ћемо? Али бележити се није имало кад, јер беху дошли управници за наредбе и Љовин изађе пред њих у предсобље.

После наредбе, то јест распореда рада за сутрашњи дан, и пријема свих сељака који су имали посла код њега, Љовин оде у кабинет и седе за посао. Ласка леже под сто; Агафија Михајловна са плетивом седе на своје место.

Писавши неко време, Љовин се одједном са необичном живошћу сети Китинке, њеног отказа и последњег сусрета. Он устаде и поче ходити по соби.

— Та маните се чамовања, — рече му Агафија Михајловна. — Зашто седите код куће? Што не идете у бању кад сте се већ спремили?

— Прексутра ћу да путујем, Агафија Михајловна. — Треба посао свршити.

— Какав посао! Мало сте ваљда мужике наградили! Они и сад већ говоре: ваш ће господин за то милост од цара да добије. Чудновато! Шта се ви о мужицима бринете?

— Ја се не бринем о њима, него за себе радим.

Агафија Михајловна знала је све подробности газдинских планова Љовинових. Љовин је често са свима финоћама излагао јој своје мисли и често се препирао с њом, не слажући се с њеним објашњењима. Но сад је она са свим друкчије појмила оно што јој је он рекао.

— О својој души треба највише мислити, — рече она са уздахом. — Ено, Парфјон Ђењисич, шта фали што је неписмен био, а умро је тако да му свако позавиди, — рече она за недавно умрлог слугу. — Причестили га лепо и очитали му маслене молитве.

— Ја не говорим о томе, — рече он. — Ја говорим, да ја радим за своју корист. За мене је пробитачније, ако мужици боље раде.

— Радите ви шта год хоћете, али кад је он лештина, он ће једнако да котрља кладу преко пања. Ако има савести, он ће да ради а ако нема, ништа не помаже.

— Али ви кажете, да Иван већ боље стоку надгледа.

— Ја кажем једно, — одговори Агафија Михајловна, оче-

видно не случајно, али са строгом доследношћу у мислима, — ви треба да се жените!

Спомињање Агафије Михајловне онога, о чему он тек што беше мислио, огорчило га је и увредило. Љовин се намршти и, не одговарајући јој, седе опет за свој посао, поновивши у себи све оно, што је мислио о значају овога посла. По кат кад би само ослушкивао у тишини звуке игала Агафије Михајловне и, сећајући се онога, чега није хтео да се сећа, опет се мрштио.

У девет часова зачуше се прапорци и потмуло колебање кола по блату.

— Но, ево вам и гостију, неће вам бити досадно, — рече Агафија Михајловна, устајући и прилазећи вратима. Али Љовин је престиже. Посао му сад није ишао и он се радовао ма каквом било госту.

XXXI

Стрчавши низ степенице, Љовин чу у предсобљу познати му звук кашљуцања; али он га није чуо јасно, због звука својих корака и надао се да се преварио; затим он спази и сву дугачку, кошчату, познату фигуру; изгледало је, да не може бити преваре, али се још једнако надао да се вара и да овај дугачки човек, који је скидао бунду и искашљавао се, није био његов брат Никола.

Љовин је волео свога брата, али бити заједно с њим — за њега су биле праве муке. Сад пак, кад је Љовин, под утицајем ових мисли и напомене Агафије Михајловне, био у нејасном и заплетеном стању, предстојећи састанак са братом учинио му се особито тежак. Уместо веселог госта, здравог туђина који би га, он се надао, разонодио у његовој душевној нејасности, он је морао да се састане с братом, који га познаје наскроз, који ће изазвати у њему најискреније мисли, принудити га да се потпуно изјасни. А то он није хтео.

Љутећи се на самог себе због овог гадног осећаја, Љовин стрча у предсобље; чим је изблиза спазио брата, овај осећај личног разочарења одмах ишчезе и на место његово дође жалост. Ма како да је пре био страшан брат Никола својом мршавошћу и болешљивошћу, сад је још више омршао, још више изнемогао. То је био скелет, покривен кожом.

Он је стајао у предсобљу, дрмајући дугачким вратом и скидајући вратну мараму, и чудновато жалосно осмејкивао се. Спазивши овај осмејак, смирени и покорни, Љовин осети да му се грло грчевито стеже.

— Ево, ја дођох к теби, — рече Никола потмулим гласом, не спуштајући ни за тренутак очију с брата. — Одавно сам хтео, али нисам нешто био здрав. Сад сам се добро поправио, — говорио је он, бришући своју браду великим мршавим длановима.

— Да, да! — одговори Љовин. И још више га ухвати страх, кад је, љубећи се, осетио усницама мршавост тела братовог и спазио поближе његове велике, чудновато светлеће очи.

На неколико недеља пре тога Константин Љовин писао је брату да је, по продаји онога парчета неподељене земље, брат имао да прими свој део од 2000 рубаља.

Никола рече, да је сад дошао да прими овај новац и поглавито да поседи у своме гнезду, да се дотакне до земље, да би, као оно негдашњи јунаци, добио нову снагу за предстојећу делатност. Без обзира на увећану погрбљеност, покрети његови, као и обично, били су брзи и на махове. Љовин га проведе у кабинет.

Брат се пресвуче с особитом марљивошћу, што пређе није бивало, зачешља своју ретку праву косу и, осмејкујући се, оде горе.

Он је био у најумиљатијем и највеселијем расположењу духа, каквог се често из детињства сећао Љовин. Он је помињао чак и Сергија Ивановича без злоће. Спазивши Агафију Михајловну, он се нашали с њом и распитиваше је за старе слуге. Вест о смрти Парфјона Ђенисича непријатно је подејствовала на њега. На лицу му се изрази плашња; али он се одмах поврати.

— Та он је већ стар био, — рече он и промени разговор. — Да, да проведем код тебе месец, два, а затим у Москву. Мјагков ми је, знаш ли обећао место, и ја ћу ступити у службу. Сад ћу да уредим свој живот са свим друкчије, — настави он. — Знаш да сам уклонио ону женску?

— Марију Николајевну? Како, због чега?

— Ах, она је гадна женска! Направила ми је масу непријатности. — Али он није испричао, какве су то непријатности биле. Он није могао да каже, да је отерао Марију Нико-

лајевну зато што му је дала слаб чај а поглавито зато, што га је неговала као болесника.

— Затим, ја у опште сад хоћу да променим начин живота. Ја сам, разуме се, као и сви, чинио глупости, али имање — то је последња ствар, није ми га жао. Само здравља, а здравље се, хвала Богу, поправило.

Љовин је слушао и смишљао, али није могао смислити шта да каже. Вероватно, Никола је осећао то исто; он поче распитивати брата о његовим пословима; и Љовин је радо говорио о себи, јер је могао да говори без притворства. Он исприча брату своје планове и радове.

Брат је слушао, али се очевидно тиме није интересовао.

Ова два човека била су тако сродна и блиска један другоме, да је најмањи покрет, тон гласа, говорио обојици више него све што се може речима исказати.

Сад је у њих обојице била једна мисао — болест и близина смрти Николине — која је потискивала остало. Но ни један ни други нису смели говорити о њој, и с тога је све, ма шта они говорили, не изражавајући оно што их је занимало — било лаж. Никад се Љовин није тако радовао што се свршило вече и што је требало ићи на спавање. Никада ни с каквим туђинцем, ни при каквој званичној посети он није био тако неприродан и лажан, као што је био сада. И свест о тој неприродности и кајање због ње чинили су га још више неприродним. Хтело му се да плаче за својим умирућим љубљеним братом, а међутим морао је да слуша и подржава разговор о томе, како ће он живети.

Пошто је у кући било влажно а само се једна соба ложила, Љовин је метнуо брата да спава у његовој спаваћој соби иза преграде.

Брат је легао и — спавао или не спавао — као болесник превртао се, кашљао и кад није могао да се искашље, нешто је гунђао. Понекад, кад је тешко уздисао, говорио је: „Ах, Боже мој!“ Понекад, кад га је шлајм гушио, он је с досадом изговарао: „А! до врага!“ Љовин дуго није заспао, слушајући га. Мисли његове биле су најразноличније, али свршетак свих мисли био је увек један — смрт.

Смрт, неизбежан крај свега, први пут са неодољивом силом стаде пред њега. И ова смрт, која је била ту, у његовом љубљеном брату који је у полусну стењао и индиферентно, по

навици, дозивао час Бога, час ђавола, није била тако далеко, као што му се пређе чинило. Она је била у самом њему — он је то осећао. Ако не сад, а оно сутра, ако не сутра, оно кроз тридесет година, зар то није све једно! А каква је била та неизбежна смрт, — он не само да није знао, не само да није никад ни мислио о томе, него није умео и није смео да мисли о томе.

„Ја радим, ја хоћу нешто да урадим, а заборавио сам да ће се све свршити, да је — смрт“.

Он је седео у мраку на кревету, сгрчивши се и обухвативши своја колена, и уздржавајући дисање од напрезања мисли, мислио је. Али што је више напрезао мисао, то му је све јасније постајало, да је то несумњиво тако, да је заиста он заборавио, пропустио у животу једну малену околност — ту, да ће доћи смрт и да ће се све свршити, да није вредело ништа ни почињати и да се томе никако не може помоћи. Да, то је ужасно, али то је тако.

„Али ја сам још жив. Шта да радим сада, сад шта да радим?“ говорио је он у очајању. Он запали свећу и обазриво устаде, пође к огледалу и стаде посматрати у њему своје лице и косу. Задњи зуби почели су да се кваре. Он засука своје мускулозне руке. Да, снаге је много. Али и Николица је, који дише тамо остацима својих плућа, имао такође здраво тело. И одједном сети се, како су као деца заједно спавали и како су само чекали да Фјодор Богданич замакне за врата па да отпочну гађати један другог јастуцима и да се кикоћу, да се неуздржљиво кикоћу, тако да чак и страх од Фјодора Богданича није могао да заустави овај прекомерни излив свести о срећи живота. „А сад, ове искривљене празне груди... и ја, који не знам зашто ће и шта ће са мном бити...“

— Кха! Кха! А, до врага! Шта то петљаш, што не спаваш? — зачу се глас братов.

— Тако, не знам ни сам, несаница.

— А ја сам добро спавао, сад се већ не знојим. Ево види, пипни кошуљу. Је л' да нема зноја?

Љовин опипа, оде за преграду, угаси свећу, али дуго још није заспао. Тек што би му питање, како да се живи, постало мало јасније, кад одједном изађе пред њега ново неразрешиво питање — смрт.

„Лепо, он умире, он ће умрети на пролеће, али како да му помогнем? Шта ја могу да му кажем? Шта ја знам о томе? Ја сам чак заборавио и да има тога“.

XXXII

Љовин је већ одавно приметио, да кад с људима бива незгодно од њихове сувишне попустљивости и покорности, онда ће врло брзо постати човеку несносно од њиховог сувишног изискивања и цандрљивости. Он је осећао да ће се то исто и с братом десити. И заиста, кротост брата Николе није дуго трајала. Већ другог јутра постао је раздражљив и брижљиво је изазивао брата, дирајући га у најболесннја места.

Љовин је осећао, да је крив и није могао то поправити. Он је осећао, да кад се они обојица не би претварали, већ говорили оно што се зове: говорити од срца, т. ј. само оно што они истински мисле и осећају, онда би они само гледали један другом у очи, и Константин би само говорио: „ти ћеш умрети, ти ћеш умрети!“ — а Никола би само одговарао: „знам да ћу умрети; али се бојим, бојим, бојим!“ И више ништа они не би говорили, кад би говорили само од срца. Али тако се није могло живети и зато се Константин старао да ради оно, што се целог века старао да ради и није умео, и оно што су, по његовом опажању, многи умели тако добро да раде и без чега се не може живети: он се старао да не говори оно што је мислио, и стално је осећао да то излази нетачно, да га брат хвата у томе и услед тога се дражи.

Трећег дана Никола опет изазва брата да му саопшти свој план, и не само да га је почео осуђивати него је намерно почео мешати га са комунизмом.

— Ти си само узео туђу мисао, али си је унаказио и хоћеш да је примењујеш онамо где се не може применити.

— Али ја ти кажем, да то нема ничега заједничког. Они одбацују справедљивост сопствености, капитала, наследности а ја, не одричући тај главни стимул (Љовину је било непријатно што употребљује речи, али од како се занео својим послом, он је нехотице почео све чешће и чешће употребљавати стране речи) хоћу само да регулишем рад.

— Па у томе и јесте ствар, што си узео туђу мисао, одсекао од ње све оно што садржи њену силу, и хоћеш да увериш, да је то нешто ново, — рече Никола срдито дрмајући вратом.

— Та̏ моја мисао нема ничега општег...

— Тамо, — пакосно бљештећи очима и иронично осмејкујући се, говорио је Никола Љовин, — тамо има извесне дражи, како да речем, геометриске — јасности, несумњивости. Може бити да је то утопија. Али допустимо да се од целе прошлости може начинити tabula rasa: нема својине, нема породице, онда се бар рад уређује. Али код тебе нема ничега...

— Зашто ти мешаш, ја никад нисам био комуниста?

— А ја сам био, и налазим да је за то још рано, али је то паметно и има будућности као и хришћанство у првим вековима.

— Ја само мислим да радну снагу треба испитивати с природњачке тачке гледишта, то јест изучити је, признати њене особине и...

— Али то је са свим узалуд. Та снага сама налази, према степену свога развића, извесан начин делатности. Свуд су били робови, затим metayers; и код нас има наполичног рада, има аренде, има најамничког рада, — шта ти тражиш?

Љовин се одједном разжести на ове речи, јер се у дубини душе бојао да то не буде истина — то што је он хтео да балансира између комунизма и одређених форама — и да то мучно да је било могућно.

— Ја тражим средства да радим продуктивно и за себе и за раднике. Ја хоћу да уредим... — одговори он ватрено.

— Ништа ти нећеш да уредиш; ти хоћеш просто да будеш оригиналан као што си целог века био, хоћеш да покажеш, да ти не експлоатишеш мужике просто, него са идејом.

— Лепо, ти тако мислиш, — и доста! — одговори Љовин, осећајући да му мишић на левом образу неуздржљиво игра.

— Ти ниси имао, нити имаш убеђења̑, већ само хоћеш да забављаш своје самољубље.

— Лепо, молим те, остави ме само!

— И оставићу те! И одавно је требало! И идеш до ђавола! И жалим што сам долазио!

Ма како да се старао затим Љовин да умири брата, Никола није хтео ништа да чује; говорио је, да је много боље да се разиђу, и Константин је видео, да је брату постао живот просто несносан.

Никола се већ са свим био спремио да путује, кад Константин опет дође к њему и неприродно га замоли, да опрости ако га је чиме увредио.

— А, великодушност! — рече Никола и осмехну се. — Ако ти се баш хоће да будеш у праву, ја ти могу учинити то задовољство. Ти си у праву; али ја ипак одлазим!

Пред сам полазак Никола се пољуби с њим и рече, одједном некако чудновато-озбиљно погледавши у брата:

— Али ипак не сећај ме се по злу, Косћа! — и глас му задрхта.

То су биле једине речи, које су биле изговорене искрено. Љовин је појмио, да се под тим речима подразумевало: „ти видиш и знаш да је мени рђаво и да се, може бити, више нећемо видети“. Љовин је појмио то и сузе му линуше из очију. Он још једанпут пољуби брата, али ништа није могао и није умео де му каже.

Трећег дана, по одласку братовом, и Љовин је отпутовао у иностранство. Сретнувши се на жељезници са Шчербацким, братучедом Китинкиним, Љовин га изненади својим мрачним изгледом.

— Шта је с тобом? упита га Шчербацки.

— Та ништа, тако, мало је радости на свету.

— Како мало? Ето, место да идете у некакав Милуз, хајдемо заједно у Париз, да видите како је весело,

— Не, ја сам већ свршио. Време је да се мре.

— Ето ти сад! — смејући се рече Шчербацки. — Ја се тек спремам да почнем.

— Па и ја сам тако до скора мислио, али сад знам, да ћу скоро умрети.

Љовин је говорио оно што је истински мислио у последње време. Он је у свему видео само смрт или приближавање к њој. Али отпочети посао у толико га је више занимао. Требало је некако живети, док смрт не дође. Тама је покривала за њега све; али баш услед ове таме он је осећао, да је једини руководни конац у овој тами био његов посао, и он се свом снагом ухватио за њ и држао се њега.

ЧЕТВРТИ ДЕО

I

Карењини, муж и жена, живели су и даље у једној кући, сретали се сваки дан, али су били потпуно туђи једно другоме. Алексије Александрович поставио је као правило, да сваког дана виђа жену, како не би послуга имала права да чини претпоставке, али је избегавао да руча код куће. Вронски никако није долазио у кућу Алексија Александровича, али га је Ана виђала ван куће, и муж је то знао.

Положај је био мучан за све троје, и нико од њих не би био у стању да проживи ма и један дан у томе положају, кад не би очекивао да ће се он изменити и да је ово само привремена жалосна тешкоћа, која ће проћи. Алексије Александрович очекивао је да ова страст прође као што и све друго пролази, — да ће сви то заборавити и његово име остаће неосрамоћено. Ана, од које је зависио овај положај и за коју је он био најтежи, подносила га је зато, што је не само очекивала него и тврдо била уверена да ће се све ово скоро раздрешити и разјаснити. Она са свим није знала шта ће раздрешити овај положај, али је тврдо била уверена да ће то нешто доћи сад врло брзо. Вронски, нехотице потчињавајући се њој, такође је очекивао нешто независно од њега што би морало разјаснити све тешкоће.

У средини зиме Вронски је провео једну врло досадну недељу. Он је био одређен да прати једног страног принца, који је допутовао у Петроград, и морао је да му показује знаменитости Петрограда. Вронски је по себи био личан човек; осим тога, био је вешт да се држи достојанствено-понизно и имао је извесну навику за опхођење с таквим лицима; зато је био одређен да прати принца. Али дужност његова учинила му се врло тешка. Принц није желео ништа да пропусти, за шта би га могли упитати код куће: је ли видео то и то у Русији; а и сам је хтео да се користи, у колико је могућно, руским задовољствима. Вронски је био дужан да га руководи и у једном и у другом. Изјутра су ишли да разгледају знаменитости; у вече су учествовали у националним задовољствима. Принц се одликовао необичним, чак и међу принчевима, здрављем; и гимнастиком, и добром негом свога тела он је довео себе до такве снле да је, без обзира на излишности у задо-

вољствима којима се одавао, био свеж као велики зелен гладак холандски краставац. Принц је много путовао и налазио је, да се једна од главних користи садашње лакоће саобраћаја састоји у приступачности националних задовољстава. Он је био у Шпанији, и тамо је приређивао серенаде и зблизио се са Шпањолкињом која је свирала на мандолини. У Швајцарској је убио гемзу. У Енглеској је скакао у црвеном фраку преко плотова и за опкладу убио двеста фазана. У Турској био је у харему, у Индији је путовао на слону, и сад у Русији хтео је да опроба сва руска национална задовољства.

Вронски, који је био код њега као неки главни церемонијар, имао је доста муке око распореда свих руских задовољстава, која су предлагала принцу разна лица. Били су ту и касачи, и руске палачинке, и лов на медведе, и тројке, и Цигани, и пијанке са руским лупањем посуђа. И принц је са необичном лакоћом усвојио руски дух, разбијао је служавнике с посуђем, терао Циганку да клечи и, изгледало је, као да је питао: шта има још, или се само у овоме састоји сав руски дух?

У ствари, од свих руских задовољстава највише су се принцу допадале француске глумице, балерине и шампањац са белим печатом. Вронски је био навикнут на принчеве, али — да ли због тога што се он сам у последње време променио, или од сувише велике зближености с овим принцем — ова недеља учинила му се страшно тешка. Он се целе недеље без престанка осећао као човек, који се налази са опасним лудаком, боји се лудака и у исто време, услед близине к њему, боји се и за свој ум. Вронски је стално осећао неопходност, да ни за један секунд не ослаби тон строге официјалне понизности, како не би био увређен. Начин опхођења принчевог са оним лицима, која су се, на велико чуђење Вронског, из петних жила упињала да му пруже руска задовољства, био је презрив. Његов суд о руском женскињу, које је он желео да изучи, више пута примућавао је Вронскога да црвени од негодовања. Главни пак узрок, што је принц био особито тежак Вронскоме, био је тај, што је он нехотице видео у њему самога себе. И то, што је он видео у овоме огледалу, није ласкало његовом самољубљу. То је био врло глуп и врло самоуверен, и врло здрав, и врло чист човек, и ништа више. Он је био џентлмен — то је истина, и Вронски то није могао одрицати. Он је био одмерен и достојанствен са вишима, био

је слободан и прост у опхођењу са себи равнима и био је презриво добродушан са нижима. Вронски је сам био такав и сматрао је то за велику особину; али, у односу према принцу, он је био нижи, и овај презриво добродушни однос према њему јако га је бунио.

„Глупа говеђина! Није могућно да сам ја такав?“ мислио је он.

Било како му драго, тек кад се седмог дана опростио са њим, пред одлазак у Москву, и кад му се принц захвалио, он је био срећан што се избавио овог незгодног положаја и непријатног огледала. Он се опростио с њим на станици, при повратку из лова на медведа, где су се целе ноћи одигравале руске бравуре и јуначења[1].

II

Вративши се кући, Вронски је нашао код себе писамце Анино. Она је писала: „Ја сам болесна и несрећна. Не могу да излазим, али не могу и да вас не видим. Дођите вечерас. У седам часова Алексије Александрович иде у савет и пробавиће тамо до десет“. Помисливши један минут о чудноватости тога, што га она зове к себи, без обзира на захтев мужа да га не прима, он се реши да иде.

Вронски је ове зиме био произведен за пуковника, изашао је из пука и становао је сам. После доручка он одмах леже на диван, и за пет минута успомене ружних призора, које је видео последњих дана, помешаше се и везаше се за представу о Ани и мужику-обкладчику, који је играо важну улогу у лову на медведе; и Вронски заспа. Он се пробуди у мраку, дршћући од страха и хитно запали свећу. — „Шта ли је то? Шта? Шта сам тако страшно уснио? — Да, да. Мужик-обкладчикъ, чини ми се, мали, прљав, са разбарушеном брадом, нагнувши се нешто је радио и одједном почео говорити француски некакве чудновате речи. Да, више ничега није било у сну“, рече он у себи. „Али зашто је то било тако страшно?“ Он се опет јасно сети мужика и оних непојмљивих француских речи, које је говорио тај мужик — и језа страха прође му по леђима.

„Глупости!“ помисли Вронски и погледа на часовник.

[1] т. ј. бекријало се и др.

Било је већ осам и по часова. Он позва момка, журно се обуче и изађе на степенице, потпуно заборавивши на сан, и мучећи се само тиме што је закаснио. Приближујући се дому Карењиних, он погледа на часовник и виде, да је било још десет минута до девет. Високе, уске каруце, у којима беху упрегнута два зеленца, стајаху крај улаза. Он је познао каруце Анине, „Она ће сигурно к мени“, помисли Вронски, „и боље би било. Непријатно ми је да улазим у ову кућу. Али све једно; ја не могу да се кријем“, рече он у себи, и са оним усвојеним из детињства маниром човека, који нема чега да се стиди, Вронски изађе из саоница и приђе вратима. Врата се отворише и вратар с пледом на руци викну кочијаша. Вронски, који није научио да примећује подробности, приметио је међутим сад зачуђени израз, с којим је вратар погледао у њега. На самим вратима Вронски се готово судари са Алексијем Александровичем. Светлост је право осветљавала бескрвно оронуло лице под црним шеширом и бео оковратник који је бљештао иза даброве јаке на капуту. Непомичне тамне очи Карењинове управише се у лице Вронскога. Вронски се поклони, а Алексије Александрович, жваћући устима, подиже руку ка шеширу и прође. Вронски је видео како је он, не осврћући се, сео у кола, узео кроз прозор плед и двоглед и изгубио се. Вронски уђе у предсобље. Обрве му беху натмурене а очи су сијале злим и гордим блеском.

„Ала је ово положај!“ помисли он. „Кад би се он борио, штитио своју част, ја бих могао дејствовати и изразити своје осећаје; али ова слабост или подлост... Он ме ставља у пололожај варалице, док међутим ја нисам хтео и нећу то да будем.

Од како се објаснио с Аном у парку Вреде, мисли Вронскога измениле су се. Он је, нехотице покоравајући се слабости Аниној — која му се предавала сва и само од њега очекивала решење своје судбине, покорваајући се унапред свему — давно престао да мисли, да би се ова љубавна веза могла свршити као што је мислио тада. Његови частољубиви планови одоше опет у позадину и он се, осећајући да је изашао из онога круга делатности, у коме је све било одређено, предавао сав своме осећају и тај га је осећај све јаче и јаче везивао за њу.

Још у предсобљу чуо је њене кораке, који су се удаљавали. Он је појмио да га је она очекивала, ослушкивала и сад се вратила у гостинску собу.

— Не! — викну она, спазивши га и уз прве звуке њена гласа сузе јој наиђоше на очи, — не, ако се то тако буде продужавало, онда ће се ово десити много, много пре!

— Шта, драга моја?

— Шта? Ја чекам, мучим се два сата... Не, нећу!... Ја не могу да се свађам с тобом. Сигурно ниси могао. Не, нећу!

Она метну обе руке на његова рамена и дуго га је гледала дубоким, усхићеним и у исто време испитујућим погледом. Она је, као и при сваком састанку, сводила уједно своју замишљену представу о њему (несравњиво бољу, стварно немогућну) са њим, какав је био у ствари.

III

— Јеси ли га срео? — упита она, кад су сели крај стола под лампом. — То ти је казна, што си одоцнио.

— Да, али како то? Он је требао да буде у савету?

— Био је и вратио се, па опет отишао некуда. Али ништа зато. Не говори о томе. Где си био? Све с принцем?

Она је знала све подробности његовог живота. Он је хтео да каже како није спавао целу ноћ и како је заспао, али, гледајући у њено узбуђено и срећно лице, беше му зазорно. И он рече, да је морао ићи да да̂ извештај о одласку принчевом.

— Али сад се свршило? Он је отпутовао?

—Хвала Богу, свршило се! Ти не можеш веровати, како ми је то било несносно.

— Зашто? Па то је свакидашњи живот свих вас, младих мушкараца, — рече она, набравши обрве и, узевши плетиво које је лежало на столу, поче, не гледајући у Вронског, да извлачи из њега кукицу.

— Ја сам већ давно оставио тај живот, — рече он, дивећи се промени израза на њеном лицу и старајући се да схвати његов значај. — И признајем, — рече он с осмејком, показујући своје честе беле зубе, — да сам се ове недеље огледао као у огледалу, гледајући овај живот, и било ми је непријатно.

Она је држала у рукама плетиво, али није плела, него је гледала у њега чудноватим, сјајним и недружељубним погледом.

— Јутрос је Лиза сврађала к мени — оне се још не боје да ми долазе, не гледајући на Лидију Ивановну — уметну она, — и причала ми је о вашем атинском вечеру. Каква гадост!

— Ја тек што сам хтео рећи да...

Она га прекиде.

— То је Thérèse била, коју си имао пре?

— Ја сам хтео да кажем...

— Како сте ви, мушкарци, гадни! Како ви не можете да представите, да то женска не може заборавити, — говорила је она, жестећи се све више и више, и откривајући тиме узрок своје надражености. — Особито женска, која не може да зна твој живот. Шта ја знам? Шта сам знала? говорила је она. — Оно што ми ти кажеш. А откуд' ја знам, да ли си ти истину говорио?...

— Ана! Ти ме вређаш. Зар ми ти не верујеш? Зар ти ја нисам казао, да у мени нема мисли, коју ти ја не бих поверио?

— Да, да, — рече она, старајући се да отера мисли љубоморе. — Али кад би ти знао, како ми је тешко! Ја ти верујем, верујем .. Дакле, шта си ти говорио?

Али он се није могао одједном сетити онога што је хтео да каже. Ови наступи љубоморе, који су у последње време све чешће и чешће код ње бивали, ужасавали су га и, ма како да се старао да то сакрије од ње, охлађавали су га према њој, без обзира на то што је знао, да је узрок љубоморе била љубав према њему. Колико је пута говорио у себи, да је љубав њена била срећа; и ето, она га је љубила, како само може љубити женска, за коју је љубав јача но сва остала блага у животу, — и он је био много даље од среће, него онда кад је пошао за њом из Москве. Тада је он сматрао себе за несрећног, али је срећа била у будућности; сад је пак осећао да је најлепша срећа била у прошлости. Она је била са свим друкчија него кад ју је видео први пут. И морално и физички она се променила на горе. Она се сва раширила и на њеном лицу, кад је говорила о глумици, био је пакостан, наказан израз. Он је гледао у њу, као што човек гледа у увели цветак, који је он откинуо, и у коме једва распознаје лепоту, ради које га је откинуо и упропастио. И без обзира на то, он је осећао да је онда, кад је љубав његова била јача, могао, кад би то јаче захтео, ишчупати ту љубав из свога срца, — али сад, кад му се чинило да он не осећа љубав према њој, знао је да та веза са њом не може бити раскинута.

— Па дед', шта си хтео да ми кажеш о принцу? Ја сам отерала, отерала ђавола, — додаде она. Ђаволом су међу собом

звали љубомору. Да, дакле шта си почео причати о принцу? Зашто ти је било тако тешко?

— Ах, несносно! — рече он старајући се да нађе конац изгубљене мисли. — Он не добија од ближег познанства. Кад би се окарактерисао, рекло би се да је то — дивно урањена животиња, које на изложбама добијају прве одлике, и ништа више, — говорио је он с досадом, која ју је заинтересовала.

— Како то? — одговори она. — Ипак он је много што шта видео, образован је?

— Њихово је образовање са свим друкчије. Изгледа, да је образован само зато, да би имао право да презире образовање, као што они све презиру, осим животињских задовољстава.

— Па ви сви волите та животињска задовољства? — рече она, и он опет примети мрачан поглед, који га је избегавао.

— Што га ти то браниш, — рече он смешећи се.

— Ја га не браним, мени је са свим свеједно; али ја мислим, да кад ти сам не би волео та задовољства, онда би се могао одрећи. Но теби чини задовољство, кад гледаш Терезу у костиму Евином...

— Опет, опет ђаво! — узевши руку, коју она метну на сто и љубећи је, рече Вронски.

— Да, али ја не могу! Ти не знаш како сам се намучила чекајући те. — Ја мислим да нисам љубоморна. Ја нисам љубоморна; ја ти верујем, кад си ти ту са мном; али кад ти сам негде проводиш свој непојмљиви за мене живот...

Она се одмаче од њега, извади најзад кукицу из плетива и брзо, помоћу кажипрста, почеше се набацивати једна за другом петље беле вуне, која се сијала под светлошћу од лампе, и нервозно брзо поче се кретати танка кичица у шивеном рукавчићу.

— Па како? Где си срео Алексија Александровича? — одједном неприродно зазвони њен глас.

— Сударили смо се на вратима.

— И он ти се тако поклонио?

Она издуљи лице и, зажмуривши у пола, брзо промени израз лица, склопи руке, и Вронски па њеном лепом лицу одједном спази онај исти израз лица, са којим му се јавио Алексије Александрович. Он се осмехну, а она се весело насмеја оним љупким, грудним смехом, који је био једна од њених главних дражи.

— Ја не могу да га разумем, — рече Вронски. — Кад би бар, после твога објашњења с њим на летњиковцу, раскинуо с тобом, кад би ме позвао на двобој — али ово ја не разумем; како може да подноси овакав положај? Он страда, то се јасно види

— Он? — с осмејком рече она. — Он је потпуно задовољан.

— Зашто се сви мучимо, кад би све могло бити тако лепо?

— Само он не. Зар ја не знам њега, ову лаж, којом је он сав прожман?... Зар је могућно, осећајући бар штогод, живети тако као он са мном? Он ништа не разуме, не осећа. Зар може човек, који колико било осећа, живети са својом преступном женом у једној кући? Зар се може говорити са њом? Говорити јој ти?

И она га нехотице опет представи. „Ти, ma chère, ти Ана!"

— То није мушко, није човек — то је лутка? Нико не зна, али ја знам. О, кад бих ја била на његовом месту, ја бих давно убила, ја бих растргла на парчиће ову жену, такву као ја, а не би говорила: ти, ma chère, Ана. То није човек, то је министарска машина. Он не разуме да сам ја твоја жена, да је он туђин, да је излишан... Нећемо, нећемо да говоримо!...

— Ти ниси у праву, мој пријане, — рече Вронски, старајући се да је умири. — Али свеједно, нећемо говорити о њему. Причај ми шта си радила? Шта је с тобом? Каква је то болест и шта је рекао доктор?

Она је гледала у њега с подругљивом радошћу. Очевидно, она је нашла на мужу још смешних и наказних страна, и чекала је време да их искаже.

Али он настави:

— Ја се досећам, да то није болест већ твоје стање. Кад ће то бити?

Подругљиви блесак угаси се у њеним очима, али други осмејак — знања нечега њему непознатога и тихе жалости — замени њен пређашњи израз.

— Скоро, скоро. Ти си говорио да је наш положај мучан, да га треба некако решити. Кад би ти знао, како ми је он тежак, шта би ја дала да могу слободно и смело да те љубим! Ја се не бих мучила и не бих мучила и тебе својом љубомором.. И то ће бити скоро, али не онако како ми мислимо.

И при мисли о томе, како ће то бити — она се самој себи учини тако жалосна, да јој сузе наиђоше на очи и није могла да продужи. Она метну на његов рукав своју руку, која је сијала испод лампе прстењем и белоћом.

— То неће бити онако као што ми мислимо. Ја нисам хтела да ти то говорим, али ти си ме принудио. Скоро, скоро ће се све разрешити и сви ћемо се успокојити, и нећемо се више мучити.

— Ја не разумем, — рече он, разумевајући је.

— Ти си питао, када? Скоро. И ја то нећу преживети. Не прекидај ме! — И она убрза говором. — Ја то знам, и знам сигурно. Ја ћу умрети, и веома ми је мило што ћу умрети, да ослободим и себе и вас.

Сузе јој потекоше из очију; он се наже к њеној руци и поче је љубити, старајући се да сакрпје своје узбуђење, које — он је то знао — није имало никаквог основа, али које он није могао да савлада.

— Ето тако, тако је боље, — говорила је она, стежући силним покретом његову руку. — Ето, то је једино што нам је још остало.

Он се прибра и подиже главу.

— Глупости! Какве бесмислене глупости ти говориш!

— Не, то је истина.

— Шта, шта истина?

— Да ћу умрети. Ја сам сањала.

— Сањала? — понови Вронски и у магновењу сети се свога мужика у сну.

— Да, сањала сам, — рече она. — Давно сам то сањала. Сањам као да сам утрчала у своју спаваћу собу, као требало ми нешто да узмем, да сазнам; ти знаш како то бива у сну, — говорила је она, са ужасом широко отварајући очи — кад у углу собе стоји нешто.

— Ах, какве глупости! Како можеш веровати...

Али она није дала да је прекида. Оно, што је она говорила, било је одвећ важно за њу.

— И то нешто окрете се и видим да је то мужик, са разбарушеном брадом, мален и страшан. Ја хтедох да побегнем, али он се наже над џаком и нешто је тамо рукама претурао...

Она представи како је он претурао по џаку. На њеном лицу био је ужас. Вронски, сећајући се свога сна, осећао је такав исти ужас, који је испуњавао његову душу.

— Он претура тако и говори француски брзо-брзо, и знаш, гpacиpa: Il faut le battre le fer, le broyer, le pétrir... И од страха хтела сам да се пробудим, пробудих се... али се пробудих у сну. И почех се питати, шта то значи? И Корњеј ми говори: „на порођају, на порођају ће те умрети, на порођају, драга моја“... И ја се пробудих...

— Какве глупости, какве глупости! — говорио је Вронски, али је сам осећао да није било никакве убедљивости у његовом гласу.

— Али нећемо говорити о томе. Звони, да наредим да нам донесу чаја. И чекни ја нећу дуго...

Али се одједном заустави. Израз њеног лица у магновењу се промени. Ужас и узбуђење одједном замени израз тихе, озбиљне и блажене пажње. Он није могао да појми значај те промене. Она је осетила у себи покрет новог живота.

С руског преводи
М. Сретеновић.

— НАСТАВИЋЕ СЕ —

ПЛАТОН

од

Dr. Бранислава Петронијевића

(По предавањима на Универзитету држаним у зимском семестру 1908 г.)[1]

---

1. Платонов живот

Платон се је родио у Атини (по некима на острву Егини) 427 год. пре Христа. С очеве стране он води порекло од последњег атичког краља Кодра, а са материне од Солона. Његов стриц био је Критија, чувени вођа тридесеторице тирана, који су кратко време владали у Атини после несрећно завршеног пелопонеског рата. Платон је имао два брата, једног старијег (Адејмантос) и једног млађег (Глаукона), који је био љубимац Сократов. Прво Платоново образовање било је образовање сваког отменог младог Атињанина: гимнастика и музика. У осамнајестој години Платон је ступио у војску и тврди се, да је учествовао у више бојева. Од пресудног утицаја по Платона било је његово познанство са Сократом. Платон је тада имао двајест година, и остао је код Сократа све до смрти његове. Легенда прича, како је Сократ ноћ пред даном, кад ће се упознати са Платоном, снио, како му је долетио један бео лабуд са умилним гласом: кад је сутра дан видео Платона, одмах му је смисао сна постао јасан. Платон је био присутан Сократовом суђењу, али није био присутан и његовој смрти. У Апологији он описује суђење Сократу

[1] Осим биографије, остали одељци овога чланка у главном су исправљене белешке мојих предавања о Платону, које је имао доброту по мојој жељи водити г. Милан Ванлић, сада свршени филозоф. Ја му овде изричем своју захвалност на учињеном труду.

и саопштава одбрану овог последњег, а у Федону је описао дан смрти Сократове, као и саму смрт. Ова два списа Платонова вечити су споменик подигнут великом учитељу од још већег ученика.

По смрти Сократовој Платон је отишао у Мегару и ту је провео неко време са учеником Сократовим, Евклидом, оснивачем тако зване мегарске школе. Из Мегаре традиција вели да је Платон путовао у Египат и Кирену, и да се са овог пута вратио поново у Атину, где није дуго остао. Платону је било тада већ четрдесет година, и у то време пада његов први знаменити пут у Сицилију, на двор сиракузанског тиранина Дионисија старијег. Најпре је Платон у Доњој Италији дошао у додир са Питагорејцима, а преко ових са Дионом, чија је сестра била удата за Дионисијем старијим. Диону је могло тада бити око двадесет година и строга учења Платонова пала су у њему на плодно земљиште: од раскошног и размаженог аристократског младића постао је озбиљан и строг академичар. Дион је постао не само ученик него и присни пријатељ Платонов, и његовом утицају има се приписати веза Платона са Дионисијем старијим. Дионисије старији био је човек знатне литерарне културе (он је писац трагедија), али охол и неприступачан рационалним разлозима. Опхођење са Платоном за њега је ускоро постало несносно, и он га, тако се бар прича, да продати као роба. Срећом Платона откупи киренанчар Аникерис, и тако се Платон поново (год. 387) настани у Атини, где у башти академосу основа своју чувену философску школу названу по томе месту академијом. То је прва философска школа у античком смислу; она је увек имала свога директора. Први директор академије био је Платонов сестрић Спевсип, кога је Платон тестаментом за свога наследника означио, доцнији су долазили избором.

Скоро двадесет година Платон је провео непрекидно у Атини. Год. 367 пак он се поново креће у Сицилију, сада на двор Дионисија млађег, последника Дионисија старијег. Дионисије млађи био је у то доба млад човек и стајао је потпуно под утицајем свога ујака Диона, чијим је посредовањем Платон и позват поново на сиракузански двор. Само жеља, да своје политичке концепције о држави оствари, могла је старог Платона покренути на тако далеки пут. У почетку Дионисије млађи био је доиста вољан, да следује саветима Диона и Платона.

Али није прошла ни пуна година дана, а дворски интриганти већ су успели, да раздвоје Диона и Дионисија. Дионисије млађи прогнао је Диона, а Платона је задржао и даље на своме двору, указујући му истина све почасти, али не пуштајући га од себе. Тек после дужег времена успео је Платон, да се ослободи тога дворског ропства и да се врати у Атину. И по трећи пут ишао је (год. 361) Платон у Сицилију Дионисију млађем, да би га измирио са Дионом, који се тада бавио у Атини, али не само да му је та мисија пропала, него је и сам дошао у велику опасност, од које се је спасао само заузимањем питагорејца Архите из Тарента. Ускоро по повратку Платоновом у Атину, предузео је Дион са пријатељима Платоновим експедицију у Сицилију против Дионисија млађег, кога је протерао и сам завладао Сиракузом. Ова владавина племенитог Диона трајала је кратко време, он је погинуо од руке академичара Калипоса, који је, опет само за кратко време, постао тиранином Сиракузе.

Остатак живота провео је Платон у Атини, предајући и дотерујући непрестано своје списе. Он је дочекао дубоку старост од 80 година и умро је, како вели Цицерон, при писању (scribens est mortuus).

Овде ћемо сада дати кратку карактеристику Платонове духовне личности, а у четвртом одељку вратићемо се поново опширније на њу.

У целини посматран, Платон је већи од Аристотела, јер је већи човек, и ако је Аристотело био већи научник. Платон је био на име и пророк и његово пророштво налази свог израза у његовом идеализму. Он је свесно изразио шта је идеал и то у његовој савршеној форми. Ако се не сматра сваки идеал за химеру, онда је Платон пронашао истиниту форму идеала. Његов диалектички талент мало уступа Аристотеловом. „Парменидес“ на пр. је чисто диалектички спис, у коме се налази недогледна маса појединачних извођења диалектичких, од којих су сва, и ако не тачна увек, ипак у својој врсти chef-d'oeuvres. Платон је био и научник: математичар и социолог. Он је пронашао важне математичке ставове и основао анализичку математичку методу; у томе је он био супериорнији од Аристотела. Најзад Платон је био и уметник: он је створио диалоге и довео их до врхунца.

2. Платонови списи

Из старине остало нам је под именом Платоновим 36 списа, који међу тим нису сви аутентични. По једној подели сви се списи групирају у трилогије, по другој (Трасиловој), коју ћемо овде навести, у тетралогије: 1.) Eutyphron, Apologia, Criton, Phaedon; 2.) Cratylos, Theaetetos, Sophistes, Politicos; 3.) Parmenides, Philebos, Phaedros, Symposion; 4.) Alcibiades I, II, Hipparchos, Anterastae; 5.) Theages, Charmides, Laches, Lysis; 6.) Euthydemos, Protagoras, Gorgias, Menon; 7.) Hippias major, minor, Jon, Menexenos; 8.) Clytophon, Politeia, Timaeos, Critias; 9.) Minos, Leges, Epinomis, Epistolae. Наводе се и „дефиниције“ Платонове, међу тим то је несумњиво лажан спис.

Пре свега није познато, који су од горњих списа лажни а који прави списи Платонови и друго није познат хронолошки ред којима су ти списи писани (а он би био важан и за разумевање и за критичку оцену Платонове философије). Грот узима да су сви ти списи прави, јер по њему Трасил, који је живео у Александрији, могао је навести само оне списе, који су се налазили у Александријској Библиотеци, а библиотекари су могли набавити од академичара само праве списе. Међу тим ти Гротови разлози не морају бити тачни. Могли су 1.) доцнији Платонови ученаци не познавати праве Платонове списе: Платон је сматрао списе као допуну усмених предавања, зато су академичари сматрали традицију предавања као главно, па су је могли записати у књиге и сматрати и ове за праве списе Платонове; 2.) можда је неко писао лажне списе и потурао их Александријској Библиотеци, која је скупо плаћала старе списе. Једини несумњиви критериум у овом погледу то су Аристотелови списи. Кад Аристотело наводи спис Платонов по имену и наводи и самог Платона као писца (тако су наведени само: Leges, Politeia, Timaeos); или кад цитира речи, које се налазе у каквом спису Платоновом, не помињући име списа (или чак ни име Платоново), онда је то несумњиво Платонов спис. Има још један критериум: кад Платон цитира у каквом несумњиво верном спису речи које се налазе у другом каквом спису његовом, онда је и овај последњи прави спис његов (Parmenides је на овај начин цитиран у Philebos-у). На основу тих критерија издвојио је Zeller као лажне ове списе: Alcibiades II, Hipparchos, Anterastae, Clytophon, Theages, Minos, Epinomis, Epistolae; а

означио као сумњиве: Alcibiades I, Jon, Menexenos, Hippias major, и његово мишљење има се сматрати за најприближније истини.

Теже је питање о хронолошком реду тих списа. Постоје два супротна гледишта, два различна критериума за одређивање тога реда: Шлајермахеров и Херманов. По Шлајермахеру Платонови списи морају се схватати као продукт једног литерарног плана: Платон је почео писати по повратку своме из Сицилије у Атину, кад је већ био зрео човек; он је писао списе по једном главном плану, који се састојао из три подређана плана: у извесним списима хтео је изнети основне појмове своје доктрине, у другима је хтео утврдити ту доктрину индиректним испитивањем, у трећима пак (у групи конструктивних списа) представити своју доктрину опширно и завршно. Том плану одговара по Шлајермахеру и хронолошки ред списа. Прва периода: Елементарни списи. Главни: Phaedros, Protagoras, Parmenides. Споредни: Lysis, Laches, Charmides, Euthyphron, Apologia, Criton. Друга периода. Главни списи: Gorgias, Theaetetos, Sophistes, Politicos, Symposion, Phaedon, Philebos. Споредни: Menon, Eutydemos, Cratylos. Трећа, конструктивна периода. Главни: Politeia, Timaeos, Critias; споредни: Leges. — Херман на против узима да су Платонови списи споменик Платоновог умног развића, а не дело плана. У њима се не налази једна једина доктрина, већ доктрина која се непрестано мења, модифицира. Немогуће је, вели Херман, предпоставити, да су Платонови списи постали по плану, већ се има претпоставити да је онда, кад је Платон интелектуалним радом постигао известан резултат, он тај резултат депонирао у један свој спис. И кад се са овог гледишта пође, могу се Платонови списи поделити у три периоде. У првој периоди Платон је Сократовац, у његовим списима ове (сократовске) периоде нема помена о теорији идеја, већ само о етици. Ти су списи постали још за живота Сократова или непосредно иза смрти Сократове. Други период обухвата време од смрти Сократове до првог повратка у Атину (Мегарска периода); то су диалектични списи. Трећа, конструктивна, периода почиње од повратка Платоновог из Сицилије у Атину. Платонова путовања имају по Херману значаја за трећу периоду (упознавање питагорејске доктрине): у овој постаје извесна група списа, чији је план постао за време пута по Сицилији и Египту, а који су написани после

отварања Академије. Прва, Сократовска периода: Lysis, Laches. Protagoras, Eutydemos. Друга периода, мегарска, дијалектичка: 1) прелазни списи из прве у другу периоду: Apologia, Criton. Gorgias, Euthyphron, Menon, Hippias minor, 2. Theaetetos, Sophistes, Menexenos, Symposion, Politicos, Parmenides. Трећа периода: Phaedon, Philebos, Politeia, Timaeos, Critias, Leges.

Ове две поделе — Шлајермахерова и Херманова — слажу се само у односу на списе прве периоде. Zeller покушава да да синтезу обеју, Gomperz се држи Хермана.

По Целеру постоји једна Сократовска периода и једна конструктивна; списи ове последње пак писани су према једном плану. Ред Платонових списа по Целеру је овај. Прва периода: Hippias minor, Euthydemos, Apologia, Critias, Lysis, Laches, Charmides, Protagoras; друга конструктивна периода: Phaedros (394 год.), Gorgias, Menon, Theaetetos, Sophistes, Parmenides, Politeia, Symposion, Phaedon, Philebos, Politicos, Leges. Први списи не садрже још теорију идеја, него су написани у Сократовом духу и садрже само етичке појмове и дијалектику појмова примењену на етичке проблеме. То је Сократовска периода; тек у другој периоди јавља се теорија идеја, прво у Федру у митском облику. Којим хронолошким редом иду списи ове друге периоде, тешко је одредити; несумњиво је само да су Timaeos, Politeia и Leges најдоцнији. По некима Philebos треба да дође одмах испред Leges, по другима Philebos стоји у вези са Парменидом (било да, као што неки хоће, и што је вероватније, предходи Пармениду, или да, по другима, следује Пармениду). Теорија идеја налази се поменута први пут у Федру, затим почеци њени у спису Менон, гносеолошка подлога у Теетету, Софист садржи важна испитивања о основним појмовима бића и небића, Парменид (или: „о једном и о множини“), овај најдијалектичнији и најтежи спис Платонов, садржи теорију идеја потпуно (он излаже и примедбе против Платонове доктрине идеја, које изгледа да Платон није могао решити потпуно). У Гозби (Symposion) налази се теорија идеја поменута само на једном месту: у дефиницији лепога. У Федону се предпоставља теорија идеја као позната ствар и ту се налазе најодсуднија места за оно схватање Платонове доктрине, које ћемо ми у следећем заступати и по коме су идеје супстанцијалне природе. Philebos допуњује Парменида у учењу о једном и многом, иначе се бави задовољством и болом и њихо-

вим значајем по циљ живота. Politeia је највећи дијалог Платонов, и он је, по мишљењу многих, постао из два списа, судећи према самој композицији: у њему је теорија идеја примењена на све области. Timaeos садржи философију природе, која је представљена у митском облику. Спис Leges није издао сам Платон, већ један од ученика његових.

У свима дијалозима Платоновим Сократ води главну реч, и то обично не директно, већ се његове речи препричавају. Само у дијалогу Timaeos Сократ се у опште не јавља, а у Пармениду не води прву реч. Против софиста су управљени списи: Protagoras, Gorgias и Sophistes (овај последњи, и ако носи наслов Софист, врло мало полемише против њих). Најглавнији су списи Платонови: Theaetetos, Parmenides, Phaedon, Philebos, Politeia и Timaeos. Politeia је најсистематскије дело, оно садржи, као што рекосмо, целокупну теорију идеја. — Платонови списи издавани су у оригиналу и латинском преводу често; немачки превод је најбољи од Шлајермахера (Platon's Werke, Fr. Schleiermacher 1855—62, 3 Bde), неки од тих преведених списа издати су и у Рекламовој библиотеци (најзнатнији Symposion и Phaedon). Од дела која говоре о Платону напоменућемо Гротово дело: Plato and the companions of Socrate. Од новијих списа: Natorp, Platon's Ideenlehre, 1903; основна идеја овог дела међу тим погрешна је: Наторп схвата Платонове идеје у Кантовом смислу, тврдећи да је Аристотелово схватање супстанцијалитета идеја погрешно, што је тешко веровати кад се зна, да је Аристотело био 20 година ученик Платонов и могао познавати Платонову доктину боље него ми.

3. Платонова доктрина

Платонова се философија може поделити на три дела; саму ту поделу Платон није извео, али она лежи у самој његовој доктрини; та три дела то су етика, физика и дијалектика (дијалектика је у исто доба и теорија сазнања и метафизика). Спис Платонов који се бави теоријом сазнања јесте Теетет. Платонова теорија сазнања почива на Сократовој доктрини о појму, само што он у томе учењу иде дубље и у општем и у појединостима. По њему философија је продукат философског нагона, који је један специјалан облик љубави (*ἔρως*), т. ј. философски је нагон љубав к истини, страсна тежња за истином, која мора да се задовољи као и свака друга тежња; она се задовољава

само на један начин, а то је дијалектиком. — Најчуднија смеша талената која је могућа, остварена је код Платона. Несвесна основа његове философије и у исто доба оно, што даје циљ његовој философији, то су емоционални моменти, који леже ван разума. Али Платон је хтео те моменте да уведе у живот на основу разума: песник и мистичар претвара се у њему у философа. Он тежи да оно, што се замишља у мистичном жару, образложи интелектуално. Платон садржи две жице у себи: мистичко-пророчку и дијалектичку. Он тврди да је само дијалектиком могуће доћи до сазнања. Мислилац, који је црпао снагу из мистичких дубина, у исто је доба највећи заступник разума и разлога, он је толико поштовао разум да га је најзад хипостазирао и учинио вечним. По Платону дијалектика се састоји у способности образовања и везивања појмова. Појам дефинира Платон исто као и Сократ: појам је оно што је општe у множини ствари, он изражава биће, суштину ствари. Вештину Сократову тражења појмова изводи Платон до краја: Сократ се је задржавао само на индуктивној методи, јер је полазио од појединичних случајева и изводио из њих општи појам, који обухвата све случајеве. Платон још додаје дедукцију: од добивених општих појмова изводе се појединачни појмови тиме, што се појмови рашчлањавају све док се не дође до индивидуа. Том дедуктивном методом долази дијалектика до савршенства, и то је у ужем смислу дијалектична метода. Сократ је ставио појам на супрот оном, што је променљиво и многоструко у стварима. Платон битно допуњава Сократову доктрину тиме што даје психолошку подлогу теорији појмова. Погрешка софиста по њему састоји се у томе, што они траже порекло сазнања у чулном опажању, а оно не може лежати у чулном опажању, већ у појмовима као нечем битно новом у субјекту. Платон открива апстрактне појмове у субјекту као нешто несводљиво на чулне опажаје. Наша душа мора имати способност замишљања појмова, оног што је опште, оног што није чулно, већ што је нечулно, надчулно. Појам није идентичан са појединачном ствари, он се не може видети, већ само замислити. По Платону душа има две врсте сазнања: сазнање чулног и сазнање општег. Сазнање чулно односи се на појединачно, и оно је исто тако променљиво и нестално као што је и сам чулни објект несталан. Право сазнање не може имати порекло у опажању чулном, јер оно је знање истинитог, знање оног

што је увек исто, а у чулном опажању свака ствар изгледа час овако, час онако, овом овако, оном онако и т. д. Постоји још једна врста сазнања, која је на средини између опажања и појимања, а то је представљање (оно што ми данас зовемо имагинацијом). По Платону представљање може бити правилно (т. ј. може конгруирати са својим објектом), али не мора то да буде. Представа може исто тако бити лажна као и чулно опажање, т. ј. може неконгруирати са стварним објектом. Ми код представљања немамо уверења у његову правилност, чак и кад је оно правилно. Међу тим то уверење прати увек сазнање у појмовима. Знање у представљању, и кад је правилно, случајно је правилно, а знање у појмовима је нужним начином правилно. То је Платонова теорија сазнања, на основу које он изводи теорију идеја.

Најважнији део Платонове доктрине, то је теорије идеја, која сачињава Платонову метафизику. Платонова идеја, то је хипостазирани, супстанциализирани појам. Постоје два основна разлога који Платона наводе да предпостави идеје као засебна бића, различна од чулних ствари. Један од тих разлога изводи се из природе знања, други из природе бића. Знање се односи на истину за разлику од представљања и опажања; знање је апсолутно нужно, оно што се зна, то се непроменљиво зна, и на основу тога изводи Платон да као што опажају и представи одговара чулна ствар, да исто тако мора и знању одговарати нешто реално, а пошто оно није у чулима, онда оно постоји ван чула као нешто нечулно, надлучно. Исто тако да се извести нужност егзистенције идеја и из природе бића Чулно биће се непрестано мења, оно је многоструко, оно не постоји, већ постаје; само постајући оно тежи да постоји, да постане нешто. Немогуће би пак било да постоји ова тежња, кад то нешто, чему постајање тежи, не би било нешто реално. Оно, што постаје, тежи да постане нешто, да би престало постајати. Оно пак чему тежи постајање, не може постајати (јер би онда оно тежило другом нечем), дакле постоји. Очевидно је пак да то нешто постоји ван чулних ствари, јер се ове мењају; дакле из саме природе чулних ствари излази да мора постојати идеја. Најзад, чулни свет показује ред и тежи савршенству, хармонији, а то би било немогуће кад не би постојао идеал савршенства, коме теже несавршене ствари. Тај идеал даље се не може усавршавати, јер се не може мењати, и то је идеја.

У ова два разлога леже основни историјски мотиви Платонове философије. Аристотело, излажући генезу Платонове теорије идеја, вели да је Платон у њој спојио Хераклита и Сократа. Са Хераклитом се слаже у тврђењу, да се ствари непрестано мењају, да је оно, што је у чулима, тако променљиво да се не може ухватити у сталне форме. За чулне ствари не може се рећи ни да јесу ни да нису, а може се тврдити и да јесу и да нису; оне су дакле мешавина нечега и ничега. На супрот чулним стварима, које се по Хераклиту стално мењају, Платон ставља свет идеја изводећи га из Сократове доктрине о појму. Сократ је применио своје учење о појму само на етичке проблеме, а Платон, вели Аристотело, проширује ту примену на све области. Као што етички појмови имају у себи нешто непроменљиво, тако и остале ствари садрже у појмовима своје биће. Проширујући област Сократове доктрине појма, Платон (по Аристотесу) ставља биће појма као нешто непроменљиво на супрат променљивости чулних ствари. Осим Хераклитовских и Сократовских елемената има у Платоновој философији и елеатских елемената. У истини Платон долази синтезом елеатских и Сократовских елемената до хипостазирања појмова. За њега су идеје оно, што је за Елеаћане непроменљиво биће, само овоме је код њега дата садржина Сократовог појма. Осим елеатских елемената играју улогу и питагорејски елементи. Нарочито доцнија Платонова доктрина идеја показује несумњиво трагове пугагорејских елемената, шта више, она представља покушај синтезе теорије идеја и теорије бројева. Ова теорија идеја као бројева не налази се у Платоновим списима, већ њу наводи Аристотело као последњу фазу у развићу Платонове доктрине, која није остала у списима Платоновим, већ је усмено предата или, ако је написана, ти списи нису издати.

То су били Платонови разлози за постављање теорије идеја. Ми ћемо сад изнети опис света идеја. У Федру постоји мит, по коме идеје станују у једном надземаљском свету, на небу, и по коме су оне без боје, без облика, недостижне чулима, схватљиве само разуму. Идеја је потпун корелат појма, а појам је оно што је општe у множини сличних ствари; где год постоји опште биће множине ствари, ту Платон предпоставља да постоји идеја. Идеја је апсолутно адекватна појму, она се својим садржајем потпуно поклапа са садржајем појма.

са свима ознакама појма. Биће идеје је савршен појам, т. ј. идеја садржи тачно онолико колико садржи појам и тиме се разликује од поједине ствари, која не реализира никада појам, већ изостаје увек иза њега. Ниједан појам није потпуно реализиран у појединачној ствари, увек у овој или има нечега чега нема у појму или нема нечега чега има у појму. Идеја је праслика (Urbild) појединачне ствари, у њој је изражено чисто биће ствари. Платон назива идеју *ἰδέα* или *εἶδος*. Као нешто савршено, идеја упоређена са чулном ствари јесте праслика ове: *παράδειγμα*; ствар је одсјај идеје, њена слика: *εἴδωλον*. И ако у својој битној егзистенцији независна од чулних ствари, и ако је свака идеја бића за себе, *οὐσία, τὸ ἀεὶ ὄν, οὔτε γενόμενον, οὔτε ἀπολλύμενον*, ипак постоји однос како чулне ствари према идеји, тако и однос идеје према чулној ствари. Чулна ствар имитира идеју, тежи да се учини сличном идеји (*μίμησις, ὁμοίωσις*); имитацијом идеје чулна ствар учествује у идеји. То учествовање у идеји (*μέθεξις*) јесте једна од најтежих тачака у Платоновој теорији идеја. Свима особинама једне ствари одговарају идеје, сваком својом особином учествује једна ствар у одговарајућој идеји, тако на пр. својом топлотом у идеји топлоте, величином у идеји величине итд. Идеја пак присутна је на неки начин у чулној ствари (*παρουσία*); заједнички однос ствари према идеји и идеје према ствари зове Платон *κοινωνία*. У чему се састоји однос учествовања чулне ствари у идеји, Платон није изближе показао. Тиме што је појам нешто што се налази у чулним стварима, а идеја је хипостазирани појам, мора постојати извесна веза између чулне ствари и идеје, и то је оно што Платон зове учествовањем. Још је теже разумети однос присутности идеје у чулном објекту. Платон употребљава у Тимеосу митско поређење, по коме присутност идеје има да се замисли на исти начин, на који зраци сунца осветљавају објекте; од идеје полазе зраци, помоћу којих она присуствује у чулним стварима, али то присуство не тангира саму идеју, јер идеја није стварно у чулном објекту, већ та присутност значи само нужност ствари да се адаптира идеји. Чулне ствари су само сенке идеја. У спису Политеја (Држава) Платон употребљава једно чувено поређење, да објасни ово тврђење: да би се схватило у каквом односу идеје стоје према стварима, треба замислити пећину и у њој људе везане тако, да могу да виде само зид од пећине. Поред пећине пролазе људи и носе разне облике од мермера, гвожђа,

дрвета и т. д. и њихове се сенке пројицирају на зид од пећине пред очима везаних становника њених; ови мисле да су те сенке реалне ствари, за њих су сенке тако реалне, да би они, кад би се могли окренути и видети праве објекте, сматрали исте за несхватљиве а сунце не би могли ни гледати. Облици, чије сенке падају у пећину, то су идеје, сенке су чулне ствари, а сунце је идеја добра. — Идеје се налазе по Платону на једном месту, које није ни на земљи ни на небу, дакле на једном имагинарном месту, које он зове *τόπος νοητός* (locus intelligibilis). Свака је идеја за себе једно, упоређена са стварима она је једно у многоме *(ἓν ἐπὶ πολλῶν)*, сама за себе она је *ἕν* (зато Платон и назива идеје друкчије *ἑνάδες, μονάδες*). У спису „Гозба" налази се један опис о лепоме по себи, али такав да се он може применити на сваку идеју: „Оно лепо, које је увек и прво од свега дато, које нити постаје нити престаје, нити расте нити ишчезава, које није делимице лепо, а делимице ружно, сада лепо а други пут ружно, овде лепо а тамо ружно, за једне људе лепо а за друге ружно, у односу на једну стар лепо а упоређено с другом ружно. То лепо се не јавља ни у ком облику, ни као лице, ни као рука, ни као разговор или сазнање, оно се не налази на нечему другом, нити на појединим живим створовима, нити на земљи ни на небу, него оно постоји по себи и за себе и вечито је свуда исто. Све друго лепо учествује на неки начин у том лепом, али тако да и ако ово друго лепо постаје и нестаје, оно прво лепо нити губи нити добија нити се шта с њиме збива". Овај опис идеје лепога у исти је мах опис сваке идеје.

Платон је ставио све идеје у један систем идеја. Идеја је, као што је речено, просто биће елеатско, коме је дата садржина појма; али по Платону не постоји само једна непромењљива идеја већ множина идеја. У дијалозима Пармениду, Софисту и Филебу Платон детаљно испитује однос једнога према множини и то су најсуптилнија дијалектичка испитивања о томе, може ли се замислити једно без многога и много без једнога. У осам теза Парменид хоће да докаже да је немогуће предпоставити једно само за себе и много само за себе, већ да је могућа само синтеза једнога и многога, само целина многога, само оно много, између чијих делова постоје везе. У Пармениду прве четири тезе полазе од предпоставке једнога, које јесте, па се изводи шта следује из те предпоставке за много; у друге четири тезе полази се од предпоставке да једно није и изводи

се шта одатле следује за много. Претпоставивши да само једно постоји изводи Платон да је та препоставка немогућа. Сви докази нису подједнако јаки, али их има који су несумњиво тачни. (Један од аргумената, који је тачан само под предпоставком тачности Платонове теорије идеја гласи: једно за себе замишљено не би могло постојати, јер ако би постојало, оно би морало бити егзистентно и тиме би било двоје, пошто би тада учествовало не само у идеји једног него и у идеји егзистенције; дакле већ више није једно). Резултат тих испитивања јесте да се једно не може замислити друкчије већ као резултат многога, а много се опет може замислити само као много, између чијих делова постоје односи. Ти односи постоје не само у чулном свету већ и међу идејама. Две идеје се или искључују или се разликују (релативно су сличне) или једна идеја учествује у другу, вишој идеји. Учествовање постоји на име и између идеја и идеја као и између ствари и идеја. Идеја је ἓν ἐπὶ πολλῶν упоређена са чулним стварима, а више идеје су опет ἓν ἐπὶ πολλῶν упоређене с нижим идејама. Једна виша идеја може бити genus према нижим идејама. Свет идеја је систем идеја, који се може представити једном пирамидом, на чијем је врху највиша идеја, а на чијој се основи налазе најниже идеје, које су још ипак нешто опште; потпуно индивидуалне су тек чулне ствари. У најнижим идејама имамо најниже појмове, а више су идеје ἓν ἐπὶ πολλῶν не само у односу на чулне ствари већ и у односу на ниже идеје. Као будући задатак дијалектике означава Платон, да се цео свет идеја изведе из основне идеје на основу принципа рашчлањавања (дихотомије). Он је заиста и покушао у последњим дијалектичким извођењима својим (теорија идеалних бројева) да изврши такву дедукцију, али тај покушај нема велику важност.

У царству идеја постоји једна највиша идеја, која обухвата све остале, и то је идеја добра. Она је у царству идеја оно, што је сунце у нашем свету. Све идеје имају порекло у идеји добра. Идеја добра је извор сазнања и бића, она је над идејом бића. Ово последње тврђење јесте једна дубока мисао и представља центар Платоновог идеализма. Стављајући идеју доброга над идејом бића, Платон ставља практично над теоретичним, ставља вредност над чињеницама. Последњи разлог света то је реализација вредности, стављањем идеје доброга као највише идеје ставља се циљ, а не узрок као оно, што даје живот свему.

Ово је телеологија. Егзистенције не би било, кад егзистенција не би испуњавала известан циљ. Оно што егзистира, не егзистира тиме, што би морало егзистирати (логичним, нужним начином), већ зато да испуни известан задатак, да реализира извесну вредност. Идејом доброга унесени су практични мотиви у философију Платонову. Она обасјава свет идеја, а одатле свет чулних ствари. Њу Платон митски означава као божанство, а остале идеје као богове. У спису Тимеос, који се бави стварењем света, јавља се идеја доброг као *δημιουργός*, који ствара материјални свет гледајући на идеје. Свет чулних ствари постаје по Платону зато, што је идеја доброг највиша идеја, и зато свет тежи за реализацијом доброга где год се оно може реализирати. Платон из ближе није назначио у чему се састоји садржина овог доброг.

Под идејама Платон је разумевао, као што смо из досадашњег видели, супстанцијална бића, која постоје поред чулних ствари као засебан свет. Међу тим тачност овог гледишта на Платоново учење о идејама поричe се и њему на супрот стављају се друга схватања, и то, по једном од њих идеје су субјективни појмови, по другом пак, идеје су мисли божанске, по трећем, оне имају значај чистог важења; постоји најзад и једна четврта интерпретација, по којој су идеје категорије, помоћу којих субјект формира своје искуство, тако да би Платонова доктрина у основи била идентична с Кантовом. О оном првом гледишту не може ни бити дискусије, јер га Платон изречно одриче у „Пармениду“. Друго гледиште се налази истина у спису Тимеос у митском облику: Бог ствара свет гледајући у идеје, дакле изгледа да су идеје мисли његове. Међу тим за ово гледиште не може се навести ни једно друго место у Платону, а Тимеос је пун митских места, који се не могу сматрати за право мишљење Платоново. Треће гледиште, да су идеје нешто независно од бића, да егзистирају засебно, али да немају супстанцијалне егзистенције, да нису нешто реално, већ да су царство чисте логике, да важе, али да не егзистирају, заступа Лоце. По њему Платон није могао хипостазирати идеје, већ сва та тврђења, да су идеје вечне, непроменљиве, и т. д., долазе отуда, што он није умео изразити директно мисао своју о чистом важењу. Противу овог гледишта може се навести то, да је Аристотело био 20 година Платонов ученик и да је несумњиво могао разумети шта Платон мисли под идејама, а код Аристотела налази се само један

смисао Платонових идеја: да су то супстанцијална бића. Лоцеова интерпретација немогућа је и због тога што Платону није било стало само до тога да изрази логичку вредност идеја, већ он је у првом реду био метафизичар и сматрао је идеје за принцип објашњења бића, а оне не би то могле бити ако саме оне не би биле бића. Четврта интерпретација сасвим је слаба, и на њу не би нико дошао, да није живео Кант. Постоји само једна спољна сличност између Кантових субјективних форми и Платонових идеја; између њих постоји пак једна фундаментална разлика: Кант је поставио субјективне форме да би онемогућио сазнање објективног света, а Платон је поставио идеје да би објаснио објективни свет. Ово четврто гледиште заступа Наторп.

Осим ових наведених гледишта о значењу идеја постоји још једно гледиште, које припада старости Платоновој и које се не налази у самим његовим списима, већ нам га је Аристотело сачувао. То је покушај да се идеје дедуцирају из бројева, покушај синтезирања теорије идеја са Питагорином теоријом бројева. Међу тим Платон не идентифицира идеје са математичким бројевима (и облицима), већ бројеве (и математичке облике) сматра за једну засебну класу бића, која су на средини између чулних ствари и идеја. Сваки идеални број је врста која се не може свести на другу, јединице идеалних бројева нису јединородне као што су то јединице код математичких бројева. Идеално један не може се сабрати са идеално два; међу тим ипак постоји идеална зависност међу бројевима на тај начин, што прости бројеви условљавају сложене. Платон изводи све бројеве на основу два принципа: ограниченог *(πέρας)* и неограниченог *(ἄπειρον)*, сматрајући при том 1 као принцип ограниченог, 2 као принцип неограниченог; он друкчије те принципе назива: мало и велико, или: веће и мање. Оно што није 1, то је првобитно 2, а из синтезе једног као принципа и два као принципа произлази идеја броја два, а применом принципа безграничности на идеју броја два развијају се 3, 4, 5... и т. д. У то, како Платон доводи у везу ове идеалне бројеве са појединим појмовима појединачних ствари, не можемо улазити. Ови принципи ограниченог и неограниченог налазе се још у Филебу, а доцније у делу Тимеос много развијеније и у нарочитој форми.

Физика Платонова изведена је у поменутом спису Тимеос, који је један од највећих списа Платонових и једини који се

бави природном философијом. Платон сматра, да се о природи не може говорити са апсолутном извесношћу, да испитивања природе не могу имати ону озбиљност, коју имају испитивања идеалног света, да та испитивања више представљају игру духа, која у осталом може бити врло забавна. Међу тим Платонове хипотезе у овом правцу имају доста значаја и пуне су духовитих комбинација, премда у њима има доста наивног. С тога што Платон сматра да је немогуће доћи до апсолутног сазнања у области природе, он у Тимеосу употребљава митски облик, да би исказао оно што се егзактно не може исказати. Због те митске форме тешко је одлучити, шта је у Тимеосу право Платоново мишљење, а шта чиста метафора.

Сазнању одговора, по Платону, идеја; представљању одговора чулна ствар, а незнању одговара ништа. Ништа се не може ни представити, јер представити се може само сума нечега и ничега, нити сазнати, јер се сазнаје само нешто. Чулне ствари морају имати у себи два принципа: принцип Нечега (идеју) и принцип Ничега. Оно што идеју распарчава, мултиплицира, оно што чини да се она јавља у множини егземплара, то је материја, коју Платон идентифицира са ништа. По њему материја је без облика, безгранична, способна већег и мањег, способна промењљивости; она у правом смислу не егзистира, она је у правом смислу ништа, *μή ὂν*. Постоје многе контроверзе о томе шта Платон подразумева под материјом: да ли нешто што испуњава простор (материја у обичном смислу) или (као што Аристотело доцније дефинира материју) као нешто без облика, а што може да прими све облике на себе, дакле чист потенцијалитет без актуалитета, или најзад разуме под материјом сам празан простор. Ово треће гледиште једино је могуће и у његову корист може се навести и Аристотело, који директно тврди, да Платон сматра сам простор за материју. Ову идеју узима Платон од Демокрита: све особине Платонове материје јесу особине Демокритовог празног простора. Доиста немогуће је претпоставити да је Платон схватао материју у смислу чистог потенцијалитета, а да је Аристотело позајмио ову идеју од њега, па подметнуо Платону другу, да би сакрио траг. По Аристотелу из материје постају поједини квалитети и нестају у њој, а по Платону се поједини квалитети само губе у материји, али не постају из ње; а ово тврђење само је разумљиво под предпоставком, да је материја идентична са простором. То из-

лази и из тога, што се, по Платону, сва тела своде на елементарна тела, а ова пак на елементарне површине, које склапањем чине елементарне делове њихове.

Даље је контроверзно, да ли Платон сматра материју за исто тако вечну као идеје што су. То питање стоји у вези са питањем, да ли је чулни свет по Платону имао апсолутни почетак у времену или егзистира од вечности? На ово је питање врло тешко дати одговора, јер је митско и фактичко код Платона у овим партијама Тимеоса тако испреплетано, да се не може одвојити једно од другога. Описујући стварање света Платон тврди како је демиург, гледајући на идеје као на праслике ствари, формирао материју, која је била пред њим и која се налазила у хаотичном кретању. Према овом миту могу се разликовати две материје у Платоновом Тимеосу: примарна материја, која је идентична с празним простором, и секундарна материја, коју Платон описује као хаотичну масу у кретању, тако да ова материја има извесну неодређену и несавршену природу, у коју идеје уносе ред. Међу тим ова друга врста материје мора се сматрати за мит као што је и сам демиург мит. Могуће је даље да је и сам акт стварања један мит, и да Платон не мисли да је свет доиста створен у једном датом моменту, односно да је са стварењем света отпочело време (као што то стоји у Тимеосу), већ да је присутност идеје у материји односно сама материја исто тако вечна као што је вечна сама идеја. Доиста у консеквенцији Платонове доктрине лежи ова претпоставка вечне материје поред вечне идеје, тако да би тиме и чулне ствари биле вечне. Међу тим није немогуће предпоставити, да идеје на некакав чудноват начин почињу формирати материју, која је пре тога постојала без икаквог облика. Ова питања о вечности материје и чулних ствари, о односу материје и идеје и т. д. Платон међу тим није довео у склад са својом теоријом идеја. Оно што је за Платона важно, то је разликовање између идеалног и чулног света и тврђење да је душа способна прећи из једнога света у други, све остало Платон оставља у тами.

Даљи важан проблем Платонове физике то је однос између материје чулних ствари и апејрона у идејама. Изгледа да је Платон сматрао *πέρας* и *ἄπειρον* као принципе свега што егзистира, тако да би они играли улогу и у идеалном и у чулном свету. Зато се и може поставити питање о томе, да ли има какве везе између апејрона у идејама и материје чулних ствари.

Изгледа да идеја, која је с једне стране синтеза ограниченог и неограниченог, игра према материји чулних ствари улога ограниченога, тако да је чулна ствар опет синтеза ограниченог (идеје) и неограниченог (материје).

У Платоновој физици најважније је учење о телесним елементима. Он заједно са Емпедоклом узима четири елемента: ватру, воду, ваздух и земљу. Са тим учењем спаја Платон учење Питагорејца Филолаоса о пет правилних геометријских тела тврдећи, да елементарни делови ватре имају облик тетраедра, делови ваздуха облик октаедра, делови воде облик икосаедра, а земље облик коцке; пето правилно тело је пентагондодекаедар и он представља облик целине светске и етра. Платон узима, да се ови просторни елементарни делови тела могу раставити на даље просторне елементе, али да ови нису више тродимензионални већ површине, и узима да су те површине троугласте. Тетраедар се раставља на четири, октаедар на осам, икосаедар на двадесет равностраних троуглова, а коцка на шест квадрата, који се опет могу раставити на троугле. Платон даље раставља те квадрате и троугле на елементе и ти су елементи правоугли троугли, јер су они најлепши; од правоуглих троуглова најлепши су, дакле елементарни су они правоугли троугли, код којих су или оба крака једнака (у такве троугле дају се раставити квадрати дијагоналама) или код којих је хипотенуза два пут већа од једног крака (ови последњи добијају се кад се у равностраном троуглу спусти висина). Платон узима да се узајамним притиском тела распадају њихове површине у елементарне троугласте површине, и да се ти елементарни троугли понова склапају у нове троугле и нова тела. Пошто само тетраедар, икосаедар и додекаедар имају равностране троугле као граничне површине, то онда само та три тела могу прелазити једно у друго, јер код њих распадањем добијамо једнородне елементе: правоугле троугле код којих је хипотенуза два пут већа од једне од катета; коцка се на против раставља на елементарне површине (равнокраке правоугле троугле) који не могу да уђу као саставни делови равностраних троуглова. То значи да само вода, ватра и ваздух могу међусобно прелазити једно у друго.

Од Платонових математичких проналазака споменућемо оно што је најважније. Платон је пронашао аналитичку методу у математици. Она се састоји у томе да се став, који треба до-

казати, предпоставп као истинит, па се онда из њега изведе нов став, из овога још један нов и т. д. све док се не дође до става који је несумњиво истинит. Платон је учинио проналаске и у теорији бројева. Најважније је његово решење проблема удвајања коцке, једног конструктивног задатка. Задатак се састоји у овоме: дата је једна страна коцке x; колика треба да буде велика страна оне коцке, која има два пута већу запремину?

У делу Timaeos Платон говори о целини светске зграде, њеном уређењу и о принципу који је уређује. Тај принцип јесте душа света. Платон сматра душу као биће које стоји на средини између идеалног и материјалног света. Душа је с једне стране недељива и проста као идеја, а с друге стране она је просторна и дељива као и материја. Платон сматра и математичке објекте као нешто што лежи на средини између идеја и чулних ствари. Идеје уређују чулне ствари помоћу математичких објеката, које оне производе у материји, тако да математички облици играју посредничку улогу. Не може се међу тим узети, да је Платон идентифицирао математичке објекте с душом, као што би то изгледало по неким његовим извођењима у Тимеосу, која имају несумњиво митски карактер.

О самом стварању света Платон вели, да је демиург, гледајући на идеје као на узоре ствари, формирао материју, која се налазила у хаотичном кретању; он је прво створио светску душу, затим ју је разделио у један спољни и један унутрашњи круг; затим је створио математичке облике у материји (т. ј. елементе) у оквиру светске душе и тек тада је свет почео да живи, да буде уређен организам. Душа је принцип кретања и сазнања; јер све што се креће, мора бити нечим покренуто, у реду покретних узрока пак морамо доћи до нечега, што се само, спонтано креће, а то је душа. Сазнање и разум стоје у непосредној вези са душом и Платон описује постанак сазнања у свесној души митски. Тај опис међутим једна је генијална интуиција Платонова који се дубоко удубио у процес сазнања: душа се, по њему, у себи креће и тако покреће и све остало, али крећући себе она безгласно саопштава себе себи и тако постаје свесна себе. Материја по себи је принцип мртвила, она је нешто што је неспособно за активитет, нешто што чини сметњу активним узроцима, тако да се ови не могу потпуно у њој реализирати. Активитет лежи само у свесној души; свет је

уређен по идејама само тиме што у њему постоји душа. Целисходност светска, његов ред и савршенство кретања долазе од душе светске. Предпоставка светске душе не може се сматрати за митски елемент у Платоновој философији; Платон фактички схвата светску целину као живо биће, као организам, јер само тако он је могао себи објаснити хармоничну уређеност светске зграде. Свет је најсавршеније створење божје и као савршено биће оно је само нека врста божанства.

— СВРШИЋЕ СЕ —

ДИВНА ФРАНЦУСКА

(интервју)

МАКСИМ ГОРКИ

...Дуго сам ишао по улицама Париза, док сам је нашао. Кога год сам запитао -- где она станује? — није ми то умео одређено рећи.

Један старац ваљ̀да у шали — али не знам зашто с уздахом — рече ми, слегнув раменима:

— Ко то зна? Некад је она живела у целој Европи.

— У банкарској улици! — грубо одврати један радник.

— Идите десно! — говорили су други.

Око мене било је шумно и неудобно. Свуда на тржиштима били су топови и војници, свуда по улицама радници. По обичају, усвојеном у последње време у свима земљама, војници су из пушака гађали дуж улица, коњица — размахујући голим сабљама — налетела је на људе, радници су се бацали камемењем на војнике. У замутљивом ваздуху седога града дрхтала је нервозно злобна кавга, разлегала се оштра команда. Овде онде калдрма је била умрљана крвљу; људи, разбијених глава, стискајући у немоћној срџби своје песнице, одлазили су кући; они, што нису већ могли ићи, падали су по улицама и полиција их је хумано вукла испред ногу коња и војника. Посматрачи су стајали на тротоару, добацујући примедбе о детаљима ове обичне слике из живота једног хришћанског града...

Најпосле неко ми рече!

— Француска? Десно, код моста Александра III...

Стан, у коме је она живела, престављао је собом прилично стару зграду, која није задивљавала ни раскоши ни лепотом. Крај врата, на која сам ушао, стајала су два војника у пан-

талонама од црвеног платна заставе слободе. На вратима очували су се делови некаког натписа, од кога се могло само прочитати: „Сло.... је........ бра.....“ То је подсећано на слојеве банкара, који су осрамотили земљу Беранжеа и Жоржа Санда. Наоколо се дизао задах буђи, трулежи и разврата.

Срце ли је силно закуцало. Та и ја сам, као и сви револуционари, у доба своје младости волео ту земљу, која је и сама умела да љуби искрено и много и да тако дивно ствара револуције...

Осмејкујући се предусретљиво, некакав човек сав у црном, потсећајућим својим манирима на маркиза из милих сутенера, уведе ме у малу полутамну капелу, где сам могао уживати у раскоши модерног стила савремене Француске.

Зидови те собе били су олепљени разнобојним хартијама руских зајмова, на поду су лежале коже урођеника из колонија, а на њима уметнички израђен отисак „Декларација права човечанских“. Намештај načињен од костију народа, палог на барикадама Париза у биткама за слободу Француске био је омотан тамном тканином с пришивеним на њој уговором о савезу с руским царем. По зидовима су висили, инкрустирани по живом људском месу, гробови европских држава: — панцерна песница немачке, уже и бич Русије, просјачка торба Италије, шпански грб — црна мантија католичког попа и две му коштуњаве руке, чији се прсти жудно заболи у грло Шпанаца. А био је ту и француски грб — дебели буржоаски трбух са ижватаном фрижаском капицом у њему...

На тавану су била престављена отворена уста краља немачког, његових 64 зуба и грозни брци... На прозорима су висиле тешке завесе. Било је тамно као и увек у собама за пријем жена Балзаковог калибра, које још нису изгубиле наду да освајају мушкарце. Тежак задах лажне деликатности и духовног разврата заносио је главу и спречавао дисање.

Она је ушла и кроз трепавице погледала је на моју фигуру очима познаваоца људи.

— Ви говорите француски! — запита она одговарајући на мој поклон гестом глумице, која је већ одавно престала да игра улогу краљице.

— Не, госпођо, ја говорим само истину! — одговорих ја.

— А коме то треба? — упита она слежући раменима. —

Ко још то слуша. Истина, чак и у лепим стиховима никоме није пријатна...

Пришав прозору она подиже мало завесу и одмах се удаљи.

-- Они тамо на улици још једнако граје? — рече она незадовољно. — Права деца! Просто не разумем шта хоће они? Имају републику и кабинет министара, каквог нигде нема: један министар био је човек и социјалист — зар је то мало за срећу народа? И капризно забацив главу назад она додаде.

— Зар није истина?... У осталом ви сте дошли да говорите...

Она прође, сад напоредно са мном и, с лажном умиљатошћу погледав ми у очи, запита:

— О чему ћеш да говоримо? О љубави? О поезији! Ах, мој Алфред Мисе!... и мој Леконт де Лиљ!... Ростан!... — Њене очи заокружише испод чела, но сретнувши се са зубима Немца изнад главе, она их одмах обори.

Нисам јој сметао, да лепо блебета о песницима, ћутке очекујући моменат, кад ће да проговори о банкарима. Гледао сам ту жену, чију су слику сви племенити људи до скора носили у срцима. Њено лице било је сада лице жене, која је много љубила; његове негда живе боје избледеле су — отрле се под тисућом пољубаца. Извештачено подведене очи немирно су прелетале с предмета на предмет; трепавице су се уморно спуштале, прекривајући отекле очне капке. Боре на слепим очима и врату немо су говориле о бурама срца, а гушави подваљак — о гојазности његовој. Подбула и дебела — било је јасно, да је тој жени сада куд и камо ближа била поезија трбуха, него ли велика поезија душе, да груби позив своје утробе она јасније чује, но глас духа правде и слободе, који је негда грмео из уста њених по целом свету. Од пређашње грације и снаге њених покрета остала јој само свикнута одрешитост дрске жене, трговкиње на светској пијаци. И чар велике јунакиње на пољу битке за срећу људску она је сад заменила одвратним кокетством старе даме — јунакиње безбројних љубавних авантура.

Њен глас звучао је уморно и рекао бих, да она говори само ради тога да заборави нешто важно, поштено, што овда онда боде као оштра игла успомене њено хладно, изношено срце, у коме нема више места некористољубивим осећањима.

Гледао сам на њу и ћутао с муком уздржавајући у грлу тужни узвик при погледу на ту жалосну агонију духа.

Мислио сам;

— Та зар је то Француска? Она је јунакиња светска, коју је моја уобразиља увек сликала одевену у пламен светлих мисли, великих речи о једнакости, братсву, о слободи?

— Ви сте туробни сабеседник! — рече ми она и уморно се осмехну.

— Госпођо? — одговорих ја — Сваки честити Рус осећа се сада невесео у гостима у Француској.

— А зашто, упита она осмехујући се извештачено и подигнув зачуђено трепавице. — У мом Паризу сви се веселе... сви и свуда!...

— Да, видео сам то мало час на улици... Тако се веселе и код нас у Русији. Крвава игра војника с народом омиљен је спорт цара руског — вашег пријатеља...

— Ви сте мрачан човек! — прихвати она са гримасом — Кад народи захтевају све што има цар, тада цар није дужан да им дâ ни оно што може... Тако су од вајкада мислили цареви, па што би данас другојаче мислили? Треба се простије односити према животу. Ви још нисте старац — пашто онда то нерасположење? Док је човек способан да љуби, живот је диван. Наравно Никола II, он... како да речем? Он се много подаје утецају рђавих људи, али — збиља — он је добар човек... Ето дао вам је слободу?..

— Ми смо му је узели по цену хиљаде живота... И чак, пошто му је она отргнута из руку, он као отплату за њу захтева још и крви. Хтео бих, да му вратимо ову милостињу, коју нам је под претњом уделио... И ето ви му сад дали новац, да би је могао отети. .

— Ах, не! рече она. — Он вам је неће отети, верујте ми!.. Он је каваљер и уме да одржи реч. Знам ја то добро...

— Појимате ли да сте дали новац за убиства? — упитах ја.

Она помаче главу у сенку, тако да јој нисам видео лица. За тим мирно рече:

— Нисам му могла не дати. Он, је једини, који ми може помоћи, ако би се оним устима прохтело, да ми одгризу главу.

Осмехујући се она показа на таваницу, где су се декоративно блистали немчеви зуби.

— Она ненасита чељуст, истину рећи, развраћа ме по мало. Али шта да се ради? Најпосле ни у разврату није све гнусно,

— Зар вама не изгледа гнусно, да се ослањате на ону руку, чије је наличје увек упрскано крвљу народа?

— Али ако нема друге руке? Та у опште је и тешко наћи владара руку чистих од крви народне. — Данас су они такви, а шта ће сутра бити? Ја сам жена, мени је потребан пријатељ. Република и самодржац који другарски иду руку под руку... наравно то није естетично, ма је оригинално, је'лте? Ако ви не разумете политику као и сви песници... и револуционари... Код политике нема естетике... Тамо постоји само трбух и разум, који послушно дела ради желудца.

— А вама се не чини, да сте тим златом, које сте дали, уништили часну славу Француске?

Она ме је гледала широко отвореним очима, осмехну се и облизну врхом оштрог језика нерумењене усне.

— Ви сте само песник! То је већ старо, пријатељу! Ми живимо у сурово доба, у коме се још и могу писати стихови, али у свему бити песник, у најмању руку, непрактично је!

И на лицу јој се појави осмејак превасходства.

— Моји Шајлоци направили су, чини ми се, приличан пазар! Они су одрали с вашег цара проценат, који је раван трећини његове коже!

— Али да би цар могао да исплати толики интерес, он мора с народа одрати целу кожу!

— Наравно... т. ј. вероватно! Али како би друкче? запита она слегнув раменима. — Владе стварају политику, народи плаћају то својим трудом и крвљу — тако је било увек! При том ја сам република и не могу сметати својим банкарима да чине оно што се њима свиђа. Само социјалисте не могу да појме, да је то нормално. А све је то тако просто... на што трошити своју крв устајући противу здравог разума? Моји Шајлоци дали су много и мораће још дати, да би натраг добили — макар што год... У самој ствари они су у опасном положају... ако победи... не цар...

Она се бојала, да искаже реч, која јој је славу донела...

— Они могу постати просјаци... Па чак ако би он и победио... ја мислим, они неће скоро добити своје проценте... А међутим то су моја деца — зар не! Богати су људи нај-

чвршћи камен у згради државној... они су њен темељ. Песници, то су само орнамент, незнатни украси фасаде, без којих се сасвим може бити... Они не увећавају трајност построја. Народ је само основа, на којој стоји дом, револуционари су просто сулуде... и, настављајући даље поређења, могло би се рећи, да је војска скуп паса, који чувају имање и мир житеља дома...

— А у њему живе Шајлоци? — запитах ја.

— Они и сви остали људи, који сматрају, да им тај стан није тесан. Но оставимо то на страну. Кад политизирање није корисно, оно је досадно!

Ја устадох и ћутећки се поклоних.

— Идете већ? — упита она монотоно.

— Па немам шта овде да радим! рекох ја и изађох из ове подводачнице цара с банкарима.

Нисам видео ону, коју сам желео видети; видео сам само страшљиву циничну кокоту, која се за новац неискрено и хладнокрвно продаје.

Ишао сам по улицама великог Париза, који је тога дана најамничка војска — пси старе грамзиве бабе — држале као плен својих бајонета и топова, гледао сам, како су Французи, иза углова уличних, као верни пси правде и слободе, ћутећи пребројавали снагу својих непријатеља, готови, да крвљу својом сперу срамни као с лица републике... Осећао сам, да се у њиховим срцима рађа, расте и снажи дух старе Француске, велике мајке Волтера и Ига, дух Француске, која је посејала цвеће слободе свуда, куда су доспели усклици њене деце — песника и бораца!

Ишао сам по улицама Париза и срце је моје певало химну Француску, с којом сам беседио у тамној капели.

Ко те није љубио свим срцем у зори својих дана?

У дане младости, кад душа човекова свију колена пред богињом Лепоте и Слободе — светли храм тих богиња била си срцу само ти, о велика Француско!

Француско! Та мила реч звучила је за све, ко је поштен и смеон, као мило име страсно љубљене невесте. Колико ли је великих дана у прошлости твојој. Твоје су битке најлепши празници народа, а твоја страдања — велике лекције њихове.

Колико је дивоте и снаге било у твојим захтевима пра-

вичности, колико ли си крви часно пролила у биткама ради величанства слободе. Је ли могуће, да је сва та крв усанула?

Француско! ти си била светски звоник, са чије су висине забрујала једном три удара звона правичности, одјекнула три узвика, што разбудише вековни сан народâ: — Слобода, Једнакост, Братство! Твој син Волтер, човек с лицем ђавола, целог живота као титан, борио се против подлости. Поповштина, која је после ждрала тисуће књига не кварећи желудца, тровала се она од једне странице Волтерове; чак је и краљеве, заштитнике лажи, он је принуђавао да поштују правду. Велика је била снага и смелост његових удара по лицу лажи. Француско! Ти мораш зажалити, што њега више нема, он би ти сада шамар ударио. Не буди увређена. Шамар тако великог сина, као што је он, био би почаст за таку продану матер, као што си ти...

Твој син Иго један је од најкрупнијих алем-камена у круни твоје славе. Трибун и песник он је грмео над светом као ураган, покрећући на живот све што је дивно у души човековој. Он је свуда стварао хероје, а стварао их је својим књигама не мање но ти сама за све време, док си предњачила народом са заставом слободе у руци, с веселим осмејком на дивном лицу, с надом на победу правде и добра у честитим очима. Он је све људе учио да љубе живот, красоту, правду и Француску. Добро је за тебе, што је он мртав сада, јер да је жив, не би опростио такве ниskости чак ни Француској, коју је младићски волео, чак и онда, кад су му власи беле постале...

Флобер — свештеник лепоте, Јелин XIX столећа који је научио писце свих земаља да цене снагу пера, да схватају лепоту његову, он, чаробник речи, објективан као сунце, које подједнаком светлошћу обасјава и блато улично и скупоцене уреске — чак Флобер, за кога је истина сила у лепоти и лепота у истини, не би ти опростио ове грамзивости, с презрењем би окренуо од тебе лице своје!

И сва боља деца твоја нису с тобом. Стидећи се тебе, наложнице банкарске, оборили су они своје честите очи, да не гледају твоје дебеле образе. Ти си постала одвратна трговкиња. Они, који су се код тебе учили да умиру за част и слободу, сад те не разумеју и с болом у души окрећу се од тебе.

— Француско! Твоја жудња за златом осрамотила те је,

веза с банкарима развратила је твоју часну душу, засула је блатом и подлошћу њен огањ.

И ето, ти, мати слободе, ти, Жана д'Арк, дала си снаге реакционарима да би се још једном потрудили, да разгазе људе.

Велика Француско, некада културна водиља света, појимате ли ову гнусност овога дела.

Твоја продана рука за извесно време затворила је пут к слободи и култури целе једне земље. И кад би то време било један једини дан, твој преступ тиме не би мањи био.

Њу-Јорк маја 1906 г.

Превео с руског
М. П.

О ИЗМЕТУ

— ФРИДРИХ НИЧЕ —

Живот је извор радости; али где измет своју њушку завлачи — сва су врела затрована.

Наклоњен сам чистоти; те не могу гледати брњице што се кезе, нити жеђ поганих.

Бацише око у бунар; а из њега сад одсева њихов одвратни осмејак.

Похотом својом затроваше воду свету; али од кад и прљаве снове своје радошћу зову, затроваше и речи.

Пламен се буни, када своја влажна срца на ватру положе; и сам се дух дими и кључа где измет ватри прилази.

Слабуњав, прегњио постаје плод у рукама њиховим; поглед им воћку сажиже и суши.

Многи, окренув леђа животу, опростио се само измета: не хотећи делити с њим извор, плод и пламен.

Многи, који у пустињу оде да са зверињем трпи жеђ, не хтеде само крај чатрље седети са прљавим камиларима.

Многи, који дође да уништава, као grâd плодна поља, хтео је само утиснути стопалу своју у чељуст измету, и тако му ждрело заптити. Али није то залогај који ме највише дављаше: да сазнам да је животу потребно непријатељство и умирање и мученичка крстача. Већ се некада питах, и скоро ме задави питање ово: како? зар је животу и олош потребан?

Зар су и затрована врела потребна и кужна ватра и прљави снови и упљувци у круху животном?

Није мржња, већ је гађење моје разорило, као каква гладница, живот мој.

Ах, често ми је и дух несносан постајао, видећи олоша духовитог.

И владарима окренух леђа, када видех шта данас владати зову: вашарење с изметом и циганчење око власти.

Наставах међу народима заптивених ушију и туђег језика, како би ми остао непознат говор њиховог тржења и вашарења влашћу.

С руком под нос, пролазио сам сломљена срца кроз све јуче и данас: ваистину, све јуче и данас отужно заудара на писмени олош.

Као какав богаљ, глув, слеп и нем, живео сам дуго, само да не морам живети с изметом који влада, који пише и који се весели.

Мучно и опрезно пужао се дух мој са степена на степен: милостиње радости беху му једина утеха. На штапу се слепцу прикрада живот.

Шта се то зби са мном? Како се спасох гађења? Ко подмлади око моје?

Како прелетех вис, на чијем студенцу не седи никакав измет?

Да ми није гађење само дало крила и моћи да проналазим нове изворе?

Ваистину, морах се на највиши вис винути, да понова нађем врело радости!

Али га и нађох, браћо моја! Ту на највишем вису извире ми студенац радости! А и живота има где измет не пије с нама!

Скоро ми и сувише силовито извиреш изворе радости моје!

Тако силно, да ми често у рукама пехар празан остаје.

Мораћу се научити да ти скромније прилазим: одвише живо хита ти у сустет срце моје; срце моје, над којим пржи моје кратко жарко лето, препуно сете и блаженства: како жуди моје летње срце за студени твојом.

Оде позни јад мога премалећа! минуше пакости моје суснежице у јуну! Лето сам само и подне летње!

Планинско лето са хладним изворима и блаженом тишином

Овамо, пријатељи моји! како би ми мир овај блаженији постао!

Јер је ово наш вис, наша постојбина: сувише високо и стрмешто је место где наставамо, далеко од свих поганика и њихове жеђи.

Баците само ваше ведро око у студенац радости моје; о, пријатељи! зар бе се и могао помутити! — нека вам одговори осмехом чистоте своје.

Саградимо гнездо своје на дрвету, што се будућност зове; орлови ће нам у осаму донети храну у кљуновима својим.

Заиста, храну, коју не би погани јести смели; јер би у устима њиховим огњем постала. Заиста, не спремамо овде огњиште поганима: наша би срећа била ледена пештара телу њиховом.

Већ ћемо живети над њима као јаки ветри, суседи орловима, суседи снегу, суседи сунцу: тако живе јаки ветри.

Па ћу као олуј пухнути међ њих и одузети дах духу њиховом: тако хоће будућност моја.

Ваистину, силан олуј, то је Заратустра свима дубодолинама; а ово је савет душманима његовим и свему што пљује и бљује:

„Не пљујте противу ветра!“

Тако рече Заратустра.

С немачког

Давид С. Пијаде

ХРОНИКА

— НАСТАВАК —

ИЗЛОЖБА УМЕТНИЧКОГ ДРУШТВА „ЛАДА“

(неколико црта: почетак сликарства у нас пре сто година, публика и њено васпитање).

II

Прелетајући погледима са једнога старога портрета на други, а у мислима прелазећи прилике и време у којима су радили многобројни сликари и молери од године 1840, — добијамо јасну и одређену представу, како је и у коме правцу уметничко сликарство било најпопуларније. Сем црквеног сликарства, које је почело добијати у другој половини прошлог столећа боље мајсторе, са више спреме и знања, ојачаним индивидуализмом нешто самосталнији у компоновању, портретно сликарство изгледа да је пробило лед и пошло практичнијем циљу; сликајући цркве, сликали су и типове тога доба. Димитрије Аврамовић, Урош Кнежевић, Арсеније Тодоровић, Јован Поповић, Јован Стаић, Поповиковић, оставили су и много и добрих портрета; а од млађих из друге половине 19 столећа: Стева Тодоровић, Ђорђе Крстић, Ђока Миловановић, Живко Југовић, а с оне стране Дунава и Саве — Урош Предић развили су црквено и портретно сликарство на реалистичнијој основици; нарочито Ђорђе Крстић, који је био први творац натуралистичког правца у нашем црквеном сликарству и са првим својим творевинама начинио праву буру.

Свежи дах натурализма почео је препорађати нашу слабу уметност, износећи је из цркве и манастира међу људе у куће: у колико је била ближа природи у толико је људима била ра-

зумљивија. Слика Предићева „Пијана браћа жалосна им мајка“ била је уметност ближа ширим масама, она је чак и деловала у васпитном смислу, народ је у њој гледао у огледалу мане нерадника; Па Крстићева „Утопљеница“, или Црногорке његове у војницима; или Предићева слика „Повратак Босанаца на згариште“. Стева Тодоровић, Крстић и Предић сликали су приличан број цркава у својим правцима, не само од историске него и од праве уметничке вредности, са Пајом Јовановићем, који је дао Новосадску Саборну цркву у своме правцу, у коме је он дао неколико уметничких творевина са историским предметима обраде, и са Предићевом Панчевачком црквом се закључује овај трио у црквеној сликарској уметности; у њој изгледа да још за дуго нећемо добити никаквих нових тековина. Натурализам овога пута изгледа да је сасвим изашао из зидова и сумрака црквених дворана, блудећи за Психом.

Неколико мањих колективних изложаба: Марка Мурата, Ристе Вукановића, Пашка Вучетића и појединих слика Паје Јовановића, Коена, скултуре Ђоке Јовановића, Пере Убавкића, дали су новијој уметности врло мале наде да ће из ње поникнути национална уметност са чисто народним обележјем. Старији уметници чвршће су држали у рукама народни стег, ови млађи мекушнији од њих примали су утицај оне уметности у којој су се васпитавали. Најјачи међу њима Паја Јовановић постао је потпуно западњак, да своје моделе често не облачи у црногорско и арбанашко одело, не би нико погодио у његовој псипхи Србина Банатске равнице. Марко Мурат веран далматинскоме приморју испољава у својој уметности топлије и снажније своју народност.

1904 год. под развијеним стегом југостовенским у Београду стекли су се под српском тробојком сви српски уметници (с једним изузетком), тек тада се видело, колико је свако племе на по се носило на својој култури национално обележје, а у колико су у томе српски уметници били разнородни. Тежња Југословена о слагању у један сноп, унела је и међу нас слободом разлењене нових културних тежња и жеља за уједињењем, за ултрирањем уметничких осећања и филтрирањем капиталистичких тежња, које су отпочеле и нас овако мале да гуше и море.

Осећање за, јаче култивисање навика, нарави, културнијем животу, нагло су се почела развијати, у толико лакше, што

наш народ има великих наклоности к вештинама, те све ове нове појаве нису могле остати без успеха. Чести концерти музички са богатом и често врло често са музикалним програмима од великог су значења у васпитавању слуха и осећања. Покушаји, давање оперских и музичких делова највише уметничке вредности, извођење чак и Хајдновог ораторијума ма и са дилетантима, средства су за стварање основе у разумевању музике, уметничког укуса у публике, потпомагање њеног васпитања. Моралне жртве па и материјалне (јер сви ови покушаји повлаче за собом и материјалне жртве): Стеве Мокрањца, Сташе Биничког, Штирског које приносе ови вредни музичари од неодољиве су вредности по васпитање нашег народа. Само овај узвишени циљ може оправдати тврдоглавство Сташино давањем честих симфониских концерата за народ, а држим да је он већ задовољан са успехом који је учинио; публику треба научити да слуша музику, па ће је после из потребе и сама тражити а зар је ми нисмо учили слушати. Па једновремени рад приватног позоришта Руцовић — Гавриловић са чисто литерарним програмима, у коме су се надтецали уметници у што чистијем изговарању и глумљењу: везујући за себе и свој покрет, стварања самосталног позоришта, сву интелегентну публику,

Све су ово јаки таласи који ће ако се упорно продуже, без обзира на средњу или никакву материјалну корист, за кратко време, развити укус за уживањем у племенитим вештинама. Публика ће постати културнијом научи ће да гледа и слуша, па не само да цени лепу слику, добар музички комад, леп споменик, добро отпевану песму, и т. д. но и да критикује, сматрајући уметност као потребу, а не као луксуз. Тада ће се тек уметност везати тешњим везама са народом, постати националнија, бити део његове целине. Потреба душевне хране осетиће се неопходнијом и безграничнијом, онако као што су књижевници својим обилатим радом, на свима пољима и врстама, упорном борбом, за неколико деценија развили у приличној маси чежњу за добром и истинитом књигом.

Данашња новинарска фељтонска књижевност, извештаји скандалозне хронике у свима њеним детаљима, пуна порнографије, разорава не само укус у младежи, и људи слабог и неразвијеног карактера, но убија осећај о моралу, заводи младиће и женскиње — иде на руку дегенерацији расе, оној

дегенерацији западној, која је производ пресићеног културног и распусног живота. Наше женскиње само са основним четворо-разредним школовањем, без довољног образовања, без упута о тешкоћама које га очекују у животу, са слабим домаћим или чак ни каквим васпитањем, привикнуто безбрижном животу — са врло малим и незнатним домаћим радом (мислим на варошке женскиње), животу полухаремском, гута ову прљаву фељтонску књижевност, која им слика примере лаког, лакомисленог — шареног живота, пуног сензуалног раздражаја, губећи пре времена стидљивост чистоту поштене душе, чедност, уливајући у своју душу срамотне сцене бурдеља, у почетку се нехотично наслађују подвргавајући се овоме шкодљивоме утицају, који им разорава морална осећања; оне отпочињу бесвесно имитовање женскињу француског и бечког полусвета. Од овога до учина, до пада, до греха није далеко. Новинарство живи од петпараца публике, не обзире се колико поруше за пет пара — са рђавим фељтоном и скандалозном хроником. Мали је број оних листова, који воде рачуна шта ће и у каквој ће форми дати новост публици. Дајте у руке народу, женскињу добре и јефтине књиге, јаке моралне садржине, здраве, добре написане, у издањима које неће премашити њихову финансиску снагу, а јефтиноћом бити у стању да сузбије листове са лошом садржином; па се тек тада надајте напретку културе, подмлатку здравог морала и живаца, народу снажном, раси очуваној. Добром књигом — вишим образовањем даћете народу добру и здраву жену и матер, јер кућа и народ не лежи само на земљи, но и на жени. Од правилно развијеног женског питања правилно решеног на здравој основи зависиће будућност целог народа; бадава зидање касарни мушких школа подизање велелепних зграда за универзитете, судове, парламенте, цркве и у опште зграда које служе као уточиште мушког света често оног размаженог који лењо отправљају своје дужности; а занемарујте школе за женскиње, које су стрпане у старе прокисле зграде — дашчаре и сутерене мрачне и влажне. Са развитком цивилизације расту и потребе, навике се мењају, те и наше женскиње не може и на даље добијати само оно скалупљено знање, које им дају ове неразвијене школе, па још мало — бројне. Ова немарност светиће се још више; луксуз, који се несразмерно развија биће још већи, он ће упоредо развити и неморал још јаче но што га имамо а грбаче мужева и очева савијаће се

све више и више под теретом рада и дугова. Проценат прираштаја по казненим заводима (дефраудананата и фалсификатора) биће у толико јачи.

Сви ови културни апостоли које смо напред спомнули нису стали на пола пута, они раде и даље презирући свој лични труд и материјалне жртве, делају крчећи пред собом читаве прашуме незнања, неразумевања, мрака, који стоје на путу ових радника као Чимборасо или чврсти као глечери, крше се али се не скрше, иду право својим путем, право своме циљу.

Као што су књижевно повремени списи и листови утоке индивидуално — интелектуалних људи, огледало умног рада и духовне моћи целог нараштаја, тако су исто изложбе уметника и вајара преглед њиховог рада за текуће време, а од значаја за целокупно стање уметности тога времена. Нерегуларност у приређивању изложаба, први је камен спотицања између пубике и уметника, спорост са којом се на њима ради, разлог је што се са васпитањем укуса код публике заостало. Таман се једне године пробуди интерес а уметници начине паузу од 2—3 године до идуће изложбе, или таман толико времена пропусте да публика изгуби и последњу преставу о битности уметника, па ако још једна група за другу, која се у времену паузе појави отпочну из колегијалности развијати грдње и интриге, онда се и оно мало интереса смањи. Од публике, која се посведневно политички замара и бори, гуши сензационим новстима, дави материјалистичким теретом, меничном литературом и кафанским димом, не може се тражити да се одушевљава уметношћу сликарско-вајарском или музичким концертом; па местима где се не може ни пити ни продужавати безпрекидне и бесмислене полемике са политичким противником.

Како видимо велики део одговорности за овај назадак код нат, носе на себи и уметници.

Наша браћа Словенци у своме животу боре се са двоструким незгодама: националним, у борби са германским клерикализмом, малим среѕтвима, па ипак успели су им далеко већи; ма да они тамо, међу нами буде речено, не заузимају осигурана места на гимназијама са добрим платама и хонорарима као наши уметници опет борећи се за насушни хлеб успели су да створе уметнички Павиљон за изложбе. Рихард Јакопић је добио пре годину дана од општине Љубљанске место на најбољем месту у парку „Тиволи“ преко од „Народног Дома“

да о своме трошку подигне павиљон за изложбе. Он, који исто тако, није богат човек, ипак је нашао срестава и у Суботу 12 Јуна по нов. календару отворио је прву локалну словеначку изложбу. У павиљон су се стекли сви Словенци сликари и вајари преко 36 излагача, да заједнички прославе успех једног свог друга и да дарују своме народу прву своју тековину, која је подигнута из уметничке лепте. Само се код нас увек чека државна иницијатива, код нас не може да се употреби приватна. Невероватно је да међу нашим богатим људима, нема баш ни једног, који би за педесет до шесет хиљада динара створио себи културан спомен. Оваква грађевина била би зрачна тачка у коју би се стицала цела југословенска култура.

Не може бити да је једно шумадијско свињарче које се јачином своје храбрости, воље и природне интелегенције подигло за књаза, имало више у себи културних тежња од каквог богатог Гавана или једног интелегантног Министра Просвете, као што је данашњи Министар који показује довољно реформаторског духа и воље да исправи све оно у чему се до данас застало и прибави што је не достајало.

Ако се на уметност буде мало више гледало у свима слојевима као апсолутну потребу за подизање националног духа, образовање народа и оспособљавање његово за културнији угоднији живот, онда ће наше речи наћи одобравање, не само у публици о којој се тако често говори и пребацује њена немарност, него ослонца код свију оних на којима стоји да се она подигне и развије на достојну висину, постане чисто националном и унесе у васпитање народно нових допуна. Наши уметници могу постати такође апостоли народни, као што их има велика Русија, који своје творевине носе из места у место, из села у село, излажу под шаторе, пуштају народ на изложбе по имућнијим селима за 10—20 копјејака; у сиротнија и сиротне бесплатно, имајући пред собом циљ само васпитање народно. Овај начин популарисања уметности, култивисање духа народног помоћу изложаба, је заиста насимпатичнији: он би и наш народ духовно подигао, освежио клонули дух будућих ратника за слободу. Нек и наш сељачки народ види да је уметност општа, да је неопходна потреба не само варошанину Београђанину и само ученим људима; да она није луксуз, како они о културним установама (позоришту музејима и т. д.) имају уко-

рењено мишљење. Док се он у селу дави у блату с колима до главчина, неприродно је од њега тражити да мисли како је и за њега боље да београд има асфалт и т. д.

У недостатку појединаца, држава је дужна да омогућава и уметницима стално излагање њихових творевина из горњих побројаних разлога, као год што одржава: позориште, школе, музеје, библиотеке, разне научне институте и т. д., да и за њих подноси све материјалне жртве, као и за ове, али тада се не сме наплаћивати улаз. Изложба ће на тај начин постати васпитно место, које ће све то непосредније брже и сигурније ширити свој утицај. Кад се известан низ година уметност и уметнички рад пусти публици односно народу на посматрање: учење у разумевању сликовног представљања, и начини се известан успех, разбуде се осећања за лепим, кад му се тада постави улазна такса, неће је ни осетити и неће наћи да је неумесна, срodиће се са уметношћу, волеће је ње ради, уживања ради, биће му саставни део душевних потреба.

Примењивање западних обичаја омогућиће се само онда, кад пред собом будемо имали и публику развијену бар приближно оној западној. Метнути улаз 2 динара или 1 дин. није много за онога, који разуме шта је уметност, и шта од ње тражи и очекује, али за онога који је не разуме, већ улази у њу као што се иде у механу и циркус за њега је много и 50 п. д. Периодично приређивање изложаба, бар два пута годишње, било би од већег значаја, чим је радепик видео изложбу у пролеће не треба му дати да је заборави, у јесен му треба дати другу нову, свежу. Старе творевине концентрисати на једно место, које ће бити отворено, ако не сваког дана, а оно бар три пута недељно и то преко целе године, на форму једне модерне галерије (покретне), које ће у исто време слике и скулптуру продавати у свако доба, разуме се да је свакоме слободан улаз. Ово се може врло лако уредити, у каквој повећој кући у центру вароши; за овај би план требало придобити једног: од Крсмановића, Ђорђевића, Павловића, Николу Спасића, фирму Ј. Павловића, који би могли уступити једну од својих великих кућа — без кирије, одржавајући о своме трошку изложбу — покретну галерију бар донде, док не би држава приступила стварању уметничког дома - павиљона или нешто томе подобно.

III

Друга изложба „Ладина“ чини релативно слабији утисак, но што је то чинила прва. На првој изложби и Марко Мурат је и по предметима и проблемима, које је тада решавао био интересантнији свежији можда тада здравијих живаца; да, да наш приморац био је и за коју годину млађи те је радије са више темперамента и расположења улазио у дубље студије, што се данас и поред његове велике слике „Лопудска Сиротица“ не може рећи. Марко Мурат је индивидуалан уметник, јаког интелекта. У свој рад уноси део по део свога ја, свога осећања, које вас ипак свагда не може да загреје; своју инокосност, тугу — усамљена човека, која изгледа да му по кад и кад досађује, и поред неповерљива погледа, са којим посматра своју околину. Композиције и пејсажи остављају подједнак утисак, свуда он слика своју душу, управо портретира је. Онај пејсаж са усамљеном ципресом на морској обали у вечерњу сутону, пут је поезије, пун меланхолије песничке душе, изгледа да је овом ципресом (ако је то оно дрво, не знамо му имена) уметник хтео себе и своја осећања да представи, своју богату душу у вечноме пространству мора и ваздуха које покрива већ тмина: осећај који нам се натура при њеном посматрању разлио се на овој слици дражећи нам живце, испуњава и нас безнадежним осећајем, изгледа да ће и наш сутрашњи дан донети нове облаке пуне суза и хладноће.

Са ове слике прелаз к „Лопудској сиротици“ нам је лакши, тамо будућност пуста и празна, овамо трагедија. Последња зрака светлости осветљава несигурно пут љубавници, љубав заводнички наводи жену на клизаве путе, малко је то оштар морал од уметника што га даје жени, која не преза ни од опасности ни могуће преваре, па ни од смрти само кад је у питању љубљени човек. Нек се Мурат сети своје усамљене ципресе на обали, која живи и твори своје једнолике дане, па нек извуче конзеквенцу својој сиротици, која није сиротица но херојкиња. За приморку Лопуђанку која се с опасношћу свога живота спушта са хридова у море — љубав је сласт и срећа; а за Јудејку Салому — љубав је горка и смрт. Прва, Саломеја љубила је Јоханана, који на њу није ни окренуо главе, а друга здрава и снажна приморка љубила је младога црноризца проповедника науке Јоханано-Христове, и он је на њу обрнуо главу; свако вече је као какву сирену — морску вилу дочеки-

вао у своја наручја, под зидовима самостана, напуштао строгу науку предавао се само њој; али и она је морала своју љубав платити главом као и Саломеја — зато што је и сувише љубила, што је веровала да је љубав вечна. Диван предмет поснички за обраду, добро је одабран и за ову слику, види се да је дубоко дирнуо уметника, с тога је у њу унео сву своју душу. Она главна карактеристичност која се огледа у Муратовој уметности и овде се показала — осећање колорита — ваздуха. Не можемо рећи да је проблем форме исто тако добро решио као што је решио проблем светлости и тмине — мрака, и онако као што му је пријатан колорит. Кад год говоримо о форми нехотично се сетимо Ђоконде Леонарда Да Винчија или портрета Веласкесова и Тицијанова у којима је форма савршено решена. Ове ствари биће примерци за студију још много векова свима сликарима великим и малима. У колико се тај недостатак много не осећа на пејсажима и „Лопудској сиротици“, у толико се јаче осећа на главама портрета. Ма колико да су обе главе добро цртане у линији, пријатне у колориту, у толико се јаче осећа слаба студија у форми ока, носа, чела, слепочне се кости и не осећају; у опште ма како да су кости лица покривене мишићима, ипак је сваки тај мишић добио и узвишенији облик пластичније се оцртава на лицу — глави.

Нећемо да кажемо, да то чини незнање уметника, не, те погрешке чине многи уметници у сликању женских портрета. Баш овде на изложби од свију глава, која је доиста добро и савесно студирана јесте ауто-портре Боривоја Стефановића. Истим принципом о форми ваља студирати и женске главе, ма да је ова Боривојева нешто тврдо и сирово рађена. Мурат има једну технику и принцип у студирању женских глава и од њега не одступа, ма да и сам осећа да им нешто недостаје. Колико се сећамо: портре госпође Калик са прошле изложбе, Дум Иво (?) и још једне главе (брата уметниковог колико се сећамо), обе ове последње рађене у пленеру, а све три биле су много боље студиране у форми, но ове најновије. Непластичност код пејсажа Мурат добија такође занемаривањем студије форме, која је важан закон у уметности; увеличавањем сопствених студија и довршавањем у радионици, даје пејсажу утисак увеличане фотографије, што не волимо да видимо код Марка Мурата, који комотно може своје пејсаже да доврши на

приморју и донесе нам готове, рађене ма и у радионици али под свежим утисцима природе тамошње. Код слике се врло добро осећа, где су довршаване и како су рађене, из ових разлога, несвесно један љубитељ уметности, дилетант у уметничкој критици, случајно је осетио да оне капљице на морској води нису истините, и из не разумевања приписао неприродност техници. То је то што је уметник снимао пејсаж са студије малене и уске, која је могла да прими само крупније моменте и расположаје у природи, и увеличана, упропастила је ону импресију, оно директно саобраћање уметника са природом. Жао нам је што нисмо били никада срећни да завиримо у радионицу уметникову, да видимо његове интимне студију, снимљене директно с природе; рађене за себе по своме осећању и срцу, како атрапује поједине природне моменте; да му видимо уметност неумивену и неочешљану неспремну за изложбу — магазин. Уверени смо да је Марко Мурат онакав какав је са својом великом душом по оној великој уметничкој вредности, са којом га оцењујемо, затворен невиђен и несаслушан, као пуж у својој, кори, а ово што нам даје, није прави и истинити Мурат Дубровчанин последњи изданак старог дубровачког господства. Марко Мурат види сунце, он га осећа како се блиста по камењу — руинама Дубровника, по широком лишћу алоја, маслинкама,ципресама по мору али то сунце не пржи; да, да, ваљало би видети његове студије сунца, ми знамо и осећамо, да је оно тамо топлије, да сагорева све, да блиста — јер је истинитије и јер је излив његовог скривеног осећаја. Арнолд Беклин није радио студије директно у природи, али га је студирао физичким оком, он је ишао у природу да прима утиске у себе, у своју душу и одмах преносио их на платно, довршујући део по део, али не да их после увеличава остављао их у оном облику како је започињао. Он је оставио ремек дела у сликарсву, компонованих пејсажа према својој замисли. Модерни немачки и француски пејсажисти мало се помажу студијом, директно довршавају и студирају слике у пленеру. Покрет девојчин у „Лопудској Сиротици“ срећно је решен, ма да су линије тела изломљене ипак она главна линија је таласаста (она што почиње од главе, која је у покрету, врата и завршава се са бедрима), пријатна је, има грације, мускулатура одговара напрегнутости духа и тела; цео коштани систем и мишићна радња при спуштању низ стену у коју се задиру прсти ногу и

руку целог мишићног система у хармонији је са психолошким моментом, у коме се налази девојка. Цео покрет изражава расположење душе, у коме има пуно осећања: сенсуалног страха и надања: тако да кад се посматра рука или нога, или само поједини делови њихови, згрчени прсти грчевито забодени у нерâвни стене, осећа се цео покрет душевни, пун страсти и одлучне жудње стићи к своме циљу. Ти згрчени прсти и опружени мишићи су рефлектори душевног стања.

Надежда Петровић

— СВРШИЋЕ СЕ —

БЕЛЕШКЕ

Belgrad während des Krieges Österreichs und Russlands gegen die Pforte (1787 до 1792). Mit Benützung archivalicher und anderer Quellen von Theodor Ritter von Stefanović—Vilovsky. Wien 1908 Adolf Holzhausen. Стр. 68.

Г. Виловски у овој књизи наставља своје студије о историји Београда. Он је марљиво употребио архивску и штампану грађу да нам пружи слику Београда тога времена. Грађа није богата, али то није кривица г. Виловског. С тога и слика Београда није ни детаљна ни рељефна. Опет за то у крупним потезима ми имамо пред собом Београд оног времена. Слици Београда претходи излагање политичких догађаја, који су тесно везани за судбину Београда. Г. Виловски познаје добро литературу тога времена и с тога је и излагање тачно. Све је то учинио г. Виловски лаким и јасним стилом да се ова расправа и с те стране препоручује.

Чедомиљ Митровић. Из црквеног и брачног права. Београд 1909 г. Цена 3 дин. Стр. 228. — У овој књизи г. Ч. Митровић, професор црквеног права на Универзитету у Београду, покупио је своје многобројне расправе растурене по разним листовима. У њој има двадесет и пет расправа опште-теолошких, из свештеничке праксе и примењеног права и из брачног права. Нашој спромашној црквеној литератури г. Митровић учинио је лепу услугу овом својом збирком расправа, које су потекле из стручног и спремног пера.

Милош Обреновић, књига друга (1821 до 1826) написао др. Мих. Гавриловић. У Београду 1909. Стр. 758. И друга књига овог волуминезног и значајног дела г. др. Мих. Гавриловића, управника Срп. Држ. Архива, изашла је. У њој је обухваћена: (Први одељак) Спољашња политика од 1821 до 1826. (Други одељак) Српско-турска управа до 1826 године. (Трећи одељак) Буне и убиства. (Четврти одељак) Црква и свештенство. (Пети одељак) Из приватног живота Милошева. На овом значајном и интересантном делу треба се дуже задржати, јер у свему заслужује општу пажњу. Ми ћемо се вратити доцније да нарочито проговоримо о њему и другим такође важним приновама у српској историјографији наших дана, која, нема сумње, до данас није имала оваког полета.

Основи јавног права Краљевине Србије. II књига. Административно право од др. Косте Кумануди. Београд 1909.

Давно очекивано Административно право Краљевине Србије од др. К. Куманудија ипак је угледало света. У овом делу Администр. права г. Кумануди разрађује централну и локалну управу, стављајући за другп део Органе власти и Уставна права грађана. У предговору свом г. Кумануди вели да је ово први пут у нашој правној књижевности систематско излагање „принципа јавног права, којима је регулисана управна власт у Србији“. С тога се није било лако наћи у хаосу наших силних закона и уредаба, те овај посао, кад би само ову страну имао, опет заслужује признање. Књига г. К. Куманудија истина нема научних претензија, али је добро дошла лајицима и студентима, којима је, у главноме, и намењена. Написана је опет лаким стилом и прегледно да се у њој читалац без муке може наћи.

Увод у историју васпитних теорија. — Чупићева задужбина издала је чувено дело енглеског педагога Оскара Браунинга „Увод у историју васпитних теорија“, које је с енглеског превео Милан Шевић. Књига се дели на једанаест глава. Глава прва: васпитање у Грка, музика и гимнастика, теорије Платонове и Аристотелове; глава друга: римско васпитање, беседништво; трећа: хуманистичко васпитање; четврта: реалисте, Ратих и Коменски; пета: натуралисте, Рабле и Монтањ: шеста: енглеске хуманисте и реалисте, Роџер Аскам и Џон Милтон; седма: Лок; осма: језуите и јансенисте; девета: Русо, па Песталоци, и последња: Кант, Фихте и Хербарт.

Г. министар просвете, ценећи важност ове књиге, препоручио је као лектиру ученицима учитељских школа и за књижнице средњих учитељских и основних школа.

Напис „Мандаринство у књижевности“ у прошлој свесци, у коме има личних увреда, изишао је без знања уредникова.

Власник и уредник Др. Драгољуб М. Павловић
(Дубровачка ул. бр. 17.).
Доситије Обрадовић — Штампарија Аце М. Станојевића (Чика Љубина улица бр. 8)